

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: Οι Κυκλάδες κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο
(4^{ος}-7^{ος} αιώνας)

Επιτροπή: κ. Γκράτζιου Όλγα
κ. Τσιγωνάκη Χριστίνα
κ. Φωσκόλου Βίκυ

Κωνσταντίνος Ρούσσο
A.M.: 507
Ακαδημαϊκό έτος 2008-9

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

A. Τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά των νησιών των Κυκλάδων

B. Ο γεωγραφικός όρος Κυκλάδες στις γραπτές πηγές

Γ. Οι Κυκλάδες κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο: Ιστορικό πλαίσιο

α. Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση

β. Εχθρικές επιδρομές

γ. Σεισμοί

δ. Ναυτικοί δρόμοι

Δ. Πρωτοβυζαντινές θέσεις στα νησιά των Κυκλάδων

Νάξος

Άνδρος

Πάρος

Τήνος

Μήλος

Αμοργός

Ίος

Θήρα

Σίφνος

Σίκινος

Ανάφη

Σχοινούσα

E. Γενικά Συμπεράσματα

Βιβλιογραφία

Χάρτες

Εικόνες

Εισαγωγή

Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα αποτέλεσε μια ενιαία γεωγραφική ενότητα. Τα κυκλαδονήσια στις περισσότερες περιόδους της ιστορικής τους πορείας ανέπτυξαν αξιοσημείωτη πολιτισμική δραστηριότητα. Οι αιώνες, που ακολούθησαν την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, αποτέλεσαν ένα σημαντικό σταθμό αυτής της πορείας. Ένας μεγάλος αριθμός πρωτοβυζαντινών θέσεων που έχει γίνει γνωστός τις τελευταίες δεκαετίες στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων έρχεται να ενισχύσει την παραπάνω άποψη.

Η εξέταση των αρχαιολογικών μαρτυριών της περιόδου αυτής αποτελεί το αντικείμενο έρευνας της παρούσας εργασίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και η πρωτοβυζαντινή περίοδος εκτείνεται συμβατικά από τον 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα, στην ιστορία των Κυκλάδων δεν υπάρχουν γεγονότα τομές, τα οποία να ορίζουν με απόλυτο τρόπο την έναρξη ή τη λήξη της περιόδου αυτής. Ωστόσο, οι σημαντικές διοικητικές αλλαγές του Λέοντα Γ΄ του Ισαύρου (717-741), αλλά και η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας το 726, η οποία σηματοδοτεί την έναρξη της εικονομαχίας, θα μπορούσαν να οριοθετήσουν τη λήξη της περιόδου. Για το λόγο αυτό σε αρκετά σημεία της εργασίας συμπεριλαμβάνονται και μαρτυρίες για τις πρώτες δεκαετίες του 8^{ου} αιώνα.

Λόγω του μεγάλου αριθμού των νησιών και των θέσεων που έχουν εντοπιστεί σε αυτά η εργασία περιορίστηκε στα νησιά: Νάξος, Άνδρος, Πάρος, Τήνος, Μήλος, Αμοργός, Ίος, Θήρα, Σίφνος και Ανάφη. Τα παραπάνω νησιά αποτέλεσαν από την περίοδο του Διοκλητιανού μέχρι και τον 6^ο αιώνα τμήμα της “*Επαρχίας Νήσων*” με πρωτεύουσα τη Ρόδο.¹ Επιπλέον εξετάστηκαν και τα μικρότερα νησιά Σχοινούσα και Σίκινοσ, τα οποία πιθανολογούμε λόγω της γεωγραφικής τους θέσης ότι ανήκαν στην ίδια διοικητική ενότητα.

Η εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες προσφέρει αξιόλογες πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων, αλλά και σε κάθε νησί ξεχωριστά, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Η μελέτη του υλικού αυτού συμβάλλει στη διερεύνηση ερωτημάτων σχετικά με την οικονομική κατάσταση

---

¹ Parthey G. 1967, 32. Νίγδελης Π. 1990, 223-4

των νησιών, τη δημογραφική τους πύκνωση, τις ασχολίες των κατοίκων τους, τη θέση και την αξία τους για την αυτοκρατορία, καθώς και την τύχη τους αναφορικά με τις σλαβικές και αραβικές επιδρομές. Επιπλέον συμπεράσματα μπορούν να προκύψουν για τις θέσεις των βασιλικών και τη σχέση τους με τους οικισμούς και τα λιμάνια.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια του όρου “νησί” και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Παράλληλα παρατίθενται γεωγραφικά στοιχεία για τα υπό εξέταση νησιά με έμφαση στους ιδιαίτερους εκείνους φυσικούς παράγοντες, οι οποίοι έπαιξαν ρόλο στην ιστορική τους διαδρομή. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η εξέταση του γεωγραφικού όρου Κυκλάδες στις γραπτές πηγές της αρχαίας και της βυζαντινής περιόδου. Σκοπός είναι να διερευνηθεί ποια γεωγραφική ενότητα προσδιόριζε ο όρος από την εμφάνισή του μέχρι και τη βυζαντινή εποχή. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο των Κυκλάδων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Παρουσιάζεται η διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση των νησιών, οι εχθρικές επιδρομές εναντίον τους, οι σεισμικές δονήσεις και οι ναυτικοί δρόμοι, που διέρχονταν από αυτά. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιόδου σε κάθε νησί ξεχωριστά και γίνεται προσπάθεια να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα. Τα νησιά παρουσιάζονται με βάση τη γεωγραφική έκτασή τους από το μεγαλύτερο στο μικρότερο. Τέλος στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα γενικά συμπεράσματα.

Στην εργασία έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν και να αξιοποιηθούν όλα τα δημοσιευμένα στοιχεία των αρχαιολογικών ερευνών που αφορούν την εξεταζόμενη περίοδο. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι συστηματικές ανασκαφές πρωτοβυζαντινών θέσεων στις Κυκλάδες είναι λιγιστές και περιορίζονται μόνο σε τέσσερα από τα μεγαλύτερα νησιά. Στη Νάξο συστηματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε: α) στο αρχαίο ιερό και τη βασιλική των Παλατίων στη Χώρα Νάξου το 1924 από τον G.Welter², β) στο αρχαίο ιερό και τη βασιλική στη θέση Γύρουλα στο Σαγκρί, αρχικά το 1954 από το Ν. Κοντολέων³ και αργότερα το διάστημα 1976-1995 από το Β. Κ. Λαμπρινουδάκη σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες G. Gruben, M. Korré και Ae. Ohnesong στα πλαίσια προγράμματος της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁴, ενώ από το 1994 ξεκίνησε η αναστύλωση του αρχαίου

---

² Welter G. *AM* XLIX (1924). Κοντολέων Ν. *ΠΑΕ* 1954. *Id.* 1960, 468-9

³ Κοντολέων Ν. *ΠΑΕ* 1954

⁴ *Νάξος* 2001

ιερού σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών⁵, καθώς και γ) στο αρχαίο ιερό και τη βασιλική στη θέση Ύρια τα έτη 1982, 1986 και 1987 από τον Β. Κ. Λαμπρινουδάκη⁶. Στην Παλαιόπολη της Άνδρου πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα κατά τα έτη 1985-6, την οποία ακολούθησε συστηματική ανασκαφική έρευνα (1987-2007) στην περιοχή της βασιλικής της Αγοράς, από την Λ. Παλαιοκρασσά και το Πανεπιστήμιο Αθηνών.⁷ Στην Πάρο ο Α. Ορλάνδος ανάσκαψε (και αναστήλωσε) το διάστημα 1959-1964 το συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής⁸ και το 1960-1963 τη βασιλική των Τριών Εκκλησιών, ενώ το 1960 η Ε. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου τη βασιλική στο Βουτάκο, την οποία και δεν δημοσίευσε. Στη Θήρα η 2^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε τα τελευταία χρόνια σωστικές ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή Περίσσας⁹ και του Καμαρίου¹⁰, φέρνοντας στο φως δυο οικισμούς της ύστερης ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η πλειονότητα των ανασκαφικών εργασιών είχε ως αποκλειστικό σκοπό να αποκαλυφθούν οι αρχαιότερες φάσεις των θέσεων που ερευνήθηκαν. Το ενδιαφέρον για την πρωτοβυζαντινή περίοδο ήταν ελάχιστο και είχε ως συνέπεια την καταστροφή σημαντικών πληροφοριών και την ελλιπή τεκμηρίωση και μελέτη των καταλοίπων της εποχής. Η κατάσταση αυτή άλλαξε τις τελευταίες δεκαετίες με αποτέλεσμα να έχει σημειωθεί αξιοσημείωτη πρόοδος λόγω των σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων. Πολύτιμο είναι επίσης το *corpus* των πρωτοβυζαντινών επιγραφών των Κυκλάδων που δημοσιεύτηκε από τον G. Kiourtzian¹¹, ενώ οι βυζαντινές επιγραφές της Τήνου δημοσιεύτηκαν από τον D. Feissel.¹² Παρόλα αυτά απουσιάζει μια συνολική συστηματική μελέτη της ιστορίας των Κυκλάδων από τις αρχές του 4^{ου} μέχρι και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα.

---

⁵ Λαμπρινουδάκης Β. *ΕΕΚΜ* ΙΒ' (1995)

⁶ Λαμπρινουδάκης Β.-Gruben G. *Αρχαιογνωσία* 5 (1987-88)

⁷ Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996. *Ead.* 2007

⁸ Ορλάνδος Α. *ΕΕΚΜ* Ε' (1965-6)

⁹ Γερούση Ε. *ΑΔ* 47 (1992). *Ead.* *ΑΔ* 49 (1994). *Ead.* 2001, 133-4

¹⁰ Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε. *ΑΔ* 43 (1988), 522-4, σχεδ.1. *Ead.* *ΑΔ* 54 (1999), 540-2, είκ.16-19

¹¹ Kiourtzian G. 2000.

¹² Feissel D. *BCH* CIV (1980)

A. Τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά των νησιών των Κυκλάδων

Με τον όρο νησί κατά κανόνα ονομάζεται μια ξηρά, η οποία περικλείεται από έναν υδάτινο όγκο, άλλοτε θαλασσινού και άλλοτε γλυκού νερού. Ετυμολογικά η λέξη ‘νησί’ προέρχεται από το αρχαίο ρήμα νέω ή νήχομαι, το οποίο σημαίνει πλέω, κολυμπώ. Τα νησιά και οι πολιτισμοί, που αναπτύσσονται σε αυτά, διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, σε μεγάλο βαθμό διακριτά συγκριτικά με τους ηπειρωτικούς τόπους.¹³ Γειτονικά νησιά ενός νησιωτικού συμπλέγματος αναπτύσσουν μεταξύ τους κάποιες κοινές πολιτισμικές ταυτότητες.

Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά των θαλάσσιων νησιών είναι ότι για να τα προσεγγίσει κανείς πρέπει να διασχίσει τη θάλασσα. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται δυσκολίες, κινδύνους αλλά προϋποθέτει και ιδιαίτερες γνώσεις ναυσιπλοΐας. Από την άλλη αποτελεί και ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, καθώς οι θαλάσσιες οδοί κατά την αρχαιότητα ήταν προτιμότερες από τις χερσαίες. Τα νησιά αποτελούσαν σταθμούς, που παρείχαν πολύ συχνά ασφαλές αγκυροβόλιο και δυνατότητες τροφοδοσίας στα πλοία.

Τα στοιχεία αυτά δημιουργούν μια εντύπωση αυτονομίας και αυθυπαρξίας των νησιωτικών τόπων. Ωστόσο στην πραγματικότητα τα νησιά αποτελούν υποτελή κομμάτια του συνολικότερου χώρου στον οποίο εγγράφονται. Από γεωλογικής άποψης δεν είναι χώροι στατικοί αλλά κινητικοί. Πρόκειται για εύθραυστους μικρόκοσμους, οι οποίοι μεταβάλλονται, ως προς το σχήμα τους, είτε αργά και σταδιακά είτε πολύ γρήγορα και δραστικά μέσα από γεωλογικά φαινόμενα, όπως οι τεκτονισμοί, η ηφαιστιογενής δράση και η μεταβολή της στάθμης της θάλασσας.

Ένα νησί μπορεί να εγγράφεται στη γεωγραφική ζώνη ενός άλλου μεγαλύτερου νησιού ή κάποιας ηπειροκρηπίδας. Τα νησιά που δεν απέχουν πολύ από μία στεριά ονομάζονται ηπειρωτικά. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν όλα τα νησιά του Αιγαίου.

Κάθε νησί αποτελεί ένα μικρόκοσμο με τα δικά του ξεχωριστά γεωμορφολογικά και γεωλογικά χαρακτηριστικά. Αυτό σημαίνει ότι από νησί σε νησί παρουσιάζονται διαφορές όσο αφορά την έκταση, τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τον υδροφόρο

---

¹³ Για τις ιδιαιτερότητες των νησιών βλ.: MaCarthur R. H. – Wilson E. O. 1964. Kirch P. V. 1986. Broodbank C. 2000

ορίζοντα, το ανάγλυφο του εδάφους, τον ορυκτό πλούτο, τη διαμόρφωση της ακτογραμμής, τις κλιματολογικές συνθήκες.

Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων βρίσκεται στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα του Αιγαίου Πελάγους και περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό μικρού και μεσαίου μεγέθους κατοικημένων και ακατοίκητων νησιών και βραχονησίδων (χάρτης 1). Αποτελείται από τις βόρειες Κυκλάδες (Άνδρος, Τήνος, Μύκονος, Δήλος, Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Γυάρος, Σύρος), τις κεντρικές (Πάρος, Αντίπαρος, Νάξος), τις «Μικρές» Κυκλάδες (Ηρακλεία, Σχοινούσα, Κουφονήσια, Κέρος, Αντικέρι, Δονούσα), τις ανατολικές (Αμοργός), τις δυτικές (Κίμωλος, Μήλος, Σίφνος) και τις νότιες (Ιο, Σίκινο, Φολέγανδρος, Θήρα, Θηρασιά, Ανάφη).

Η Νάξος (χάρτης 3) είναι το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων με έκταση που φτάνει τα 428τ.χμ.¹⁴ Περιβάλλεται στα δυτικά από την Πάρο και στα νότια και νοτιοανατολικά από τις «Μικρές» Κυκλάδες. Το σχήμα της Νάξου παρουσιάζει μια ελλειπτική μορφή και η ακτογραμμή της, η οποία δεν παρουσιάζει έντονο διαμελισμό, έχει μήκος περίπου 91χλμ.¹⁵ Πρόκειται για ένα νησί με ορεινό ανάγλυφο καθώς μια οροσειρά, με υψηλότερη κορυφή το Ζά (1001μ.), δεσπόζει στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του. Οι ανατολικές πλαγιές της οροσειράς είναι απότομες και απόκρημνες, ενώ οι δυτικές είναι περισσότερο ομαλές και απολήγουν σε πεδινά καλλιεργήσιμα εδάφη. Ο όρμος της Νάξου στα δυτικά, στον οποίο αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη, είναι ο μεγαλύτερος του νησιού. Το υπέδαφος της Νάξου διαθέτει πλούσια κοιτάσματα μαρμάρου, σχιστόλιθων και σμύριδας. Η διαδοχή στρωμάτων μαρμάρου και σχιστολιθικών φλεβών σε συνδυασμό με την κλίση των πετρωμάτων, συντελούν συγκράτηση των υδάτων, με αποτέλεσμα το νησί να διαθέτει πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα.¹⁶

Η Άνδρος (χάρτης 4) είναι το βορειότερο νησί των Κυκλάδων και το δεύτερο σε μέγεθος με έκταση 380τ.χμ.¹⁷ Περιβάλλεται από τα νησιά Τήνος, Κέα, Κύθνος, Σύρος, Εύβοια και Γυάρος. Μεταξύ του βόρειου άκρου του νησιού και της Εύβοιας μεσολαβεί το στενό του Καφήρεως ή Κάβο-Ντόρο, ενώ μεταξύ του νότιου άκρου του και της Τήνου το Στενό ή Αυλών. Το σχήμα της Άνδρου είναι επίμηκες και το έδαφος της παρουσιάζει ορεινό ανάγλυφο με υψηλότερους όγκους την Κουβάρα (990μ.) και τον Πέταλο (910μ.). Η ακτογραμμή της είναι έντονα διαμελισμένη σχηματίζοντας

¹⁴ ΕΓΕ Γ', 35

¹⁵ Λεοντάρης Σ. Ν. 1994, 65

¹⁶ Renaoult-Miskovsky J.-Dalongeville R. 1994

¹⁷ ΕΓΕ Α', 110

υπήνεμους, μεγάλους κόλπους και επιμήκη ακρωτήρια. Στο μέσο περίπου της νότιας ακτής στην περιοχή της σημερινής Παλαιόπολης, βρισκόταν η αρχαία πόλη της Άνδρου. Το υπέδαφός της είναι πλούσιο σε ορυκτά, όπως σίδηρος, μαγγάνιο, αμίαντος, τάλκης, χαλκός, σχιστόλιθος και μάρμαρο. Η γεωλογική σύσταση του υπεδάφους είναι τέτοια, ώστε να ευνοείται η συγκράτηση του νερού, με αποτέλεσμα η Άνδρος, σε αντίθεση με τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, να διαθέτει άφθονους υδάτινους πόρους και πλούσια χλωρίδα και πανίδα.

Η Πάρος (χάρτης 5) βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων και είναι το τρίτο σε μέγεθος νησί με έκταση 194,5τ.χμ.¹⁸ Ανήκει στο σύμπλεγμα των νησιών, που περιλαμβάνει την Αντίπαρο, το Δεσποτικό, το Στρογγυλό και πολλές μικρές βραχονησίδες. Το εσωτερικό του νησιού παρουσιάζει ορεινό ανάγλυφο με υψηλότερο ορεινό όγκο τον Προφήτη Ηλία (706μ.). Αντίθετα η παράκτιος ζώνη είναι κυρίως πεδινή με σημαντικές εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Η ακτογραμμή της Πάρου παρουσιάζει έντονο διαμελισμό, σχηματίζοντας αρκετούς μικρούς και μεγάλους κόλπους. Οι κυριότεροι από αυτούς είναι της Παροικίας στο μέσο περίπου της δυτικής ακτής, όπου αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη και το λιμάνι του νησιού, της Νάουσας στα βόρεια και του Μώλου στο μέσο περίπου της ανατολικής ακτής στους πρόποδες του λόφου του Κεφάλου απέναντι από τη Νάξο. Το υπέδαφος της Πάρου είναι πλούσιο σε κοιτάσματα μαρμάρου.

Η Τήνος (χάρτης 6) είναι το τέταρτο μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων με έκταση 194,2τ.χμ.¹⁹ Περιβάλλεται από τα νησιά Άνδρος, Μύκονος, Δήλος, Σύρος και Γυάρος. Το σχήμα της είναι επίμηκες και το έδαφός της παρουσιάζει ορεινό ανάγλυφο με υψηλότερη κορυφή το βουνό Τσικνιάς (727μ.) στην ανατολική πλευρά. Οι εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι λίγες, οι υδάτινοι πόροι περιορισμένοι και η βλάστηση φτωχή. Η ακτογραμμή της Τήνου είναι έντονα διαμελισμένη, σχηματίζοντας μικρούς όρμους και ακρωτήρια, με βασικότερο, τον προστατευμένο από το βόρειο άνεμο, όρμο του Πανόρμου στη βορειοανατολική ακτή. Το υπέδαφος του νησιού περιέχει γρανίτη, σχιστόλιθο και μάρμαρο.

Η Μήλος (χάρτης 7) είναι το νοτιότερο νησί του νησιωτικού συμπλέγματος των δυτικών Κυκλάδων με έκταση 151τ.χμ.²⁰ Το σχήμα της είναι ακανόνιστο με

---

¹⁸ ΕΓΕ Γ', 136

¹⁹ ΕΓΕ Γ', 336

²⁰ ΕΓΕ Β', 352

αποτέλεσμα να δημιουργείται, στο βόρειο τμήμα της, ο μεγάλος κλειστός κόλπος του Αδάμαντα, ο οποίος εισδύει περίπου 5,5 ναυτικά μίλια προς τα νοτιοανατολικά και αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο στην Ελλάδα μετά τη Σούδα. Στον κόλπο του Αδάμαντα, στη θέση Τρυπητή, βρισκόταν η αρχαία πόλη του νησιού. Το έδαφος της Μήλου είναι ορεινό με υψηλότερη κορυφή τον Προφήτη Ηλίας (751μ.) στα δυτικά. Οι εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι λίγες, κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού, και οι υδάτινοι πόροι περιορισμένοι. Υπάρχουν δύο ανενεργά ηφαίστεια, της Φυριπλάκας στο κεντρικό τμήμα του νησιού και του Τράχηλα στο βορειοδυτικό. Το υπέδαφος της Μήλου είναι εξαιρετικά πλούσιο σε ορυκτά, όπως οψιδιανός, γύψος, καολίνη, αργυρομεταλλεύματα, περλίτης, μπετονίτης, βαρυτίνη.

Η Αμοργός (χάρτης 8) βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο των Κυκλάδων και καταλαμβάνει έκταση 121τ.χμ.²¹ Στα νοτιοδυτικά της βρίσκονται η Νάξος, η Κέρος και η Σχοινούσα, στα βορειοδυτικά η Δονούσα, στα νοτιοανατολικά η Αστυπάλαια και στα βορειοανατολικά η Πάτμος. Το σχήμα της είναι επίμηκες και το έδαφός της ορεινό με υψηλότερη κορυφή τον Κρίκελλο ή Κρούκελο (822μ.). Οι καλλιεργήσιμες πεδινές εκτάσεις είναι λίγες και οι υδάτινοι πόροι περιορισμένοι. Η δυτική ακτή διαθέτει λίγους υπήνεμους κολπίσκους σε αντίθεση με την ανατολική, η οποία παρουσιάζει εξαιρετικά απόκρημνο ανάγλυφο. Η Αμοργός κατά την αρχαιότητα διέθετε στη δυτική της ακτή τρεις πόλεις, την Αρκεσίνη, τη Μινώα και την Αιγιάλη καθώς και ένα λιμάνι.

Η Ίος (χάρτης 9) βρίσκεται στη θαλάσσια περιοχή νότια της Νάξου, της Ηρακλειάς και της Σχοινούσας, ανατολικά της Σικίνου και βόρεια της Θήρας. Πρόκειται για ένα μικρό ορεινό νησί με έκταση 108τ.χμ.²² και υψηλότερη κορυφή τον Πύργο (713μ.). Διαθέτει λίγες εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και φτωχούς υδάτινους πόρους. Η ακτογραμμή της είναι έντονα διαμελισμένη σχηματίζοντας μικρούς όρμους. Βασικότεροι από αυτούς είναι ο όρμος της Ίου, στη δυτική ακτή, της Αγίας Θεοδότης και της Ψάθας στην ανατολική.

Η Θήρα ή Σαντορίνη αποτελεί μαζί με τη γειτονική Ανάφη το νοτιότερο άκρο των Κυκλάδων (χάρτης 10). Η σημερινή έκταση του νησιού φτάνει τα 76τ.χμ.,²³ ενώ το σχήμα του είναι αποτέλεσμα πολλών εκρήξεων του ενεργού ηφαιστείου, που βρίσκεται στη κοντινή νησίδα Καμένη. Το έδαφος της Θήρας είναι σε μεγάλο βαθμό

---

²¹ ΕΓΕ Α', 97

²² ΕΓΕ Α', 401

²³ ΕΓΕ Α', 386

πεδινό χωρίς ιδιαίτερη βλάστηση, με ελάχιστους υδάτινους πόρους και με ψηλότερη κορυφή τον Προφήτη Ηλία (567μ.). Οι ανατολικές ακτές του νησιού είναι ομαλές χωρίς έντονο διαμελισμό, σε αντίθεση με τις δυτικές, οι οποίες είναι εξαιρετικά απόκρημνες.

Η Σίφνος (χάρτης 11) ανήκει στο νησιωτικό σύμπλεγμα των δυτικών Κυκλάδων και η έκτασή της φτάνει τα 73τ.χμ.²⁴ Περιβάλλεται από τα νησιά Σέριφος, Κίμωλος, Πάρος και Αντίπαρος. Πρόκειται για ένα νησί με ορεινό ανάγλυφο και υψηλότερη κορυφή τον Προφήτη Ηλία (678μ.), στο κέντρο του νησιού. Στο δυτικό και νότιο τμήμα του υπάρχει αρκετή βλάστηση σε αντίθεση το βόρειο. Οι εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι λίγες και οι υδάτινοι πόροι πολύ περιορισμένοι. Η ακτογραμμή της Σίφνου παρουσιάζει έντονο διαμελισμό ιδιαίτερα στις δυτικές και νότιες ακτές, όπου σχηματίζονται αρκετοί μικροί υπήνεμοι όρμοι. Στο υπέδαφός της εντοπίζονται κατά τόπους κοιτάσματα χρυσού, σιδήρου, μολυβδου και αργύρου.

Η Σίκινος (χάρτης 12) βρίσκεται στη θαλάσσια περιοχή ανατολικά της Φολεγάνδρου και δυτικά της Ίου. Πρόκειται για ένα μικρό νησί των Κυκλάδων με έκταση 41τ.χμ.²⁵ Το σχήμα της Σικίνου είναι επίμηκες και το έδαφός της παρουσιάζει ορεινό ανάγλυφο με υψηλότερη κορυφή τον Τρούλο (552μ.). Τα εύφορα καλλιεργήσιμα εδάφη είναι λίγα και οι υδάτινοι πόροι πολύ περιορισμένοι. Η ακτογραμμή της δεν παρουσιάζει έντονο διαμελισμό. Οι βορειοδυτικές ακτές είναι απόκρημνες σε αντίθεση με τις νοτιοανατολικές, οι οποίες είναι πιο ομαλές.

Η Ανάφη (χάρτης 13) αποτελεί το νοτιότερο κατοικημένο νησί των Κυκλάδων. Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Θήρας και η έκτασή του φτάνει τα 38τ.χμ.²⁶ Πρόκειται για ένα ορεινό νησί με υψηλότερη κορυφή τη Βίγλα (579μ.). Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις είναι λίγες αλλά οι υδάτινοι πόροι πλούσιοι. Η ακτογραμμή της δεν παρουσιάζει έντονο διαμελισμό και σχηματίζονται μόνο δυο μικροί όρμοι (Χάλαρα, Πρασιές).

Η Σχοινούσα (χάρτης 14) ανήκει στο νησιωτικό σύμπλεγμα των «Μικρών Κυκλάδων», (Ηρακλειά, Σχοινούσα, Κουφονήσια, Κέρος, Αντικέρος). Πρόκειται για ένα πολύ μικρό νησί με έκταση μόλις 7,7τ.χμ.²⁷ Το έδαφός του είναι λοφώδες με υψηλότερη κορυφή το Μύλο (133μ.). Η ακτογραμμή του παρουσιάζει έντονο

---

²⁴ ΕΓΕ Γ', 274

²⁵ ΕΓΕ Γ', 271

²⁶ ΕΓΕ Α', 109

²⁷ ΕΓΕ Γ', 325

διαμελισμό, σχηματίζοντας αρκετούς μικρούς όρμους (Τσιγγούρι, Λιβάδια, Ψιλή Άμμος κ.α.).

Γενικά θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι, το Κυκλαδικό τοπίο χαρακτηρίζεται από βραχώδη ορεινά εδάφη με χαμηλή βλάστηση. Το γεγονός αυτό οδήγησε τους Κυκλαδίτες να οργανώσουν το χώρο σε βαθμίδες καλλιέργειας (πεζούλες), ώστε να συγκρατούν το χώμα και να αξιοποιούν όλα τα διαθέσιμα κομμάτια γης. Ωστόσο, δεν παρατηρείται ομοιομορφία, καθώς κάθε νησί διαθέτει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως η αφθονία ή μη υδάτινων πόρων, οι εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι υπήνεμοι όρμοι και το πλούσιο σε ορυκτά υπέδαφος. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποδείχθηκαν για τα νησιά που διέθεταν ένα ή περισσότερα από αυτά καθοριστικοί παράγοντες επιτρέποντας τους να έχουν μια διαφορετική ιστορική διαδρομή. Για παράδειγμα ο κόλπος του Αδάμαντα και το πλούσιο σε ορυκτά υπέδαφος της Μήλου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορική πορεία του νησιού. Το ίδιο συνέβη με τα κοιτάσματα μαρμάρου της Πάρου καθώς και τους άφθονους υδάτινους πόρους της Νάξου και της Άνδρου.

B. Ο γεωγραφικός όρος Κυκλάδες στις γραπτές πηγές

Ετυμολογικά η ονομασία Κυκλάδες προέρχεται από το ουσιαστικό *κυκλάς*, το οποίο σημαίνει η κυκλική, η στρογγυλή. Εννοιολογικά πρόκειται για τα νησιά που σχηματίζουν κύκλο γύρω από τη Δήλο, τον ιερό τόπο του Απόλλωνα. Σύμφωνα με τη μυθολογία ωστόσο Κυκλάδες ονομάζονταν κάποιες νύμφες, οι οποίες προκάλεσαν τη μήνη του Ποσειδώνα, αφού αρνήθηκαν να του προσφέρουν θυσία με αποτέλεσμα να τις τιμωρήσει μεταμορφώνοντας τις σε νησιά.

Ο πρώτος συγγραφέας που χρησιμοποιεί την ονομασία Κυκλάδες για να προσδιορίσει ένα σύμπλεγμα νησιών είναι ο αρχαίος ιστορικός Ηρόδοτος (5^{ος} αι. π.Χ.). Κατά την εξιστόρηση των σχέσεων Νάξου και Μιλήτου (31) γράφει «*το το δ ν σους βασιλι προσκτ σεαι α τ ν τε Ν ξον κα τ ς κ τα της ρτημ νας Π ρον κα νδρον κα λλας τ ς Κυκλ δας καλεομ νας*».²⁸ Την ίδια ονομασία χρησιμοποίησαν ο Θουκυδίδης, ο Αριστοτέλης, ο Ισοκράτης καθώς και γεωγράφοι όπως ο Σκύλαξ, ο Διονύσιος Καλλιφών, ο Διονύσιος Περιηγητής, ο Στράβων, ο Πλίνιος, ο Πτολεμαίος.²⁹

Η χρήση της ονομασίας συνεχίστηκε και στους συγγραφείς της Βυζαντινής περιόδου, οι οποίοι ως επί το πλείστον χρησιμοποίησαν ως πηγές τους αρχαίους γεωγράφους. Αναφορά στις Κυκλάδες εντοπίζεται σε έργα του Στέφανου Βυζάντιου (5^{ος}-6^{ος} αι.), του Ζώσιμου (5^{ος}-6^{ος} αι.), του Ιωάννη Λυδού (5^{ος}-6^{ος} αι.), του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (10^{ος} αι.), του Λέοντα Γραμματικού (11^{ος}-12^{ος} αι.) και του Ευσταθίου Μεγαλοοικονόμου Κατάφλωρου (12^ο αι.).

Ωστόσο, το βασικό ζήτημα που προκύπτει είναι τι εννοούσαν οι συγγραφείς χρησιμοποιώντας τον όρο Κυκλάδες, σε αντιδιαστολή πολλές φορές προς τον όρο Σποράδες, το άλλο νησιωτικό σύμπλεγμα του Αιγαίου. Σχετικά με τον αριθμό και το γεωγραφικό προσδιορισμό των νησιών των Κυκλάδων δεν υπάρχει ακρίβεια ούτε στις πηγές της αρχαίας περιόδου ούτε σε αυτές της βυζαντινής.

Ο Σκύλαξ (48) κατατάσσει στις Κυκλάδες την Αστυπάλαια. Ο Στράβων (περίπου 63 π.Χ. με 23 μ.Χ.) γράφει (485C) «*Κατ' ρχ ς μ ν ο ν δώδεκα λέγονται • προσεγένετο δ κα πλείους. ρτεμίδωρος γο ν πέντε κα δέκα διαριθμεται*»... «*νομάζει δ Κέω*»... «*Κύθον*

²⁸ Stein H. 1970, 29

²⁹ Μηλιαράκης Α. 1874. Κορρές Στ. *ΕΕΚΜ Α'* (1961). Βαγιακάκου Δ. *ΕΕΚΜ ΙΔ'* (1991-3)

κα Σέριφον κα Μλον κα Σίφνον κα Κίμωλον κα Πρεπέσινθον κα λίαρον κα πρόσ ταύτας Πάρον, Νάξον, Σρον, Μύκονον, Τνον, νδρον, Γαρον· τ ς μ ν ο ν λλας τ ν δώδεκα νομίζω, τ ν δ Πρεπέσινθον κα λίαρον κα Γαρον ττον».³⁰ Όσο αφορά την Αμοργό αναφέρει «στι δ κα μοργός τ ν Σποράδων».³¹

Ο Πλίνιος αριθμεί τα εξής δεκατέσσερα νησιά: Άνδρος, Τήνος, Μύκονος, Σύρος, Σκύρος, Σίφνος, Κύθνος, Σέριφος, Πρεπέσινθος (Δεσποτικό), Εγλοσθένης (Δήλος), Ρήνεια, Ωλίαρος (Αντίπαρος), Πάρος και Νάξος.³² Ο Πτολεμαίος καταγράφοντας τις πόλεις των «Κυκλάδων καλουμένων νήσων» συμπεριλαμβάνει σε αυτές την Άνδρο, την Τήνο, τη Σκύρο, τη Νάξο, την Πάρο και τη Σίφνο.³³

Ο Στέφανος Βυζάντιος (6^{ος} αι.) στο έργο του «Εθνικά» τοποθετεί στις Κυκλάδες τα νησιά: Πάρος (507, 19), Αίγινα (42, 5), Αμοργός (86, 9), Άνδρος (94, 18), Ασπίς (134, 17), Αστυπάλαια (140, 8), Δήλος (226, 15), Ίκαρος (329, 12), Ίκος (330, 8), Ίος (334, 4), Κάσος (364, 3), Κύθνος (392, 1.2.), Λέσβος (101, 4), Μήλος (450, 9), Μύκονος (460, 17), Νάξος (468, 7), Νίσυρος (112, 24-477, 7), Πεπάρηνθος (516, 23), Σίφνος (454,6), Τήλος (620, 22), Τήνος (621, 10), Τραγία (630, 6) και Ωλίαρος (708, 9). Στις Σποράδες κατατάσσει την Ανάφη (93, 10), τη Γυάρο (213, 18), τη Θήρα (313, 12), την Ελαφώνησο (264, 8), την Προκόννησο (536, 2), τη Σέριφο (561, 12), τη Τένεδο (615, 14) και τη Φολέγανδρο (669, 17).³⁴

Μια εκτεταμένη μνεία για τις Κυκλάδες προέρχεται από το έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (10^{ος} αι.) «Περί Θεμάτων».³⁵ Ενώ αναφέρεται στο μοίρασμα των εδαφών της αυτοκρατορίας από τον Κωνσταντίνο Α΄ στους γιούς του (57) σημειώνει «τ δ Κωνσταντί τ π το Δυρραχίου κα α τ τ λλυρικ ν τ ν λλάδα τε κα τ ς πέκεινα νήσους τάς τε Κυκλάδας κα τ ς καλουμένας Σποράδας κα ως λλησπόντου».³⁶ Στο ίδιο έργο (43) αναφερόμενος επίσης στη διοικητική διαίρεση τονίζει «Προσ κείωνται δ τ στρατηγ το Α γαίου πελάγους, α τε Κυκλάδες ν σοι καλούμεναι κα τ ν Σποράδων, ν

³⁰ Radt H. 2004, 272-5

³¹ ό.π.

³² Warmington E. H. 1969, 71-2, 170-1

³³ Nobbe C. F. A. 1881, 210, 30

³⁴ Meinekii A. 1958

³⁵ Pertusi A. 1952

³⁶ ό.π., 93-4

προέχουσιν, τε Μυτιλήνην κα Χίος κα α τή Λ μνος. Ο κ ε σ δ τ ν Κυκλάδων, λλ τ ν Σποράδων καλουμένων. Α γ ρ Κυκλάδες Δ λον τ ν ν σον κύκλωσαν, ς φησιν Περιηγητής {Διονύσιος}. Δ λον κυκλώσαντο κα ο νομα Κυκλάδας ε σίν. Καλο νται δ διαφόροις νόμασι, Λ μνος, Σκ ρος, Μ λος, μολγός, Θήρας, Θηρασία κα ήνεια. Ο κ ο δα δ ε τ ν Κυκλάδων ε σ π σαι δι τ ε ναι α τ ς προσγείους κα τ λλάδι συνομορούσας».³⁷ Αν και ο συγγραφέας διαχωρίζει σαφώς τα δύο νησιωτικά συμπλέγματα στο Αιγαίο, των Κυκλάδων και των Σποράδων, ωστόσο ομολογεί πως δεν είναι σε θέση να προσδιορίζει ποια ακριβώς νησιά ανήκουν στο καθένα. Τονίζει όμως ότι τα νησιά των Κυκλάδων είναι αυτά που κυκλώνουν τη Δήλο.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (12^{ος} αι.) στο έργο του «Υπομνήματα εις Διονύσιον Περιηγητή» γράφει (530. 29) « σπερ α Κυκλάδες, ο τω κα α Σποράδες ν τ Α γαί ε σ πελάγει»³⁸, ενώ όσο αφορά των αριθμό των νησιών επαναλαμβάνει τη μαρτυρία των αρχαίων αναφέροντας «Φασ δ ο παλαιο τ ς Κυκλάδας πλείους ε ναι τ ν ιβ´, ν ε σιν Κύθνος»...« Πάρος... μολγός... Δ λος... Τ νος... ος... Σέριφος... Μύκονος... Νίσυρος... Σ ρος... Σίφνος... νδρος... Νάξος» (525. 26).³⁹

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κατά την αρχαιότητα και τη βυζαντινή εποχή δυο ήταν τα μεγάλα νησιωτικά συμπλέγματα του Αιγαίου πελάγους, οι Κυκλάδες και οι Σποράδες. Σε όλες τις πηγές τα δυο συμπλέγματα διακρίνονται το ένα από το άλλο. Ο μεγάλος αριθμός των νησιών και η έλλειψη σαφούς γεωγραφικού προσδιορισμού τους προκάλεσε προβλήματα σχετικά με τα ακριβή όρια κάθε νησιωτικού συμπλέγματος. Συχνά κάποιοι συγγραφείς κατατάσσουν νησιά των Κυκλάδων στις Σποράδες και το αντίθετο.

Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς φαίνεται πως κατά την αρχαιότητα το νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων αποτελούνταν από τα νησιά που περιέβαλαν τη Δήλο και σε γενικές γραμμές ταυτίζεται με αυτό που αποκαλούμαι σήμερα με την ίδια ονομασία. Βέβαια δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία ανάμεσα στις πηγές της

³⁷ ό.π., 83

³⁸ Bernhardt G. 1974, 206

³⁹ ό.π., 204-6

περιόδου ως προς τον ακριβή αριθμό των νησιών. Οι σωζόμενες πηγές της Βυζαντινής περιόδου φαίνεται, ωστόσο πως βρίσκονταν σε μεγάλη σύγχυση σχετικά με το ποια νησιά κατατάσσονταν σε κάθε σύμπλεγμα. Στην ουσία κάθε συγγραφέας παρουσιάζει τα δύο νησιωτικά συμπλέγματα με διαφορετικό αριθμό νησιών.

Όσο αφορά τις Κυκλάδες, ο όρος στη βυζαντινή εποχή είχε πλέον χάσει την αρχική του σημασία ως προσδιοριστικός των νησιών που περιέβαλαν τη Δήλο, αν και κάποιοι συγγραφείς αναφέρουν αυτήν την προέλευση της ονομασίας (Στέφανος Βυζάντιος, Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, Ευστάθιος Θεσσαλονίκης). Στη ουσία στα βυζαντινά κείμενα φαίνεται πως απέκτησε μια πιο ευρεία γεωγραφική έννοια, περιλαμβάνοντας ακόμα και πιο μακρινά νησιά όπως η Λήμνος, η Μυτιλήνη, η Σκύρος κ.α. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον 1^ο αι. μ.Χ. ο Στράβων αριθμεί δώδεκα νησιά στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων, τον 6^ο αιώνα ο Στέφανος Βυζάντιος αριθμεί είκοσι-τρία και το 10^ο αιώνα ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος δηλώνει αδυναμία να προσδιορίσει ακριβώς τον αριθμό τους. Βέβαια, τουλάχιστον κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ο όρος Κυκλάδες πέρα από ένα ασαφή γεωγραφικό προσδιορισμό δε ταυτίζονταν με κάποια επιμέρους διοικητική οντότητα της αυτοκρατορίας. Επιπλέον αρκετά νησιά, που κατά τους αρχαίους συγγραφείς ανήκαν στις Κυκλάδες, όπως η Σέριφος και η Γυάρος, κατατάσσονται από πολλούς βυζαντινούς συγγραφείς στις Σποράδες. Νησιά, όπως η Θήρα, η Θηρασιά, η Αμοργός και η Φολέγανδρος τοποθετούνται από άλλες πηγές στις Κυκλάδες και από άλλες στις Σποράδες.

Ωστόσο, ένας βασικός πυρήνας νησιών όπως η Πάρος, η Νάξος, η Μήλος, η Σίφνος, η Τήνος, η Άνδρος αναφέρονται σχεδόν πάντα από τους περισσότερους αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς ως νησιά των Κυκλάδων. Αυτά τα νησιά μαζί με τη Θήρα, την Ίο και τη Σύρο αποτελούν στη σύγχρονη διοικητική διαίρεση το βασικό κορμό του νομού Κυκλάδων.

Παρά τη σύγχυση των πηγών, σχετικά με τον ακριβή προσδιορισμό τους, τα νησιά που τη σύγχρονη εποχή αποκαλούμε Κυκλάδες, αποτέλεσαν από την προϊστορική περίοδο μια ενιαία γεωγραφική ενότητα. Η εγγύτητά τους, οι μακραιώνες μεταξύ τους επαφές, καθώς και η θέση τους πάνω σε κοινούς σημαντικούς θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους, αποτέλεσαν τους βασικούς παράγοντες στη διαμόρφωση μιας κοινής πολιτιστικής ταυτότητας, διατηρώντας παράλληλα και τις τοπικές τους ιδιαιτερότητες.

Γ. Οι Κυκλάδες κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο: Ιστορικό πλαίσιο

α. Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση

Το πρώιμο βυζαντινό κράτος ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό τη διοικητική διαίρεση που διαμορφώθηκε από το Διοκλητιανό (284-305). Ο Διοκλητιανός προχώρησε σε αναδιοργάνωση της επαρχιακής διοίκησης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατακερματίζοντας τις μεγάλες επαρχίες και αυξάνοντας το συνολικό τους αριθμό. Παράλληλα διαίρεσε το Ρωμαϊκό κράτος σε δώδεκα διοικήσεις, στις οποίες υπάγονταν οι περίπου 100 επαρχίες. Αργότερα ο Κωνσταντίνος διαίρεσε την αυτοκρατορία σε «επαρχότητες» (*praefecturae*), οι οποίες περιλάμβαναν περισσότερες διοικήσεις. Οι διοικήσεις αποτελούσαν τμήμα των επαρχοτήτων και οι επαρχίες τμήμα των διοικήσεων.

Μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων μαζί με τα σημερινά Δωδεκάνησα συμπεριλήφθηκαν στην “επαρχία των Νήσων” (*provinciam insularum*).⁴⁰ Ο επικεφαλής της έφερε το αξίωμα του *Praeses Insulariorum* και έδρευε στη Ρόδο, η οποία αποτελούσε την πολιτική και εκκλησιαστική πρωτεύουσα της επαρχίας. Η “παρχία τ ν Νήσων” μαζί με τις επαρχίες της Μικράς Ασίας συναποτελούσαν τη διοίκηση της Ασίας.

Σε γενικές γραμμές αυτό το διοικητικό καθεστώς για τις Κυκλάδες εξακολούθησε να ισχύει μέχρι και τις αρχές του 6^{ου} αιώνα σύμφωνα με το έργο «Συνέκδημος» που έγραψε πριν το 535 ο Γραμματικός Ιεροκλής και αποτελούσε ένα κατάλογο των πόλεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας την περίοδο της βασιλείας του Θεοδοσίου του Β΄.⁴¹ Το Βυζαντινό κράτος τότε διέθετε 935 πόλεις και 64 επαρχίες. Η 29^η (κθ΄) σειρά του καταλόγου αντιστοιχούσε στην “παρχία τ ν Νήσων”, η οποία είχε διοικητή με τον τίτλο “γεμών” και 20 πόλεις στις οποίες συγκαταλέγονται η Άνδρος, η Τήνος, η Νάξος, η Πάρος, η Σίφνος, η Μήλος, η Ίος, η Θήρα και η Αμοργός. Οι υπόλοιπες πόλεις που αναφέρονται ανήκουν στα σημερινά Δωδεκάνησα, ενώ μια παραλείπεται. Ο συγγραφέας τοποθέτησε στην πρώτη θέση τη Ρόδο, στη συνέχεια τα νησιά που βρίσκονται απέναντι από τα παράλια της Μικράς Ασίας (Δωδεκάνησα, Χίος, Μυτιλήνη, Σάμος, Τένεδος κ.α.), έπειτα τα νησιά των

⁴⁰ Νίγδελης Π 1990, 223-4

⁴¹ Parthey G. 1967, 31-2. Avraméa A. 1997, 35

κεντρικών και βόρειων Κυκλάδων (Άνδρος, Τήνος, Νάξος, Πάρος) και στο τέλος του καταλόγου τα νησιά του νότιου Αιγαίου (Σίφνος, Μήλος, Ίος, Θήρα, Αμοργός, Αστυπάλαια).⁴²

Τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων δηλαδή η Δήλος, η Μύκονος, η Κέα, η Σέριφος, η Κύθνος και πιθανότατα η Σύρος συμπεριληφθήκαν στην “*παρχίαλλάδος*” με έδρα την Κόρινθο.⁴³ Στην επαρχία αυτή αντιστοιχούσε η 10^η σειρά του καταλόγου (ι') και αριθμούσε 76 (οθ') πόλεις, ενώ ο επικεφαλής της έφερε το αξίωμα του ανθύπατου.

Το Μάιο του 536, ο Ιουστινιανός προχώρησε σε μια καινοτομία σχετικά με τη διοίκηση των επαρχιών εκδίδοντας Νεαρά, σύμφωνα με την οποία δημιουργούνταν ο νέος πολιτικός και στρατιωτικός θεσμός του «Ιουστινιάνειου κοιαίστωρα του στρατού» (*Quaestura Justinianus exercitus*).⁴⁴ Ο ανώτατος αυτός στρατιωτικός και πολιτικός αξιωματούχος υπαγόταν άμεσα στον αυτοκράτορα και είχε υπό τη δικαιοδοσία του τις Παριστρίους επαρχίες της δευτέρας Μοισίας και της Σκυθίας, τις Κυκλάδες, τα νησιά του Αιγαίου μέχρι τη Ρόδο, την Καρία και την Κύπρο. Η εκτεταμένη νέα διοικητική περιφέρεια, που είχε ναυτικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσε αμυντικούς σκοπούς, αποτέλεσε προάγγελο του μελλοντικού θέματος των Πλωίων της μεσοβυζαντινής περιόδου.⁴⁵

Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα εμφανίστηκε το ναυτικό θέμα των Καράβων ή των Καραβησιανών με σκοπό να προστατεύσει τα νησιά από την Αραβική απειλή. Στον οργανωμένο στόλο του θέματος οι Κυκλαδίτες έπρεπε να παρέχουν πληρώματα και ναυτικές βάσεις.⁴⁶ Μετά το 717 ο Λέον Γ' ο Ίσαυρος διέλυσε το θέμα των Καράβων και στη θέση του ίδρυσε το ναυτικό θέμα των Κυβυρραιωτών.

Όσο αφορά το ζήτημα της εκκλησιαστικής οργάνωσης των νησιών των Κυκλάδων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο τα στοιχεία είναι εξαιρετικά λίγα και αποσπασματικά.

Οι πρώτες επισκοπές εμφανίζονται στις πηγές από τις αρχές και τα μέσα του 4^{ου} αιώνα κυρίως στα μεγάλα νησιά, όπως η Πάρος, η Νάξος, η Άνδρος και η Θήρα. Ωστόσο η πρώτη συνολική εικόνα προέρχεται από ένα εκκλησιαστικό Τακτικό του

---

⁴² Malamut E. 2001, 29

⁴³ Parthey G. 1967, 9-13

⁴⁴ Von Lingenthal Z. 1881, 354. Kiourtzian G. 2000, 11-13

⁴⁵ Stein E. 1949, 474-5

⁴⁶ Kiourtzian G. 2000, 13, 152

7^{ου} αιώνα.⁴⁷ Στην 30^η θέση του καταλόγου αυτού κατατάσσεται η Μητρόπολη Ρόδου στην οποία υπάγονται ένδεκα επισκοπές, μεταξύ των οποίων βρίσκονται οι επισκοπές Ναξίας, Θήρας, Πάρου, Άνδρου, Τήνου, Μήλου και Πισσύνης (Αμοργού). Τα υπόλοιπα μικρότερα νησιά των Κυκλάδων πιθανότατα βρίσκονταν υπό την δικαιοδοσία μεγαλύτερων επισκοπών, όπως για παράδειγμα η Σίφνος υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Πάρου.

β. Εχθρικές επιδρομές

Τον 3^ο αιώνα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αντιμετώπισε έντονα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα. Οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι επιδρομές βαρβαρικών φύλων προκάλεσαν σημαντικά προβλήματα σε διάφορες περιοχές της επικράτειας της. Το 267 ναυτικοί σχηματισμοί γοθτικών φύλων κατόρθωσαν να φτάσουν μέχρι το Αιγαίο πλήττοντας τα νησιά και τις παράλιες πόλεις του ελλαδικού χώρου. Πιθανότατα μεταξύ αυτών επλήγησαν υπήρχαν και κάποια από τις Κυκλάδες.

Από τον 4^ο αιώνα και μετά η θαλάσσια περιοχή του Αιγαίου απέκτησε ιδιαίτερη σημασία καθώς αποτέλεσε το θαλάσσιο δίαυλο, που ένωνε την Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας πλέον, με πολλές από τις επαρχίες. Παρά τις εσωτερικές διαμάχες καθώς και τα προβλήματα με τα βαρβαρικά φύλα στη δύση και τους Πέρσες στην ανατολή, από τον 4^ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 7^{ου} δεν μαρτυρείται από τις γραπτές πηγές καμία εχθρική ενέργεια εναντίον των νησιών των Κυκλάδων.

Από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα κάνουν δυναμικά την εμφάνιση τους οι Σλάβοι και οι Άβαροι, ξεκινώντας επιθέσεις στα Βαλκάνια νότια του Δούναβη. Οι επιδρομές τους προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές και δημογραφικές αλλοιώσεις σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο.⁴⁸ Οι Σλάβοι μετά το 582 έφτασαν και εγκαταστάθηκαν μέχρι και την Πελοπόννησο, ενώ το 586, το 604, το 615 και το 682 επιτέθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Οι πληγές που δημιούργησαν οι σλαβικές επιδρομές στα Βαλκάνια χρειάστηκε αρκετά χρόνια, ώσπου να επουλωθούν και να επανεδραιωθεί η βυζαντινή κυριαρχία σε περιοχές, όπως η Μακεδονία και η Θράκη.⁴⁹

Η πρώτη μνεία επιθετικής ενέργειας κατά των Κυκλάδων, την υπό εξέταση περίοδο, προέρχεται από το δεύτερο βιβλίο του *βίου του Αγίου Δημητρίου*.⁵⁰ Κατά την

⁴⁷ Darrouzès J. 1981, 213

⁴⁸ Λαΐου Α. 2006, 61-3

⁴⁹ ό.π.

⁵⁰ Lemerle P. 1979. *Id.* 1981. Μπακιρτζής Χ. 1997

εξιστόρηση του πρώτου θαύματος του Αγίου, τη σωτηρία δηλαδή της Θεσσαλονίκης από επίθεση των Σλάβων, ο συγγραφέας απαριθμεί τις περιοχές (179-80), στις οποίες έφτασαν με τα μονόξυλα τους τα σλαβικά φύλα και υπέστησαν τις λεηλασίες τους.⁵¹ Μεταξύ αυτών περιλαμβάνει και «*τάς Κυκλάδας νήσους*». Σύμφωνα με τον P. Lemerle η συγκέντρωση των αυτόνομων σλαβικών φύλων και η από θαλάσσης επίθεση τους στην Θεσσαλονίκη τοποθετείται περίπου στο 615.⁵²

Υπάρχει μια συζήτηση στη βιβλιογραφία σχετικά με τον αν και κατά πόσο η παρουσία του νέου αυτού στοιχείου, η οποία προκάλεσε σημαντικά προβλήματα στον κυρίως ελλαδικό χώρο, επηρέασε τα νησιά των Κυκλάδων.⁵³ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο όρος Κυκλάδες στις βυζαντινές πηγές είχε αποκτήσει μια πιο ευρεία γεωγραφική έννοια, περιλαμβάνοντας ακόμα και νησιά, όπως η Λήμνος, η Μυτιλήνη και η Σκύρος. Επομένως δεν είναι απαραίτητο ότι ο συγγραφέας εννοούσε τα νησιά που σήμερα αποκαλούνται Κυκλάδες. Επιπλέον η απαρίθμηση των νησιών στον κατάλογο των περιοχών, που επλήγησαν από τους Σλάβους, θα μπορούσε να αποτελεί σχήμα υπερβολής, με σκοπό να υπογραμμιστεί ακόμα περισσότερο η σημασία του συντελεσθέντος θαύματος του Αγίου Δημητρίου και να αυξηθεί η αξία του επιτεύγματος. Ενώ, δηλαδή, τόσες περιοχές, μεταξύ των οποίων και νησιά, δεν κατάφεραν να αποκρούσουν τις εχθρικές επιθέσεις, η Θεσσαλονίκη με τη βοήθεια του Αγίου το κατόρθωσε. Αλλά ακόμα και αν η παραπάνω υπόθεση δεν ευσταθεί, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, δεν συνηγορούν στην άποψη ότι τα νησιά των Κυκλάδων επλήγησαν από σλαβικές επιθέσεις.

Από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα και μετά κάνουν την εμφάνισή τους στο χώρο του Αιγαίου οι Άραβες. Ήδη από το 642 η Συρία, η Παλαιστίνη, η Αρμενία και η Αίγυπτος, είχαν πέσει στα χέρια των Αράβων, οι οποίοι προέλαυναν και στη Μ. Ασία. Μέχρι τον 7^ο αιώνα είχε ολοκληρωθεί η κατάκτηση της Βόρειας Αφρικής. Το 654 κυρίεψαν τη Ρόδο, ενώ τις περιόδους 670-8 και 715-7 ο αραβικός στόλος αποτέλεσε απειλή ακόμα και για την ίδια την Κωνσταντινούπολη, διαθέτοντας βάσεις στην Κύζικο, στη Σμύρνη και στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Η κυριαρχία του βυζαντινού κράτους στην Μεσόγειο είχε αρχίσει πλέον να αμφισβητείται.

Στη δύσκολη αυτή περίοδο για την Αυτοκρατορία οι πηγές δεν παρέχουν καμία πληροφορία σχετικά με την τύχη των νησιών των Κυκλάδων. Δεν μαρτυρείται

---

⁵¹ Μπακιρτζής Χ. 1997, 236-7

⁵² Lemerle P. 1981, 441

⁵³ Avraméa A. 1997, 104

εχθρική ενέργεια εναντίον τους τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο των αραβικών επιδρομών, πριν από την κατάληψη της Κρήτης (824-8).⁵⁴ Φαίνεται πως η βυζαντινή παρουσία στις Κυκλάδες ήταν εδραιωμένη την περίοδο αυτή και τα νησιά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο αμυντικό σύστημα της Αυτοκρατορίας.

γ. Σεισμοί

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο παρουσιάστηκε έντονη σεισμική δραστηριότητα στην περιοχή του Αιγαίου. Το 344, το 477, το 516 και το 554 καταγράφηκαν ισχυρές σεισμικές δονήσεις, οι οποίες προκάλεσαν καταστροφές στις περιοχές της Ρόδου και της Κω.⁵⁵ Οι πηγές, ωστόσο, δεν αναφέρουν τις Κυκλάδες μεταξύ των περιοχών που υπέστησαν ζημιές. Είναι πολύ πιθανόν ότι κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες τα νησιά των Κυκλάδων δεν υπέστησαν σημαντικές καταστροφές από κάποιο σεισμό.

Ορόσημο για τις Κυκλάδες, αποτέλεσε η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, στις αρχές της εικονομαχικής περιόδου, το καλοκαίρι του 725-6. Το γεγονός πρέπει να προκάλεσε μεγάλη αίσθηση καθώς περιγράφεται αναλυτικά και με γλαφυρό τρόπο από το Θεοφάνη⁵⁶ και τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Νικηφόρο⁵⁷. Οι δυο συγγραφείς τόνισαν ιδιαίτερα στον καπνό, τη λάβα και τις πέτρες που έβγαιναν από το ηφαίστειο. Ο Θεοφάνης αναφέρει «*τ μ σ ς κ καμίνου πυρ ς νέβρασεν ναμέσον Θήρας κα Θηρασιάς τ ν νήσων κ το βυθο τ ς θαλάσσης*» (404. 18-20) και παρακάτω «*πετροκισσήρους μεγάλους ς λόφους τιν ς νέπεμψε καθ' λης τ ς μικρ ς σίας κα Λέσβου κα βύδου κα τ ς πρόσ θάλασσαν Μακεδονίας*» (404. 23-25). Ο Νικηφόρος σημειώνει ότι «*κα μετ τ π ρ λίθους κισηρώδεις διεκβρασθ ναι ε ς πλ θος μέγιστον*» (59. 6-7). Και οι δύο τονίζουν ότι ως αποτέλεσμα της έκρηξης δημιουργήθηκε ένα νησί που δεν υπήρχε και ενώθηκε με το Ιερό νησί (Δήλος).⁵⁸

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας ήταν ένα εξαιρετικά έντονο φαινόμενο, το οποίο προκάλεσε καταστροφές, όχι μόνο

⁵⁴ Συνοπτικά όλες οι πληροφορίες για τις επιδρομές βλ.: Malamut E. 1988

⁵⁵ Σπυρόπουλος Π. 1997, 283-5

⁵⁶ De Boor C. 1980, 404. 18-30

⁵⁷ Mango C. 1990, 128-9. 59-60

⁵⁸ Mango C. 1990, 128. 59. 8-10. De Boor C. 1980, 404. 26-7

στη Θήρα αλλά και στα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων. Μάλιστα οι δυο συγγραφείς το θεώρησαν έναν από τους λόγους έναρξης της οικονομικής.⁵⁹

δ. Ναυτικοί δρόμοι

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης τον 4^ο αιώνα και η μετατόπιση του κέντρου της αυτοκρατορίας στα ανατολικά είχε σαν αποτέλεσμα το Αιγαίο να αποκτήσει εξέχουσα σημασία στις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Σημαντικοί θαλάσσιοι άξονες διέρχονταν από το Αιγαίο αν και ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος το περιγράφει ως «πέλαγος βορύπλουν και δυσπέρατον κα κύματα μακρ κα ρεσι οικότα προσανεγερον το ς πλέουσιν» (43)⁶⁰.

Στο Σταδιασμό της Μεγάλης Θάλασσας αναγράφονται τα στάδια, που απείχαν από τη Δήλο, νησιά όπως η Θήρα, η Αμοργός, η Ανάφη, η Ίος, η Κίμωλος, η Σίφνος, η Κύθνος, η Τήνος, η Νάξος, η Δονούσα, η Άνδρος και η Πάρος (284. 9-29).⁶¹ Επιπλέον αναφέρονται διαδρομές από νησιά των Δωδεκανήσων προς τις Κυκλάδες ή την Ηπειρωτική Ελλάδα. Για παράδειγμα από την Κω στη Δήλο, ένα πλοίο μπορούσε να πλεύσει μεταξύ άλλων από τη Λέρο, την Πάτμο, τη Μύκονο και τη Τήνο (279. 7).⁶² Για τη διαδρομή από τη Ρόδο στην Αργολίδα ενδιάμεσες στάσεις προβλέπονται στη Νίσυρο, την Αστυπάλαια, την Κω, τη Λέρο, την Αμοργό, τη Δονούσα, την Ίο, τη Σίκινο, τη Σίφνο, τη Σέριφο και την Κύθνο (273).⁶³ Επιπλέον αναφέρονται και αποστάσεις άλλων νησιών των Κυκλάδων μεταξύ τους, όπως της Σύρου με την Άνδρο (283. 1).⁶⁴

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι προσκυνητές, που ξεκινούσαν από τα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου με προορισμό τους Άγιους Τόπους και τις μοναστικές κοινότητες της Αιγύπτου και τις Παλαιστίνης, συχνά διέρχονταν από τις Κυκλάδες.⁶⁵ Τον 4^ο αιώνα η Αγία Παύλα για να φτάσει στους Αγίους Τόπους πέρασε από τα Κύθηρα, τα νησιά των Κυκλάδων, τη Ρόδο και την Κύπρο.⁶⁶

Ενδεικτική εικόνα της ναυσιπλοΐας στις Κυκλάδες παρέχουν τα χαραγμένα στον Όρμο Γράμματα στο βόρειο τμήμα της Σύρου. Οι επιγραφές, στις οποίες αναγράφεται

⁵⁹ Mango C. 1990, 128-9. 60. De Boor C. 1980, 404. 18-29, 405. 1-4

⁶⁰ Pertusi A. 1952, 83

⁶¹ Müllerus C. 1882, 500

⁶² ό.π., 498

⁶³ ό.π., 497

⁶⁴ ό.π., 500

⁶⁵ Αβραμέα Α. 2006, 165

⁶⁶ ό.π., 166. Malamut E. 1988, 538-9, 656 (χάρτης): Η Malamut E. χρονολογεί το ταξίδι της Αγίας Παύλας τον 5^ο αιώνα.

το όνομα και συχνά ο τόπος καταγωγής και το αξίωμα των συντακτών, χρονολογούνται από τον 4^ο μέχρι και το α΄ μισό του 8^{ου} αιώνα.⁶⁷ Τα στοιχεία που προκύπτουν είναι πολύτιμα, καθώς μαρτυρούνται οι άξονες επικοινωνίας των Κυκλάδων. Σύμφωνα με το G. Kiourtzian εντοπίζεται α) επικοινωνία των νησιών των Κυκλάδων μεταξύ τους, καθώς βρέθηκαν επιγραφές χαραγμένες από διερχόμενους με τόπο καταγωγής την Άνδρο, τη Γυάρο, τη Μήλο, την Πάρο, τη Νάξο και τη Θήρα, β) σύνδεση με νησιά του Σαρωνικού, όπως η Ύδρα, γ) με τις παράλιες περιοχές του ελλαδικού χώρου, δ) με πόλεις των παραλίων της Μικράς Ασίας, όπως η Έφεσος, η Μίλητος, ε) με περιοχές της Βιθυνίας, στ) με περιοχές των παραλίων της Συρο-Παλαιστίνης, όπως η Τύρος και πιθανόν με την Αίγυπτο (Πηλούσιον).⁶⁸ Επιπλέον σώζονται ίχνη ενός λατινικού χαραγματος, που μαρτυρεί επικοινωνία με τη Δύση. Οι διερχόμενοι ήταν ναυτικοί, έμποροι, προσκυνητές καθώς και στρατιωτικοί και ανώτεροι αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους.

Στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, γύρω στο 653-4 ο πάπας Μαρτίνος Α΄ (649-655) κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από τη Ρώμη προς την Κωνσταντινούπολη αποβιβάστηκε στη Νάξο εξαιτίας κακοκαιρίας και παρέμεινε για αρκετό χρονικό διάστημα φυλακισμένος στο νησί.⁶⁹ Ο πάπας είχε αντιδράσει σε ενέργειες του αυτοκράτορα Κώνστα Β΄ (641-688) σχετικά με το θεολογικό πρόβλημα του Μονοθελητισμού, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να τον συλλάβει και να τον οδηγήσει βίβια στην Κωνσταντινούπολη.

Από τις Κυκλάδες, λοιπόν, διέρχονταν τμήματα ναυτικών δρόμων μεγάλων αποστάσεων. Οι πορείες των πλοίων που έπλεαν τις Κυκλάδες έπαιρναν διαφορετική κατεύθυνση ανάλογα με τον προορισμό.⁷⁰ Τμήματα του ναυτικού δρόμου που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με την Κρήτη, την Ανατολική Μεσόγειο και τις ακτές της Βόρειας Αφρικής διερχόταν από κάποια νησιά των Κυκλάδων.⁷¹ Το ίδιο συνέβαινε και με τη θαλάσσια οδό που ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη, περνούσε από τα παράλια της Μικράς Ασίας και μέσω των Κυκλάδων οδηγούσε προς την Ηπειρωτική Ελλάδα και τη Δύση.

Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο υπάρχουν πληροφορίες ότι τα νησιά των Κυκλάδων αποτελούσαν ακόμα τμήμα των θαλάσσιων συγκοινωνιών. Ο

---

⁶⁷ Kiourtzian G. 2001, 11-12, *Id.* 2000, 137-200

⁶⁸ *ό.π.*

⁶⁹ Peeters P. *Anal. Boll.* 51 (1933). Δακορόνια Ι. *ΕΕΚΜΗ* (1969-1970). McCormick M. 2001, 483-8

⁷⁰ Αβραμέα 2006, 165

⁷¹ *ό.π.*, 162

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος στο «Σταδιοδρομικόν» κατέγραψε τη θαλάσσια οδό μήκους 792μιλίων από την Κωνσταντινούπολη προς την Κρήτη, η οποία διερχόταν από τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Σάμο, τους Φούρνους, τη Νάξο, την Ίο, τη Θήρα και τα Χριστιανά.⁷² Ο αραβικός στόλος μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, κατευθυνόμενος προς την Τρίπολη της Συρίας πέρασε και από τη Νάξο.⁷³ Επιπλέον ο απεσταλμένος του Λέοντα Στ΄ (886-912) κατευθυνόμενος προς την Κρήτη πέρασε από την Ίο και την Πάρο.⁷⁴ Όμως το 961 ο Νικηφόρος Φωκάς δεν έβρισκε πλοηγό για την Κρήτη καθώς η ναυτική οδός είχε ξεχαστεί.⁷⁵ Τέλος χαράγματα που εντοπίστηκαν στην Τήνο και χρονολογούνται τον 10^ο αιώνα, προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την κυκλοφορία στις Κυκλάδες την περίοδο αυτή.⁷⁶

---

⁷² Malamut E. 1988, II, 544, 658 (χάρτης). Αβραμέα Α. 2006, 163

⁷³ Αβραμέα 2006, 165

⁷⁴ ό.π.

⁷⁵ Malamut E. 1988, II, 545

⁷⁶ Feissel D. *BCH CIV* (1980)

Δ. Πρωτοβυζαντινές θέσεις στα νησιά των Κυκλάδων

Νάξος

Η Νάξος, η οποία απαντά στις πηγές ως Ναξία, Ναξίων νήσος και Αξία⁷⁷, είναι το μεγαλύτερο σε έκταση νησί των Κυκλάδων (χάρτης 3). Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι πληροφορίες για το νησί είναι αποσπασματικές και περιορίζονται στον τομέα της εκκλησιαστικής ιστορίας.

Η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη επισκοπής Νάξου εντοπίζεται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα το 343 ο επίσκοπος Νάξου Αυξέντιος συμμετείχε στη σύνοδο της Σαρδικής (Σόφιας).⁷⁸ Το 451 ο επίσκοπος Νάξου Βάραχος έδωσε το παρόν στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας.⁷⁹ Το 536 ο επίσκοπος Νάξου Παύλος⁸⁰ συμμετείχε σε εκκλησιαστική σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στη Κωνσταντινούπολη, ενώ το 680-1 η υπογραφή του επισκόπου Γεωργίου⁸¹ εντοπίζεται στα πρακτικά της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Κωνσταντινούπολης.

Η επισκοπή Νάξου υπαγόταν στη Μητρόπολη Ρόδου, γεγονός που μαρτυρείται από εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα, στο οποίο κατατάσσεται στην 4^η θέση μεταξύ 11 υποκείμενων επισκοπών.⁸² Η κατάσταση αυτή δε μεταβλήθηκε καθόλου κατά τον 5^ο, τον 6^ο και τον 7^ο αιώνα, όπως μαρτυρούν οι υπογραφές των επισκόπων Νάξου στις εκκλησιαστικές συνόδους και διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι το 1083. Το συγκεκριμένο έτος ένα χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού κατήγγησε τις ξεχωριστές επισκοπές Πάρου και Νάξου και τα δύο νησιά συνενώθηκαν εκκλησιαστικά αποτελώντας μέχρι σήμερα τη μητρόπολη Παροναξίας.⁸³

Στη Νάξο παρά τις καταστροφές αρκετών μνημείων⁸⁴ σώζονται πολυάριθμα αρχιτεκτονικά λείψανα της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για τουλάχιστον ένδεκα βεβαιωμένες πρωτοβυζαντινές βασιλικές (στη νησίδα Παλάτια, στο Γύρουλα

⁷⁷ Ζερλέντης Π. *BZ* 11 (1902). Φραγκίσκος Ζ. *EEKM* Α΄ (1961). Βαγιακάκου Δ., *EEKM* ΙΔ΄ (1991-3), 244

⁷⁸ Καμπανέλλης Ι. 1991, 34. Σαββίδης Α. 2006, 103

⁷⁹ Fedalto G. 1988, 218. *ACO* II, 2, 2, σελ. 76, 32

⁸⁰ Fedalto G. 1988, ό.π., *ACO* III, σελ. 119, 19

⁸¹ Fedalto G. 1988, ό.π., *ACO* 2^η σειρά, 2, 2, σελ. 764

⁸² Darrouzès J. 1981, 213

⁸³ Ζερλέντης Π. 1913, 37. Καμπανέλλης Ι. 1991, 37

⁸⁴ Όπως για παράδειγμα η τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική της Ελεούσας, η οποία πιθανότατα χρονολογούνταν από τον 6^ο μέχρι τον 9^ο αιώνα και κατεδαφίστηκε το 1870 για να κατασκευαστεί στη θέση της ο ενοριακός ναός της Αγίας Τριάδας Καλοξύλου: Μαστορόπουλος Γ. 2006, 112-3

κοντά στο Σαγκρί, στα Ύρια, στα Αγκίδια, στο Χαλκί (Πρωτόθρονη, Άγιος Ισίδωρος), στη Πλάκα κοντά στο χωριό Αγιαρσενί, στο Δανακό, κοντά στο Αλυκό, στον Πύργο Χειμάρου, στον Άγιο Ιωάννη Καμίνου), ένα τρίκογχο (Παναγία Δροσιανή κοντά στο χωριό Μονή), ένα εκτεταμένο σύστημα ύδρευσης και άρδευσης (στη θέση Φλεριό κοντά στις Μέλανες) και ένα κάστρο του 7^{ου}-8^{ου} αιώνα (κάστρο τ' Απαρίλου). Αρκετοί ναοί χρονολογούνται στο μεταίχμιο ανάμεσα στην πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο δηλαδή τον 7^ο-8^ο αιώνα (σπηλαιώδης ναός Καλορίτισσας, ναός Αγίου Γεωργίου στο κάστρο τ' Απαρίλου και ναός Ταξιάρχη Ράχης). Επιπλέον υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις για τουλάχιστον μια ακόμα πρωτοβυζαντινή βασιλική στο ναό των Αγίων Γεωργίου και Νικολάου στο Λαθρήνο.⁸⁵

Τέλος αξίζει να γίνει σύντομη αναφορά στην αποσπασματικά σωζόμενη ανάγλυφη πλάκα με παράσταση της Γέννησης του Χριστού που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας και μεταφέρθηκε εκεί από άγνωστη θέση της Νάξου. Το γλυπτό χρονολογείται ίσως στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.⁸⁶

1. Βασιλική Παλατίων στη Χώρα Νάξου

Στη χερσόνησο των Παλατίων, στην βορειοανατολική πλευρά του λιμανιού της Χώρας Νάξου βρίσκεται το αρχαίο ιερό του Απόλλωνα. Το 1924 ο G.Welter πραγματοποίησε ανασκαφικές εργασίες στο ιερό για να αποσαφηνίσει την οικοδομική ιστορία του μνημείου.⁸⁷

Ο αρχαίος ναός είχε πρόναο και οπισθόναο εν παραστάσει, ενώ δεν είναι βέβαιο αν ολοκληρώθηκε η οροφή του. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο το οικοδόμημα, το οποίο βρισκόταν σε ημιτελή ή ημικαταστραμμένη κατάσταση, μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική, διαστάσεων 37,42x15,96μ.⁸⁸ Οι περισσότερες επεμβάσεις ήταν σχετικά ήπιου χαρακτήρα και δεν αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του οικοδομήματος. Οι εσωτερικές κιονοστοιχίες πιθανότατα διατηρήθηκαν για να διαχωρίζουν τα τρία κλίτη της βασιλικής. Ανάμεσα στον ανατολικό τοίχο του σηκού και σε αυτόν πριν από τον οπισθόναο κατασκευάστηκε μια ημικυκλική αψίδα, η

⁸⁵ Μαστορόπουλος Γ. 2006, 29

⁸⁶ Σκλάβου-Μαυροειδή Μ. 1999, 31

⁸⁷ Welter G. *AM XLIX* (1924). Κοντολέων Ν. *ΠΑΕ* 1954, 338. *Id.* 1960, 468-9, Μαστορόπουλος Γ. 2007, 86

⁸⁸ Welter G. *AM XLIX* (1924), 21-2

οποία δεν ήταν ορατή εξωτερικά. Ο πρόναος, αφού τοιχίστηκαν τα διαστήματα μεταξύ των κίωνων και διατηρήθηκε μόνο μια είσοδος, αποτέλεσε το νάρθηκα, από τον οποίο κλίμακα τριών βαθμίδων οδηγούσε στον κυρίως ναό. Τα διαστήματα ανάμεσα στους κίονες του οπισθόναου τοιχίστηκαν επίσης. Η σημαντικότερη επέμβαση στο αρχαίο κτήριο ήταν η υποβάθμιση του δαπέδου, το οποίο βρισκόταν 1,38μ. πιο κάτω από το αρχικό και το αποτελούσαν αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.⁸⁹ Η Αγία Τράπεζα αποτελούνταν από μια πλάκα με πέντε στηρίγματα.

Η μετατροπή του αρχαίου ιερού σε τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα τοποθετείται, σύμφωνα με το G. Welter, τον 5^ο ή το αργότερο τον 6^ο αιώνα.⁹⁰ Πρόκειται για ένα από τα τρία παραδείγματα μετατροπής ειδωλολατρικού ναού σε χριστιανική βασιλική, που συναντώνται στο νησί της Νάξου.

2. Βασιλική Αγίου Στεφάνου στα Αγκίδια

Λίγο έξω από το χωριό Αγκίδια, το οποίο βρίσκεται μόλις λίγα χιλιόμετρα ανατολικά της Χώρας Νάξου, στη θέση «Φραρώ» εντοπίστηκαν τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Στεφάνου (εικ. 1).⁹¹ Στο χώρο δεν έχει πραγματοποιηθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα και στη βιβλιογραφία υπάρχουν ελάχιστες αναφορές μόνο στα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σώζονται έξι όρθιοι κίονες, από τους οποίους οι πέντε φέρουν ραβδώσεις και ο ένας είναι αρράβδωτος. Επιπλέον δύο ακόμα ραβδωτοί κίονες εντοπίστηκαν πεσμένοι. Όλους είναι σπασμένοι εκτός από έναν που είναι ακέραιος. Επιπλέον εντοπίστηκαν μια ιονική βάση, ένα θραύσμα θωρακίου και αρκετές ψηφίδες. Ο Κ. Καλοκύρης σημειώνει ότι γύρω από η βασιλική εντοπίζονται πολλά λείψανα ρωμαϊκής περιόδου.⁹²

3. Βασιλική Αγίου Ματθαίου στη Βίβλο

Στη θέση «Πλάκα» ή «Βίβλος» κοντά στο χωριό Αγιερσανί, στο δυτικό τμήμα της Νάξου, εντοπίστηκαν τα λείψανα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.⁹³ Πρώτος

---

⁸⁹ ό.π., 21

⁹⁰ ό.π., 22

⁹¹ Καλοκύρης Κ., 1960, 11. *Id.* ΠΑΕ 1960. Pallas D. 1977, 211-2. Δρανδάκης Ν., *EEKM* ΙΓ' (1985-1990), 23-4, Μαστορόπουλος Γ. 2007, 100, 102, εικ. 59

⁹² Καλοκύρης Κ. 1960, 11

⁹³ Κοντολέον Ν. 1960, 472. Ζίας Ν. *ΑΔ* 27 (1972), 615-6. Βολανάκης Ι. 1976, 110-111. Pallas D. 1977, 209-210. Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ. 1983, 11. Δρανδάκης Ν. *EEKM* ΙΓ' (1985-1990), 24-5. Lambertz M. *AA* 3 (2001), Μαστορόπουλος Γ. 2007, 106

σημείωσε την ύπαρξη της βασιλικής το 1960 ο καθηγητής Κ. Κοντολέων⁹⁴ και αρκετά χρόνια αργότερα το 1972 ο Ν. Ζίας πραγματοποίησε σύντομη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα.⁹⁵

Η βασιλική του Αγίου Ματθαίου, όπως ονομάστηκε, ήταν τρίκλιτη με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και αίθριο χωρίς νάρθηκα στα δυτικά (εικ. 5). Οι διαστάσεις του κυρίως ναού υπολογίστηκαν στα 20,50x12μ. και του αίθριου 10,10x11,60μ. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους από δυο κιονοστοιχίες. Στο κεντρικό κλίτος, που ήταν μεγαλύτερο από τα πλαϊνά και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο (εικ. 6), τμήμα του οποίου έχει ενσωματώσει ο μεταγενέστερος ναός. Το ψηφιδωτό είχε μια διακοσμητική ζώνη με κισσόφυλλα και ως κύριο θέμα παράλληλες σειρές με τεμνώμενους κύκλους. Φαίνεται πως δεν εκτεινόταν στο σύνολο της επιφάνειας του μεσαίου κλίτους αλλά μόνο σε ένα τμήμα του. Το υπόλοιπο καλυπτόταν από πήλινες πλάκες ή χαλίκια. Σώθηκαν αρκετά γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη της πρωτοβυζαντινής (όπως αρράβδωτοι κίονες, αμφικιονίσκοι, κιονόκρανα, τμήματα κοσμίτη) αλλά και προγενέστερων περιόδων.

Στη θέση του ανατολικού τμήματος του μεσαίου κλίτους της βασιλικής ανεγέρθηκε κατά την ύστερη βυζαντινή ή την μεταβυζαντινή εποχή μικρός μονόχωρος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Ματθαίο.⁹⁶ Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε, όπως συμβαίνει συχνά, αρχιτεκτονικό υλικό από την κατεστραμμένη βασιλική. Εσωτερικά του ναΐσκου στο Ιερό Βήμα έχει χρησιμοποιηθεί ως βάση της Αγίας Τράπεζας ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα και ένα επιπλέον επίθημα και ως στήριγμα για την πρόθεση ένα κορινθιακό κιονόκρανο. Ένα ακόμα επίθημα έχει εντοιχισθεί δεξιά της θύρας, η οποία έχει ως ανώφλι μακρόστενο κομμάτι μαρμάρου. Ο νάρθηκας που καλύπτεται από οξυκόρυφη καμάρα έχει προστεθεί μεταγενέστερα στα δυτικά του μικρού ναού πιθανότατα μετά τη φραγκική κατάκτηση. Το ενισχυτικό σφενδόνιο που στηρίζει την καμάρα στα βόρεια εδράζεται πάνω σε κίονα με κορινθιακό κιονόκρανο και στα νότια σε ψευδοπεσσό.

Εξωτερικά του κτηρίου στη νοτιοδυτική γωνιά του νάρθηκα έχει συγκεντρωθεί ένας σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών προερχόμενων από τη βασιλική,

---

⁹⁴ Κοντολέων Ν. 1960

⁹⁵ Ζίας Ν. *ΑΔ* 27 (1972)

⁹⁶ Lambertz Μ. *ΑΑ* 3 (2001), 380-2

όπως θραύσμα πεσσίσκου με συμφυή βάση και εγκοπή πάκτωσης θωρακίου, τμήμα στρεπτού κιονίσκου, δύο θραύσματα αρράβδωτου κίονα κ.α.⁹⁷ Έξω από τη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα έχουν τοποθετηθεί μονόλιθη κυλινδρική μαρμάρινη κολυμπήθρα (εικ. 7), πιθανότατα της πρωτοβυζαντινής περιόδου.⁹⁸ Η εξωτερική όψη είναι διακοσμημένη με τέσσερα τόξα στηριζόμενα σε κίονες. Κάθε τόξο περιέχει από ένα μεγάλο σταυρό με πεπλατυσμένες στα άκρα κεραίες. Κοντά στον πυθμένα σώζεται η οπή εκροής των υδάτων. Μια μεγάλη μαρμάρινη πλάκα που είναι τοποθετημένη εξωτερικά του βόρειου τοίχου του νάρθηκα φέρει λαξευτό κύκλο και ίσως χρησίμευε ως βάση της κολυμπήθρας.⁹⁹ Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε ότι το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους της βασιλικής χωριζόταν με ένα εγκάρσιο τοίχο από το υπόλοιπο με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μικρού δωματίου περίπου 3x3μ. Είναι πολύ πιθανόν ο χώρος αυτός, του οποίου το δάπεδο καλυπτόταν από πήλινες πλάκες, να αποτελούσε το φωτιστήριο του ναού μέσα στο οποίο θα βρισκόταν και η μαρμάρινη κολυμπήθρα.¹⁰⁰ Επιπλέον, ογκώδη μάρμαρα έχουν τοποθετηθεί μπροστά από το νάρθηκα με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζουν μικρό παραλληλόγραμμο προαύλιο.

Η κατασκευή της βασιλικής τοποθετείται από τον M. Lambertz, με βάση το ψηφιδωτό δάπεδο και τα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα, και πιθανότατα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού.¹⁰¹ Ο I. Βολανάκης ωστόσο χρονολογεί τη βασιλική στον 5^ο αιώνα, ενώ κατά τον 6^ο αιώνα τοποθετεί τη διαμόρφωση του ανατολικού τμήματος του βόρειου κλίτους σε βαπτιστήριο και την κατασκευή της κολυμπήθρας.¹⁰²

4. Βασιλική Αγίου Ακεψίμα στο Αλυκό

Λίγο μακριά από το Αλυκό στο νοτιοδυτικό τμήμα της Νάξου βρίσκεται η τρίκλιτη βασιλική του Άϊ-Ψιμά ή Αγίου Ακεψίμα (εικ. 8).¹⁰³ Αρχικά τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους από δύο πεσσοστοιχίες, κάθε μια από τις οποίες έφερε από δυο τόξα. Το κεντρικό κλίτος, που είναι μεγαλύτερο από τα πλαϊνά απολήγει

⁹⁷ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ* Π' (1985-1990), 28, εικ. 19

⁹⁸ Βολανάκης Ι. 1976, 110-111. Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ. 1983, 11. Lambertz M. *AA* 3 (2001), 385-6

⁹⁹ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ* Π' (1985-1990), 24-5

¹⁰⁰ Βολανάκης Ι. 1976, 110

¹⁰¹ Lambertz M. 2001, 390-392

¹⁰² Βολανάκης Ι. 1976, 110-111

¹⁰³ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ* Π' (1985-1990), 27-30. Μαστορόπουλος Γ. 2002, 11

ανατολικά σε αψίδα. Το κτήριο υπέστη κατά τη διάρκεια τις ιστορίας του αρκετές μετατροπές και πλέον ο ναός καλύπτεται με ενιαία καμάρα, ενώ το κεντρικό κλίτος απομονώθηκε από τα πλαϊνά για να αποτελέσει το σημερινό ναό. Στη νότια πλευρά του κτηρίου προσκολλήθηκε μονόχωρο καμαροσκέπαστο παρεκκλήσι.

Σε διάφορα σημεία των τοίχων διακρίνονται υπολείμματα τοιχογραφιών δυο διαφορετικών φάσεων. Ο Γ. Μαστορόπουλος χρονολογεί το παλαιότερο ζωγραφικό στρώμα γύρω στον 6^ο αιώνα.¹⁰⁴

Πάνω από την Αγία Τράπεζα απόκειται πεσσίσκος τέμπλου. Σύμφωνα με τον Ν. Δρανδάκη επίθημα αμφικιονίσκου έξω από το ναό χρονολογείται στον 6^ο αιώνα.¹⁰⁵ Στη μια λοξότμητη επιφάνεια κοσμεείται με σταυρό και στις γωνίες της άλλης με ακανθόφυλλα.

Η βασιλική του Αγίου Ακεψίμα μοιάζει με τη βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Απειράνθου και είναι πολύ πιθανόν να κατασκευάστηκε κατά τον 6^ο αι.

5. Βασιλική στο αρχαίο Ιερό του Διονύσου στα Ύρια

Στην περιοχή Ύρια Λειβαδίου, μέσα σε μια πεδιάδα σε απόσταση 1,5χλμ. από τη θάλασσα και 3χλμ. νότια της χώρας Νάξου εντοπίστηκε αρχαίο ιερό αφιερωμένο στο θεό Διόνυσο (εικ. 9). Η πρώτη έρευνα της θέσης έγινε το 1930 από τον G. Welter, ο οποίος ανακάλυψε δυτικά του μικρού υστεροβυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου δύο σπόνδυλους κίωνων και τμήματα «ελικωτών» κιονόκρανων. Το 1982, ξεκίνησαν οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή, οι οποίες συνεχίστηκαν το 1986 και ολοκληρώθηκαν το 1987.¹⁰⁶

Το αρχαίο ιερό εντοπίστηκε περίπου 200μ. βορειοανατολικά του μικρού ναού.¹⁰⁷ Περίπου 100μ. βόρεια του ιερού μέχρι πρόσφατα έρεε μικρός χείμαρρος. Ο ναός είχε το σχήμα τρίκλιτου οίκου με δύο σειρές τεσσάρων εσωτερικών ιωνικών κίωνων και περίστυλη πρόσταση. Στο πίσω τμήμα του οίκου υπήρχε αβαθές άδυτο. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προέκυψε ότι το αρχαίο ιερό σε μεταγενέστερη περίοδο μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία. Δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις ότι το ιερό είχε καταστραφεί πριν την μετατροπή του ούτε ότι υπήρξε κάποια περίοδος

¹⁰⁴ Μαστορόπουλος Γ. 2006, 122

¹⁰⁵ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ* Π' (1985-1990), 30

¹⁰⁶ Λαμπρινουδάκης Β.-Gruben G. *Αρχαιογνωσία* 5 (1987-88)

¹⁰⁷ ό.π., 135: Αφού πρώτα εξακριβώθηκε μέσω δοκιμαστικών τομών ότι ο μικρός υστεροβυζαντινός ναός δεν κατασκευάστηκε πάνω σε προγενέστερο οικοδόμημα.

εγκατάλειψής του και φαίνεται ότι οι επεμβάσεις που δέχτηκε ώστε να καλύψει τις ανάγκες της νέας θρησκείας ήταν αρκετά ήπιες και δεν αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του.¹⁰⁸

Από το χριστιανικό ναό λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έχουν διασωθεί. Φαίνεται πως αξιοποιήθηκε η τρίκλιτη διάταξη του οίκου και δημιουργήθηκε μια βασιλική. Στα ανατολικά κλίτος βρέθηκε *in situ* μαρμάρινη βαθμίδα για την έδραση των θωρακίων του Ιερού. Στο βάθος του αρχαίου σηκού και νότια του τοίχου του αδύτου εντοπίστηκε πιθανότατα το εγκαίνιο του χριστιανικού ναού.¹⁰⁹ Πρόκειται για ένα λάκκο ανοιγμένο στο δάπεδο τα τοιχώματα του οποίου επενδύθηκαν με πέτρες και κονίαμα. Ως κάλυψη είχε μια κυκλική μαρμάρινη πλάκα πάνω στην οποία διακρίνονται χαραγμένα τα γράμματα Α και Ω. Στο εσωτερικό του ορύγματος βρέθηκε ένα οστό μαζί με κάρβουνο και μερικά γεωμετρικά και ρωμαϊκά όστρακα. Στο άδυτο βρέθηκε εγκάρσιο θεμέλιο που πιθανότατα ανήκει στην διαμόρφωση της κόγχης του Ιερού, η οποία δεν ήταν ημικυκλική αλλά τετράγωνη. Σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών του αρχαίου και του χριστιανικού ναού βρέθηκαν εντοιχισμένα ή περιμετρικά του ναού του Αγίου Γεωργίου, όπως δυο κορινθιακά κιονόκρανα του 5^{ου} ή 6^{ου} αιώνα.

Η μετατροπή ενός ακόμα αρχαίου ιερού σε χριστιανικό ναό στη Νάξο πραγματοποιήθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Το γεγονός ότι το ιερό βρισκόταν σε καλή κατάσταση και δεν φαίνεται να προηγήθηκε της μετατροπής του μεγάλη περίοδος εγκατάλειψης και ερείπωσης μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η μετατροπή έγινε αρκετά νωρίς ίσως κατά τον 5^ο αιώνα. Δεδομένου ότι ο χριστιανισμός είχε ήδη διαδοθεί στη Νάξο και τις υπόλοιπες Κυκλάδες από τον 4^ο αιώνα, ίσως και νωρίτερα, είναι σχεδόν απίθανο το αρχαίο Ιερό να βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι τον 6^ο αιώνα. Αν η μετατροπή γινόταν μέσα στον 6^ο αιώνα θα πρέπει να είχε προηγηθεί η εγκατάλειψη του ιερού για έναν και πλέον αιώνα, ως εκ τούτου τα σημάδια της ερείπωσης θα ήταν εμφανή, κάτι όμως που δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα.

---

¹⁰⁸ ό.π., 152: Οι μεγαλύτερες φθορές στο οικοδόμημα προκλήθηκαν μετά την καταστροφή του χριστιανικού ναού και τη χρήση του ως «λατομείου».

¹⁰⁹ ό.π., 147

6. Βασιλική Αγίου Ισιδώρου στη Ράχη

Η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου ή Άη Σίδερου (εικ. 10) βρίσκεται στη θέση Ράχη του χωριού Μονοίτσια Τραγαίας (Χαλκή) Νάξου.¹¹⁰ Η λατρεία του Αγίου Ισιδώρου είναι ευρύτατα σε όλο τον αιγιακό χώρο και μόνο στη Νάξο εντοπίζονται άλλοι τέσσερεις ομώνυμοι ναοί.¹¹¹ Τόπος μαρτυρίου του αγίου ήταν η Χίος κατά τη διάρκεια του διωγμού του αυτοκράτορα Δεκίου (249/250).

Ο σημερινός ναός, που είναι κατασκευασμένος πάνω σε πλαγιά, έχει διαστάσεις 10,90x15,50μ. και ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης θολωτής βασιλικής με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Ο επιμήκης νάρθηκας προστέθηκε στη δυτική πρόσοψη σε μεταγενέστερη περίοδο. Ο Γ. Δημητροκάλλης διέκρινε τρεις οικοδομικές φάσεις στο κτήριο.¹¹² Το αρχικό κτήριο κατασκευάστηκε ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, η οποία καταστράφηκε χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η χρονική στιγμή και η αιτία (πιθανόν σεισμός). Το κτίσμα παρέμεινε εγκαταλελειμμένο μέχρι το 10^ο ή 11^ο αιώνα, οπότε ανακατασκευάστηκε στις ίδιες διαστάσεις αλλά πλέον σαν τρίκλιτη θολωτή βασιλική.

Ο Γ. Δημητροκάλλης τοποθέτησε την αρχική φάση του Αγίου Ισιδώρου στον 6^ο ή τον 7^ο αιώνα στηριζόμενος κυρίως στα σωζόμενα γλυπτά μέλη, όπως αρκετά θραύσματα θωρακίων και μια οκταγωνική πλάκα πιθανότατα τμήμα άμβωνα.¹¹³ Η βασιλική είχε τρία κλίτη τα οποία χωρίζονταν μεταξύ τους με πεσσοστοιχίες. Το κεντρικό κλίτος ήταν μεγαλύτερο από τα πλαϊνά και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Ήταν υπερυψωμένο με σειρά παραθύρων, τα οποία διοχέτευαν στο εσωτερικό φως, και στεγαζόταν με δίρριχτη ξύλινη στέγη. Τα πλαϊνά κλίτη στεγάζονταν σε χαμηλότερο επίπεδο με μονόρριχτη ξύλινη στέγη. Οι αρχικοί πεσσοί ήταν αρκετά πιο λεπτοί και ραδινοί σε σχέση με αυτούς που σώζονται σήμερα καθώς είχαν κατασκευαστεί για να στηρίζουν μικρότερο βάρος.

Σύμφωνα με το Γ. Δημητροκάλλη, ο ναός είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσε το καθολικό μονής, καθώς η τοπογραφική διαμόρφωση της περιοχής αποκλείει την ύπαρξη οικισμού, ώστε ο ναός να ήταν ενοριακός.¹¹⁴

---

¹¹⁰ Ζερλέντης Π. *Αθηνά* ΚΗ' (1916), 302. Κεφαλληνιάδης Ν. 1967, 20-21. *Id.* 1971, 15-16. Δημητροκάλλης Γ. 1972, 185. *Id.* 1993, 188, 190. *Id.* *ΕΕΚΜ* ΙΕ' (1994). Μαστορόπουλος Γ. 1994, 452. *Id.* 2002, 41, *Id.* 2007, 174

¹¹¹ Δημητροκάλλης Γ. *ΕΕΚΜ* ΙΕ' (1994), 247-252

¹¹² *ό.π.*, 268

¹¹³ *ό.π.*, 269-71, 273, εικ. 20

¹¹⁴ *ό.π.*, 253

7. Παναγία Δροσιανή στη Μονή

Ο ναός της Παναγίας Δροσιανής (αφιερωμένος στη Γέννηση της Θεοτόκου) βρίσκεται κοντά στο χωριό Μονή της περιοχής Τραγαίας Νάξου.¹¹⁵ Σήμερα αποτελεί τον κοιμητηριακό ναό του χωριού όμως παλαιότερα αποτελούσε το καθολικό της μονής της Παναγίας Δροσιανής. Τα μόνα στοιχεία που θυμίζουν πλέον το παλαιό μοναστήρι είναι ο ναός και το όνομα του χωριού.

Η Δροσιανή ανήκει στον τύπο του τρίκογχου ναού με τρούλο, σε σχήμα τριφύλλου (εικ. 11).¹¹⁶ Το σημερινό μήκος του κτηρίου φτάνει τα 19,40μ. Στην ημικυλινδρική αψίδα στα ανατολικά ανοίγεται δίλοβο τοξωτό παράθυρο τμήμα του οποίου τοιχίστηκε κατά την αρχική τοιχογράφιση του ναού και παρουσιάζει ομοιότητα με το αντίστοιχο αλλά μεγαλύτερο στο ναό της Πρωτόθρονης στο γειτονικό χωριό Χαλκί (Τραγαία).¹¹⁷ Ο καμαροσκέπαστος μακρόστενος χώρος στα δυτικά με τα τρία ενισχυτικά σφενδόνια, τις θύρες και το τρίλοβο κωδωνοστάσιο αποτελούν νεότερη προσθήκη. Είναι πολύ πιθανόν αρχικά η δυτική κεραία του ναού να εκτεινόταν μόλις μέχρι το πρώτο σφενδόνιο.¹¹⁸ Στο αρχικό κτήριο ο σχεδόν κωνικός τρούλος στηρίζεται σε οξυκόρυφα τόξα χωρίς την ύπαρξη τυμπάνου, τα οποία κατά τον Ν. Δρανδάκη είναι αποτέλεσμα οικοδομικής αδεξιότητας.¹¹⁹ Τα τόξα της βόρειας και της νότιας κόγχης κλιμακώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να διαμορφώνεται και δεύτερο χαμηλότερο τόξο μπροστά τους. Η τομή του τρούλου έχει σχήμα τετράπλευρο με στρογγυλεμένες γωνίες. Τα σφαιρικά τρίγωνα είναι σχεδόν αδιαμόρφωτα και δεν έχουν αυτοτέλεια. Στην ανατολική κόγχη σώζονται ίχνη του επισκοπικού θρόνου χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν επισκοπικός ο ναός καθώς αυτό συναντάται σε αρκετές μικρές εκκλησίες της Νάξου.¹²⁰ Ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας έχει χρησιμοποιηθεί βάση περιρραντηρίου. Στο βόρειο τοίχο της δυτικής προσθήκης του ναού είναι προσκολλημένα τρία μεταγενέστερα μονόχωρα παρεκκλήσια, τα οποία ακολουθούν σε αρκετά σημεία το σχέδιο του αρχικού κτηρίου.

¹¹⁵ Καλοκύρης Κ. 1960, 11-2. Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 21 (1966). *Id.* *AAA* 3 (1970). *Id.* 1988. *Id.* 1989, 18-26. Pallas D. 1977, 212-4. Γκιολές Ν. *ΔΧΑΕ Κ'* (1998). Μαστορόπουλος Γ. 2002, 43

¹¹⁶ Παράλληλα παραδείγματα τρίκογχων κτηρίων είναι: το μαρτύριο ή μασσωλείο της βασιλικής του Κρανείου στην Κόρινθο, το μαρτύριο του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στα Ιεροσόλυμα (450-460), το τρίκογχο παρεκκλήσιο Sidi-Mohammed el-Gebioui στην Τυνησία, το τρίκογχο της Tebessa (5^{ος} αι.). Για περισσότερα στοιχεία βλ. Δρανδάκης Ν. 1988, 19-31

¹¹⁷ *ό.π.*, 30

¹¹⁸ *ό.π.*, 20

¹¹⁹ *ό.π.*, 21

¹²⁰ *Id.* 1989, 18

Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού σώζονται ανάγλυφα θωράκια του αρχικού λίθινου τέμπλου. Σε ένα από αυτά, το διπλό ορθογώνιο πλαίσιο περιβάλλει το κυρίως θέμα, το οποίο αποτελείται από τρεις ομόκεντρους κύκλους που περικλείουν ισοσκελή σταυρό με σχεδόν μηνοειδείς τις απολήξεις των κεραιών του (εικ. 12). Από το κάτω μέρος των κύκλων ξεκινούν δύο βλαστοί, οι οποίοι αρχικά βαίνουν παράλληλα και κοντά για λίγα εκατοστά, ενώ στη συνέχεια παίρνουν αντίθετη κατεύθυνση καταλήγοντας με κυματισμό ο καθένας σε ένα μεγάλο λατινικό σταυρό. Τα θωράκια χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα.¹²¹

Στην Παναγία Δροσιανή έχει διασωθεί ένα σημαντικό εικονογραφικό σύνολο. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες στο τρούλο στην ανατολική και στη βόρεια απίδα. Ο Ν. Δρανδάκης τις τοποθέτησε χρονολογικά στον 7^ο αιώνα και θεωρεί ότι αποτελούσαν μια επαρχιακή τέχνη που απηχεί τα ρεύματα της Κωνσταντινούπολης.¹²² Ο Ν. Γκιολές προχώρησε παραπέρα και συνέδεσε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού με τις έριδες του Μονοεργητισμού και του Μονοθελητισμού, που αποτελούσαν ήπιες προεκτάσεις του Μονοφυσιτισμού, και έφεραν αναστάτωση στην αυτοκρατορία κατά τον 7^ο αιώνα και κυρίως κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου (610-641), ενώ τερματίστηκαν με την Στ' Οικουμενική Σύνοδο του 680/1.¹²³ Στη Σύνοδο αυτή έλαβε μέρος και ο τότε επίσκοπος Νάξου Γεώργιος. Θεωρεί ότι οι τοιχογραφίες της Δροσιανής επηρεαστήκαν από τις διαμάχες και απηχούν συγκεκριμένα την ορθόδοξη άποψη ότι ο Χριστός είχε δυο φύσεις, μια ανθρώπινη και μια θεία, δυο θελήσεις και δυο ενέργειες, αλλά μια υπόσταση τη θεία. Παράδειγμα αποτελεί η σπάνια σύνθεση του τρούλου όπου εικονίζονται δυο μετάλλια το καθένα από τα οποία περικλείει ένα διαφορετικό τύπο του Χριστού. Στο ένα παρουσιάζεται ως ώριμος στην ηλικία και γενειοφόρος και στο άλλο νεότερος με λίγα γένια. Ανάμεσα στα μετάλλια παρεμβάλλονται τα τέσσερα σύμβολα των Ευαγγελιστών.

Ο ναός της Παναγίας της Δροσιανής αποτελεί ένα ακόμα μνημείο της Νάξου που εντάσσεται χρονολογικά στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Περιορισμένη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο δάπεδο του ναού έφερε στο φως συσσωρευμένα ανθρώπινα οστά στην άκρη της νότιας κόγχης.¹²⁴ Ο Ν. Δρανδάκης

---

¹²¹ *Id.* 1988, 35-7

¹²² *Id.* 1989, 26

¹²³ Γκιολές Ν. *ΔΧΑΕ Κ'* (1998), 65

¹²⁴ Δρανδάκης Ν. 1988, 31

στηριζόμενος στα ευρήματα αυτά διατύπωσε την υπόθεση ότι η Παναγία Δροσιανή κατασκευάστηκε κατά τον 6^ο αιώνα αρχικά ως μαυσωλείο.¹²⁵

8. Παναγία Πρωτόθρονη στο Χαλκί

Στο κέντρο περίπου του χωριού Χαλκί της περιοχής της Τραγαίας στην κεντρική Νάξο βρίσκεται ο μεγάλος ενοριακός σήμερα ναός της Παναγίας Πρωτοθρόνου, που είναι αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου.¹²⁶

Στη σημερινή του μορφή, που είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερων μετασκευών, ο ναός ανήκει στον τύπο του μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο (εικ. 13). Ωστόσο υπάρχουν αρκετά στοιχεία που μαρτυρούν ότι αρχικά κατασκευάστηκε ως βασιλική. Από το αρχικό κτήριο σώζονται η ημικυλινδρική αψίδα του Ιερού Βήματος στην οποία ανοιγόταν μεγάλο δίλοβο τοξωτό παράθυρο, το ημικυκλικό σύνθρονο με τις τέσσερις βαθμίδες, οι εξωτερικοί τοίχοι των παραβημάτων που έχουν τη μορφή παστοφοριών, οι δύο ανατολικοί τοίχοι μπροστά στο Ιερό και οι πεσσοί που είναι εντοιχισμένοι μέσα στους διαχωριστικούς τοίχους του Ιερού.¹²⁷ Επιπλέον είναι πολύ πιθανόν μεγάλα τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου του ναού να ανήκει στην πρώτη φάση γεγονός που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί αν δεν πραγματοποιηθεί η αφαίρεση του νεότερου επιχρίσματος που καλύπτει εξωτερικά το κτήριο.

Στους εσωτερικούς τοίχους του ναού σώζονται τουλάχιστον πέντε φάσεις τοιχογράφησης. Η παλαιότερη είναι σύγχρονη με την αρχική οικοδομική φάση του κτηρίου και λείψανα της σώζονται στο Ιερό. Στη ημικυλινδρική αψίδα εικονίζονται μεγαλόσωμοι όρθιοι Απόστολοι, ενώ στο παράθυρο σώζεται μια πολύ καλά διατηρημένη απεικόνιση στηθαίου Αγίου Ισιδώρου. Σε κακή κατάσταση διατηρείται στον εντοιχισμένο πεσσό εικόνα όρθιου διακόνου, η οποία έχει αποκεφαλιστεί από μεταγενέστερο κοσμήτη. Δυσδιάκριτες παρατάσεις σώζονται στο βόρειο τείχος της πρόθεσης. Οι Απόστολοι και ο Άγιος Ισίδωρος χρονολογούνται τεχνοτροπικά από το Ν. Ζία κατά τον 6^ο-7^ο αιώνα.¹²⁸

---

¹²⁵ ό.π.

¹²⁶ Καλογερόπουλος Ν. Δ. *Νέα Εστία* ΙΔ' (1933), 873-4. Κεφαλληνιάδης Ν. 1969. *Id.* 1971, 5-6. Ζίας Ν. *ΑΑΑ* 4 (1971). *Id.* *ΑΔ* 26 (1971). *Id.* *ΑΔ* 27 (1972), 613. *Id.* 1989, 30-49. Μαστορόπουλος Ν. 2002, 34, *Id.* 2007, 166

¹²⁷ Ζίας Ν. 1989, 31

¹²⁸ ό.π., 41

Φαίνεται λοιπόν πως αρχικά ο ναός ήταν μια μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική το κεντρικό κλίτος της οποίας ήταν πλατύτερο από τα πλαϊνά και απέλγη ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα με σύνθρονο. Η βασιλική αυτή είχε τοιχογραφημένο διάκοσμο. Περισσότερα συμπεράσματα για τη στέγαση της βασιλικής, τον τρόπο διαχωρισμού των κλιτών μεταξύ τους (πεσσοστοιχία ή κιονοστοιχία), το γλυπτό διάκοσμο, την ύπαρξη νάρθηκα, αίθριου ή δευτερευόντων χώρων δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν καθώς το μνημείο έχει υποστεί πολλές μετασκευές επειδή βρίσκεται σε συνεχή χρήση μέχρι σήμερα.

Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών της πρώτης φάσης και η ομοιότητα του δίλοβου τοξωτού παραθύρου της αψίδας της Πρωτόθρονης με το αντίστοιχο αλλά μικρότερων διαστάσεων της Παναγίας Δροσιανής στο γειτονικό χωριό Μονή¹²⁹ επιτρέπουν τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του μνημείου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα τον 6^ο-7^ο αιώνα. Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν ότι τα δύο αυτά πολύ σημαντικά μνημεία της περιοχής της Τραγαίας κατασκευάστηκαν κατά την ίδια σχεδόν χρονική περίοδο.

Όσο αφορά το χαρακτηρισμό Πρωτόθρονη είναι πολύ πιθανόν να αναφέρεται στην παλαιότητα του ναού ή την πρωτοκαθεδρία του σχετικά με τις υπόλοιπες εκκλησίες στις οποίες τιμάται η Παναγία στη Νάξο, όπως σημείωσε ο Ν. Κορρές.¹³⁰ Επομένως δεν είναι απίθανο να σχετίζεται ο ναός με την έδρα του τοπικού επισκόπου.

9. Μονή Φωτοδότη στο Δανακό

Η Μονή Φωτοδότη, αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού, βρίσκεται σε μια ερημική τοποθεσία έξω από το χωριό Δανακός, ένα ορεινό χωριό στους βορειοανατολικούς πρόποδες του Ζά.¹³¹ Πρόκειται για μια οχυρωμένη μοναστηριακή κοινότητα, η οποία χτίστηκε στην κορυφή ενός υψώματος, του οποίου η ορατότητα φτάνει μέχρι τη θάλασσα και τα γειτονικά νησιά. Σε απόσταση 150μ. βορειότερα βρισκόταν μια πηγή που κάλυπτε τις ανάγκες του συγκροτήματος.

Το κάστρο-μοναστήρι του Φωτοδότη αποτελούνταν από κύρια και δευτερεύοντα κτήρια (εικ. 14). Πυρήνας του ήταν ο υψηλός ερειπωμένος πλέον

¹²⁹ Δρανδάκης Ν. 1988, 30

¹³⁰ Κορρές Ν. *ΕΕΚΜ Στ'* (1967), 571

¹³¹ Καλογερόπουλος Ν. Δ. *Νέα Εστία* ΙΔ' (1933), 932. Κεφαλληνιάδης Ν. 1968. Δημητροκάλλης Γ. 1969. Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ. 1993, 173-194. Ασλανίδης Κ.-Πέννας Χ. 2008, 77-8. Μαστορόπουλος Ν. 2002, 47, *Id.* 2007, 208, 210-1, εικ. 163-6

πύργος. Στο ισόγειο βρισκόταν το καθολικό και το παρεκκλήσι ενώ στον όροφο, στον οποίο υπήρχε η είσοδος, εντοπίζονται η τράπεζα, το μαγειρείο, τα κελιά και άλλοι χώροι. Περιμετρικά του πυρήνα υπήρχαν δευτερεύοντα κτήρια και αγροτικές κατασκευές όπως αλώνια, μυλόπετρες κ.α.

Το καθολικό στην ιδιότυπη σημερινή του μορφή δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποια τυπολογική ομάδα, καθώς είναι προϊόν αρκετών μεταγενέστερων παρεμβάσεων που αλλοίωσαν το αρχικό κτήριο. Αποτελείται από τον κυρίως ναό, το παρεκκλήσι στα νότια, την προέκταση του παρεκκλησίου στα δυτικά και τους βοηθητικούς χώρους στα βόρεια. Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη και τρεις αψίδες στα ανατολικά, ενώ στεγάζεται με τρούλο, ο οποίος εδράζεται πάνω σε τέσσερα τόξα στηριζόμενα σε ισάριθμους κίονες. Περιμετρικά του τρούλου διατάσσονται καμάρες. Στην κεντρική ημικυλινδρική αψίδα του Ιερού ανοίγεται δίλοβο παράθυρο με τους λοβούς να χωρίζονται από κιονίσκο. Επιπλέον σώζεται το σύνθρονο, ενώ ως βάση της Αγίας Τράπεζας έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα αρράβδωτου κίονα. Η επικοινωνία του ορθογώνιου θολοσκεπάστου νάρθηκα με τον κυρίως ναό γίνεται μέσω τοξωτού ανοίγματος. Το παρεκκλήσι είναι μονόκλιτο καμαροσκεπάστο με υπερυψωμένο Ιερό, σύνθρονο, κτιστή Αγία Τράπεζα και κόγχη για Πρόθεση.

Στην αρχική οικοδομική φάση του κτηρίου ανήκουν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος καθώς και η αψίδα του Ιερού.¹³² Επιπλέον σώζονται τα ίχνη των αρχικών κίωνων στο νάρθηκα και στον κυρίως ναό. Πολλά αρχιτεκτονικά γλυπτά έχουν εντοιχιστεί σε διάφορα σημεία του ναού. Είναι πολύ πιθανόν το κτήριο στην αρχική του μορφή να κατασκευάστηκε ως τρίκλιτη βασιλική με ενσωματωμένο νάρθηκα.¹³³ Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους από δυο κιονοστοιχίες. Το κεντρικό ήταν μεγαλύτερο από τα δυο πλαϊνά και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα με σύνθρονο.

Η χρονολόγηση της κατασκευής της αρχικής φάσης του ναού αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση λόγω των επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Ο Ο. Βαβατσιούλας και η Μ. Διαμαντοπούλου, καθώς και ο Κ. Ασλανίδης τοποθετούν την αρχική βασιλική στον 8^ο ή τον 9^ο αιώνα.¹³⁴ Ωστόσο, ο Γ. Μαστορόπουλος συμπεριλαμβάνει

¹³² Ασλανίδης Κ.-Πέννας Χ. 2008, 78

¹³³ Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ. 1993, 182

¹³⁴ ό.π., Ασλανίδης Κ.-Πέννας Χ. 2008, 78

τη Μονή Φωτοδότη στις πρωτοβυζαντινές βασιλικές της Νάξου.¹³⁵ Κατά τον 14^ο ή 15^ο αιώνα δημιουργήθηκε το μοναστηριακό συγκρότημα και ο ναός μετατράπηκε σε καθολικό.¹³⁶

10. Βασιλική Πύργου Χειμάρρου

Ο κυκλικός ελληνιστικός πύργος του Χειμάρρου βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της Νάξου και είναι κατασκευασμένος πάνω σε ένα ύψωμα που ορίζεται από δυο χειμάρρους, το Χείμαρρο ανατολικά και τον Πετρόνια δυτικά.

Στον περίβολο του μαρμαροδόμητου πύργου οικοδομήθηκε πιθανότατα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ένας χριστιανικός ναός.¹³⁷ Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στα δυτικά (εικ. 15). Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους από δυο πεσσοστοιχίες και το κεντρικό που ήταν μεγαλύτερο σε πλάτος από τα πλαϊνά απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αφίδα. Στη νότια πλευρά του ναού υπήρχε ένας ακόμα αδιευκρίνιστης χρήσης μακρόστενος χώρος.

Δεν έχουν πραγματοποιηθεί ακόμα ανασκαφικές έρευνες στη βασιλική ώστε να διευκρινιστεί η οικοδομική ιστορία του κτηρίου και να δοθεί μια πιο σαφής χρονολόγηση. Παρόλα αυτά, σε ορισμένα σημεία οι τοίχοι του πιθανότατα πρωτοβυζαντινού οικοδομήματος είναι αρκετά ορατοί ώστε να μπορούν να προκύψουν κάποια πρώτα στοιχεία. Μετά την καταστροφή της βασιλικής κατασκευάστηκαν επί των ερειπίων της δυο μικρών διαστάσεων μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναοί. Ο ένας κατέλαβε το χώρο της αφίδας και μέρος του κεντρικού κλίτους και ο δεύτερος τμήμα του νότιου τοίχου της βασιλικής και μέρος του χώρου νότια της βασιλικής.

11. Βασιλική Καμίνου

Στη θέση Κάμιнос κοντά στο χωριό Φιλώτι της Νάξου βρίσκεται ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 16). Πρόκειται για έναν σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο, στον οποίο σώζονται τμήματα δυο φάσεων

---

¹³⁵ Μαστορόπουλος Γ. 2002, 47. *Id.* 2006, 112. Προσμετρά το ναό στις πρωτοβυζαντινές βασιλικές χωρίς, ωστόσο να δίνει περισσότερα στοιχεία εκτός από μια απλή αναφορά. Την ίδια χρονολόγηση προτείνει και ο Γ. Δημητροκάλλης: Dimitrokallis G. *AJA* 72 (1968), 284

¹³⁶ Βαβάτσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ. 1993, 183

¹³⁷ Μαστορόπουλος Γ. 2002, 45. *Id.* 2006, 112, *Id.* 2007, 202, 204-5, εικ. 160

τοιχογράφησης. Στη νότια πλευρά του έχει προσκολληθεί σε μεταγενέστερη περίοδο καμαροσκεπές παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Θεόδωρο. Και οι δυο αυτοί ναοί χρονολογούνται πιθανότατα κατά τη μεσοβυζαντινή ή υστεροβυζαντινή περίοδο. Ωστόσο, κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο στη θέση αυτή υπήρχε τρίκλιτη βασιλική, μετά την καταστροφή της οποίας οικοδομήθηκαν επί των ερειπίων της οι δυο ναοί.¹³⁸ Η απουσία ανασκαφικής έρευνας δεν επιτρέπει προς το παρόν να εξαχθούν περισσότερα συμπεράσματα εκτός από την αναγνώριση της θέσης.

12. Κάστρο τ' Απαλίου και ναός του Αγίου Γεωργίου

Το βυζαντινό κάστρο τ' Απαλίου ή τ' Απαρίλου βρίσκεται στον ομώνυμο λόφο στο νότιο τμήμα της Νάξου στην περιοχή του Μάραθου.¹³⁹ Ο λόφος στον οποίο είναι κατασκευασμένο είναι από τις τρεις πλευρές απόκρημνος και μόνο από δυτικά παρουσιάζει προσβασιμότητα. Η επιλογή της θέσης έτσι ώστε αφενός μεν να κατοπτρεύονται οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις της περιοχής αφετέρου δε να ελέγχονται δυο σημαντικοί όρμοι και το θαλάσσιο πέρασμα μεταξύ Πάρου και Νάξου καθιστά την οχύρωση αυτή μια από τις σημαντικότερες στη Νάξο και στις Κυκλάδες γενικότερα.

Τμήματα της βυζαντινής οχύρωσης διατηρούνται ακόμα αποσπασματικά στη δυτική πλευρά του κάστρου, ενώ στη νοτιοδυτική του έχει καταστραφεί ολοκληρωτικά. Στην ανατολική πλευρά η οχύρωση διαγράφει μια ευθύγραμμη πορεία περίπου 300μ. ακολουθώντας την κορυφογραμμή και στη βόρειο υψώνεται κυκλικός προμαχώνας. Στη δυτική πλευρά στο εσωτερικό του κάστρου διαμορφώθηκε ένα δεύτερο εσωτερικό τείχος, το οποίο αποτελούσαν σειρά τυφλών κτισμάτων κυρίως καμαροσκεπείς υδατοδεξαμενές. Σε αρκετά άλλα σημεία εντοπίζονται δεξαμενές. Η ύπαρξη τουλάχιστον τεσσάρων ναών και διαφόρων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη δυτική προσβάσιμη πλευρά του λόφου μαρτυρεί ότι κάτω από το κάστρο υπήρχε εκτεταμένος οικισμός.¹⁴⁰

Στο βόρειο τμήμα της κορυφής του κάστρου σώζεται σε ερειπωμένη κατάσταση ένα συγκρότημα τεσσάρων εφαιπτομένων ναών. Ο μεγαλύτερος από αυτούς, το μήκος του οποίου φτάνει τα 12μ., είναι αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο.¹⁴¹ Πρόκειται για

¹³⁸ Μαστορόπουλος Γ. 2002, 46. *Id.* 2006, ό.π., *Id.* 2007, 202, 206, εικ. 158

¹³⁹ Κεφαλληνιάδης Ν. *ΕΕΚΜ Δ'* (1964). Eberhard H. *ΕΕΚΜ Γ'* (1974-1978). Μαστορόπουλος Γ. 1999

¹⁴⁰ Μαστορόπουλος Γ. 1999, 75

¹⁴¹ *Id.* 1999, ό.π., *Id.* 2006, 113

ένα δίκλιτο ναό με εξέχουσες ημικυκλικές αψίδες, ο οποίος πιθανότατα στεγαζόταν με καμάρα (η οροφή του έχει καταπέσει). Τα δυο κλίτη δεν είχαν το ίδιο πλάτος μεταξύ τους και χωρίζονταν από μια πεσσοστοιχία που στήριζε σειρά τόξων. Στη νότια και στη βόρεια πλευρά προσκολλήθηκαν τρία συνολικά μικρά παρεκκλήσια.

Σύμφωνα με το Γ. Μαστορόπουλο η κατασκευή του κάστρου και του ναού τοποθετείται προς τα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου πιθανότατα τον 7^ο ή τον 8^ο αιώνα.¹⁴²

Το κάστρο τ' Απαρίλου και πιθανότατα και ο οικισμός στα δυτικά του συνέχισε να κατοικείται μέχρι και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Το 1207 ο Μάρκος Σανούδος το κυριέψε μετά από πολιορκία και σθεναρή αντίσταση των ντόπιων. Ωστόσο ο νέος ηγεμόνας παρέμεινε εκεί μόνο μέχρι την ολοκλήρωση της κατασκευής του κάστρου στη Χώρα της Νάξου, το οποίο έγινε η νέα έδρα του νησιού και κατ' επέκταση του νεοσύστατου Δουκάτου της Νάξου.¹⁴³ Το κάστρο εγκαταλείφθηκε απότομα, όπως μαρτυρεί και η απουσία αρχιτεκτονικών ή άλλων καταλοίπων, τα οποία να μπορούν να χρονολογηθούν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

13. Βασιλική Αγίου Ιωάννη τ' Απειράνθου

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου βρίσκεται βορειοανατολικά του χωριού της Απειράνθου.¹⁴⁴

Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική (εικ. 17) διαστάσεων 9,78x743μ. Στη σημερινή μορφή του ναού τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους από δύο πεσσοστοιχίες κάθε μια από τις οποίες φέρει από τρία τόξα. Η στέγαση κάθε κλίτους γίνεται με ξεχωριστή ενιαία καμάρα, με αυτή του κεντρικού να υπερέχει ελαφρώς σε ύψος των άλλων δυο. Εξωτερικά οι καμάρες και των τριών κλιτών καλύπτονται από μεγάλη ενιαία δίρρυκτη στέγη, η οποία δίνει μια αίσθηση στιβαρότητας στο οικοδόμημα. Όλα τα κλίτη ανατολικά απολήγουν σε ημικυκλική αψίδα, με μεγαλύτερη τη μεσαία στην οποία ανοίχθηκε δίλοβο παράθυρο.

Σε αρκετά σημεία του ναού σώζονται τοιχογραφίες τουλάχιστον δύο διαφορετικών περιόδων. Το αρχικό στρώμα τοιχογράφησης σώζεται στην αψίδα του Ιερού και της Πρόθεσης και είναι πολύ πιθανόν να χρονολογείται τον 8^ο αιώνα.¹⁴⁵

¹⁴² *Id.* 1999, 75

¹⁴³ Κεφαλληνιάδης Ν. 1964, 164-5

¹⁴⁴ Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 20 (1965), 541-544. Pallas D. 1977, 210-1

¹⁴⁵ Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 20 (1965), 543

Η οικοδομική ιστορία της βασιλικής δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης ώστε να διευκρινιστεί η αρχική μορφή της βασιλικής και όλες οι μεταγενέστερες προσθήκες. Ως εκ τούτου η χρονολόγησή της παραμένει ανοικτό θέμα. Τα μόνα στοιχεία που προσφέρονται μέχρι στιγμής είναι η πιθανή χρονολόγηση του αρχικού στρώματος τοιχογράφησης στον 8^ο αιώνα και οι ομοιότητες του ναού με τη βασιλική του Αγίου Ακεψίμα που έχει χρονολογηθεί η αρχική της φάση κατά τον 6^ο αιώνα. Είναι πιθανόν (αν και παρακινδυνευμένο ακόμα) η βασιλική του Αγίου Ιωάννη να χρονολογείται ανάμεσα στον 6^ο και τον 8^ο αιώνα.

14. Οικισμός με βασιλική στη θέση Γύρουλα

Στη θέση «Γύρουλα», ένα ύψωμα στην κοιλάδα που εκτείνεται νότια του χωριού Σαγκρί, ο Ν. Κοντολέων εντόπισε το 1949 τα κατάλοιπα ενός αρχαίου ιερού που είχε μετατραπεί σε χριστιανική βασιλική (εικ. 2). Το 1954 προχώρησε σε ανασκαφικές εργασίες και ανακάλυψε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενός μαρμάρινου ναού του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁴⁶ Από το 1976 μέχρι το 1995 πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα στο χώρο από το Β. Κ. Λαμπρινουδάκη σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες G. Gruben, M. Κορρέ και Ae. Ohnesong στα πλαίσια προγράμματος της Αρχαιολογικής Εταιρείας.¹⁴⁷ Από το 1994 ξεκίνησε η αναστήλωση του αρχαίου ιερού σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹⁴⁸

Ο αρχαίος ναός του Γύρουλα μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία κάτι που συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις στη Νάξο, όπως στο ναό του Απόλλωνα στη νησίδα των Παλατίων και του Διονύσου στα Ύρια.

Οι πρώτες παρεμβάσεις που υπέστη το αρχαίο ιερό, ώστε να καλύπτει πλέον τις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας δεν αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του.¹⁴⁹ Αρχικά τα διαστήματα ανάμεσα στους κίονες της πρόσοψης καλύφθηκαν με πρόχειρα κατασκευασμένους τοίχους, εκτός από ένα που αποτελούσε τη μοναδική είσοδο στο κτήριο. Αυτή η μετατροπή είχε σαν αποτέλεσμα ο πρόναος του αρχαίου ναού να χρησιμεύει ως νάρθηκας της εκκλησίας. Στη συνέχεια προστέθηκε στη δυτική πλευρά του οικοδομήματος ένας στεγασμένος χώρος σαν νέος νάρθηκας και ανοίχτηκαν

¹⁴⁶ Κοντολέων Ν. *ΠΑΕ* 1954. *Id.* 1960, 469-72

¹⁴⁷ Gruben G.-Κορρές Μ. *ΠΑΕ* 1976. *Id.* *ΠΑΕ* 1977. *Id.* *ΠΑΕ* 1978. *Id.* *ΠΑΕ* 1979. *Id.* *ΠΑΕ* 1981. *Id.* *ΠΑΕ* 1982. *Id.* *ΠΑΕ* 1984. *Id.* *ΠΑΕ* 1985. Λαμπρινουδάκης Β. *ΠΑΕ* 1991. Pallas D. 1977, 208-209. Ναξος 2001

¹⁴⁸ Λαμπρινουδάκης Β. *ΕΕΚΜ* Β' (1995)

¹⁴⁹ Κορρές Μ. 2001, 21-26

καινούργιες θύρες στο δυτικό τοίχο του αρχαίου κτηρίου. Ο δίκλιτος σηκός και ο πρόναος (ως κλειστός χώρος τοιχισμένος πλέον και από την πλευρά της κιονοστοιχίας) του ιερού επικοινωνούσαν μεταξύ τους καθώς στα δυο μεγάλα θυρώματα του νότιου αρχαίου τοίχου δεν τοποθετήθηκαν θυρόφυλλα ώστε να κλείνουν και να απομονώνονται οι χώροι μεταξύ τους. Ένα τμήμα του τοίχου ανάμεσα στα αρχαία θυρώματα κατεδαφίστηκε και οι μεγάλες μονολιθικές παραστάδες αποτέλεσαν ένα είδος πεσσοστοιχίας. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ένας ορθογώνιος σύνθετος τρίκλιτος χώρος. Αν και δεν υπάρχουν ενδείξεις είναι πολύ πιθανόν στον ανατολικό αρχαίο τοίχο να ανοίχθηκε ημικυκλική αψίδα.¹⁵⁰

Αυτή η ιδιότυπη τρίκλιτη βασιλική αργότερα κατεδαφίστηκε μέχρι τα θεμέλια και τα μόνα δομικά στοιχεία που επιβίωσαν από τον αρχαίο ναό ήταν τμήμα του δυτικού και βόρειου τοίχου. Κατασκευάστηκε στην ίδια θέση μια μεγαλύτερη τρίκλιτη βασιλική, με τη χρήση οικοδομικού υλικού από τον αρχαίο ναό, το δάπεδο της οποίας βρισκόταν 40εκ. χαμηλότερα από το προγενέστερο κτήριο (εικ. 3-4). Ο νάρθηκας τοποθετήθηκε στη νότια πλευρά, όπως συνέβη και στην αρχική μετατροπή του ναού. Ακόμα νοτιότερα υπήρχε το αίθριο με μικρό περιστύλιο (2x3 κίονες) που δεν κάλυπτε όλη τη πλευρά του νάρθηκα, η κεντρική δεξαμενή, η νότια είσοδος του συγκροτήματος και κάποιοι βοηθητικοί χώροι. Η βασιλική δεν είχε υπερώα.

Τα κλίτη μεταξύ τους χωρίζονταν από κιονοστοιχίες, οι κίονες των οποίων συντέθηκαν από αρχαίους σπόνδυλους. Το κεντρικό κλίτος ήταν μεγαλύτερο από τα πλαϊνά και απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Το δάπεδο του ήταν υπερυψωμένο και το αποτελούσαν μεγάλες μαρμάρινες πλάκες σε αντίθεση με τα πλαϊνά κλίτη, το δάπεδο των οποίων βρισκόταν σε χαμηλότερη στάθμη και ήταν πιο ευτελούς κατασκευής. Στην ανατολική απόληξη του νότιου κλίτους υπήρχε μικρό σταυρόσχημο βαπτιστήριο, λίγα τμήματα του οποίου σώζονται.¹⁵¹ Στο κεντρικό κλίτος βρισκόταν μαρμάρινος άμβωνας με δύο κλίμακες, ελάχιστα κατάλοιπα του οποίου σώθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης. Κιβώριο υπήρχε πάνω από την Αγία Τράπεζα, λίγα θραύσματα του οποίου έχουν σωθεί.

Άξιο ιδιαίτερης αναφοράς είναι το σχήματος «Π» φράγμα του πρεσβυτερίου. Στην κύρια πλευρά αποτελούνταν από τέσσερεις κιονίσκους πάνω σε πεσσούς και από δύο χαμηλά ανάγλυφα θωράκια. Η βόρεια και νότια πλευρά του αποτελούνταν μόνο από δυο κιονίσκους πάνω σε πεσσούς και μικρότερα θωράκια. Στους πεσσούς

¹⁵⁰ ό.π., 22

¹⁵¹ Βολανάκης Ι. 1976, 113

της κύριας πλευράς ο Μ. Κορρές αναγνώρισε τεχνοτροπικά γνωρίσματα του 5^{ου} αιώνα (γλυφές μιμούμενες ραβδώσεις ιωνικού κίονα) που πιθανότατα προέρχονται από την πρώτη μετατροπή του ναού, ενώ οι πλαϊνοί είναι ακόσμητοι και μεταγενέστεροι.¹⁵² Τα αμφίγλυφα θωράκια της κύριας πλευράς του φράγματος είναι διακοσμημένα στην κύρια όψη με μέταλλο που φέρει χριστόγραμμα και περιβάλλεται από λείο βλαστό. Οι δυο απολήξεις του βλαστού εκτείνονται εκατέρωθεν του μεταλλίου με κυματισμούς και απολήγουν η κάθε μια σε όρθιο κισσόφυλλο στο οποίο στηρίζεται σταυρός. Η πίσω όψη κοσμεύεται με μίμηση κιγκλιδώματος. Στα θωράκια των πλαϊνών όψεων απαντά το σπάνιο θέμα δυο μεγάλων καρπών ροιάς (ρόδια) στα άκρα βλαστόσπειρας.¹⁵³

Ο Μ. Κορρές προτείνει ως κατώτερο χρονολογικό όριο της τρίκλιτης βασιλικής τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, στηριζόμενος στη μαρτυρία ενός χάλκινου νομίσματος του Ιουστινιανού, που βρέθηκε μέσα στην τοιχοποιία του νότιου τοίχου του κυρίως ναού.¹⁵⁴ Είναι πολύ πιθανόν οι πρώτες ήπιες μετατροπές στο αρχαίο ιερό να πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα, όπως δείχνει η διακόσμηση των πεσσών του φράγματος του Πρεσβυτερίου. Κατά τον 6^ο αιώνα το κτήριο ισοπεδώθηκε και ανεγέρθηκε στη θέση του μια βασιλική μεγαλύτερων διαστάσεων ίσως γιατί οι ανάγκες της χριστιανικής κοινότητας αυξήθηκαν σε τέτοιο βαθμό που η αρχική ιδιότυπη βασιλική δεν μπορούσε να τις καλύψει. Βεβαία εξίσου πιθανόν είναι η πρώτη βασιλική να καταστράφηκε από κάποιο σεισμό και έτσι η ανακατασκευή της να ήταν επιβεβλημένη.

Όσο αφορά τη δεύτερη βασιλική υπάρχουν μόνο λίγες ενδείξεις για το πότε καταστράφηκε. Η φθορά των δαπέδων και των κατωφλίων δείχνουν αφενός μεν εντατική χρήση αφετέρου δε μακρά διατήρηση. Από το 10^ο αιώνα και εξής οικοδομικό υλικό της βασιλικής χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ναών και άλλων κτισμάτων μέχρι και δυο χιλιόμετρα από τη θέση. Αυτό σημαίνει ότι ήδη πριν το 10^ο αιώνα το μνημείο είχε εγκαταλειφθεί και ερειπωθεί. Αυτό αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι τα κεραμικά ευρήματα από τις ανασκαφές στο χώρο διακόπτονται απότομα τον πρώιμο 8^ο αιώνα είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η δεύτερη βασιλική στο Γύρουλα εγκαταλείφθηκε πιθανότατα μέσα στον 8^ο αιώνα.¹⁵⁵

---

¹⁵² Κορρές Μ. 2001, 25

¹⁵³ ό.π., 26

¹⁵⁴ ό.π.

¹⁵⁵ ό.π.

Η μελέτη της κεραμικής που προήλθε από τις ανασκαφικές έρευνες έδωσε πολύ σημαντικά στοιχεία για διάφορες όψεις της ζωής κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στην περιοχή του Γύρουλα.¹⁵⁶ Σύμφωνα με την Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, οι μεγάλες ποσότητες πρωτοβυζαντινής κεραμικής μαρτυρούν ότι στην περιοχή ζούσε ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων την περίοδο αυτή.¹⁵⁷ Μεγάλος αριθμός οστράκων προερχόταν α) από σκεύη εστίασεως και πόσεως, όπως ερυθροβαθή και άβαθα πινάκια (ύστερου 5^{ου}/πρώιμου 7^{ου} αι.), άβαθα κύπελλα (ύστερου 5^{ου}/πρώιμου 6^{ου} αι.), β) από μαγειρικά σκεύη, όπως χύτρες με σφαιρικά ή όρθια τοιχώματα (από τον ύστερο 6^ο έως τον 8^ο αι.), γ) από αγγεία μεταφοράς και φύλαξης προϊόντων, όπως οξυπύθμενοι αμφορείς, αμφορείς λαδιού με κτενωτή διακόσμηση (ύστερος 5^{ος} μέχρι 9^ο αι.), πρόχοι διαφόρων τύπων, πίθοι με στρογγυλά πήλινα ή λίθινα καλύμματα κ.α. Τρία τροχήλατα, αμφικωνικά πήλινα σκεύη πιθανότατα του 6^{ου} ή 7^{ου} αι. χρησίμευσαν ίσως ως υπόστατα αγγείων.

Σημαντικά συμπεράσματα εξάγονται για την βιοτεχνική δραστηριότητα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στην περιοχή. Νότια του ναού αποκαλύφθηκαν αρκετοί εργαστηριακοί χώροι. Φαίνεται ότι υπήρχε επιτόπια παραγωγή κεραμικής, όπως μαρτυρούν οι κλίβανοι, οι μήτρες για λύχνους, καθώς και οι έτοιμοι λύχνοι που εντοπίστηκαν.¹⁵⁸ Πολλά λυχνάρια ανήκουν στον τύπο του 7^{ου} αιώνα, ο οποίος είναι εμπνευσμένος από τα αφρικανικά και παρουσιάζει μεγάλη διάδοση στο Αιγαίο.¹⁵⁹ Εντοπίστηκαν επιπλέον αρκετά παραδείγματα μιας τοπικής παραλλαγής λύχνων πιθανότατα του 7^{ου}-8^{ου} αιώνα.

Χάλκινες απολήξεις ξύλινων αδραχιτών μαρτυρούν επεξεργασία μαλλιού αιγοπροβάτων. Τέλος, θραύσματα από πήλινες κυψέλες δείχνουν πως η παραγωγή μελιού αποτελούσε μια σημαντική παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Δυστυχώς η μέχρι σήμερα έρευνα δεν παρέχει περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη βιοτεχνική δραστηριότητα, ενώ είναι βέβαιο πως η μελλοντική μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων θα προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τη ζωή των κατοίκων της περιοχής την υπό εξέταση περίοδο.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία παρέχουν την εικόνα ενός οικισμού σε ευημερία με σημαντικό αριθμό ανθρώπων, οι οποίοι είχαν έντονη παραγωγική δραστηριότητα σε

---

¹⁵⁶ Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε. 2001

¹⁵⁷ ό.π., 29

¹⁵⁸ ό.π., 31, εικ. 34

¹⁵⁹ ό.π., 30

όλη σχεδόν την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αιώνα η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται δραματικά και η θέση φαίνεται πως εγκαταλείπεται χωρίς ωστόσο να είναι γνωστά τα αίτια, όπως φανερώνει η απουσία κεραμικής.¹⁶⁰

Αρκετούς αιώνες μετά την καταστροφή του ναού κατασκευάστηκε με τη χρήση του διάσπαρτου άφθονου οικοδομικού υλικού ένας μικρών διαστάσεων μονόχωρος ναός αφιερωμένος στον Άγιος Ιωάννη καταλαμβάνοντας το χώρο του Ιερού Βήματος και της αψίδας. Το 1977 για τις ανάγκες της ανασκαφής ο μικρός ναός μεταφέρθηκε και ανοικοδομήθηκε νοτιότερα.

15. Υδραγωγείο στην περιοχή του Φλεριού στις Μέλανες

Σε μια βραχώδη θέση νοτιοανατολικά του χωριού Μέλανες βρίσκεται ο οικισμός Φλεριό. Απέχει 11χλμ. από τη Χώρα και 7χλμ. από το χωριό Αγκίδα. Στην περιοχή βρίσκονταν τα σημαντικότερα αρχαία λατομεία μαρμάρου του νησιού.¹⁶¹

Οι πλούσιες πηγές νερού της θέσης, το οποίο αναβλύζει ακόμα και σήμερα σε μια στενή κατάφυτη κοιλάδα, αναδείχθηκαν εξέχουσας σημασίας για την γεωργική καλλιέργεια και την ποιότητα ζωής όχι μόνο της περιοχής αλλά και της αρχαίας πόλης της Νάξου. Στους πρόποδες του λόφου που βρίσκεται απέναντι από το ύψωμα στο οποίο εντοπίστηκαν τα λατομεία σώζεται μια τετράγωνη δεξαμενή, λαξευτή στο βράχο, μέσα στην οποία συγκεντρωνόταν το νερό από τις πηγές.

Κατά τον ύστερο 6^ο αιώνα π.Χ. ίσως και αργότερα κατασκευάστηκε ένα εξαιρετικά εκτεταμένο σύστημα ύδρευσης που ξεκινούσε από τη δεξαμενή και κατάληγε στην αρχαία πόλη της Νάξου 11χλμ. δυτικότερα.¹⁶² Η σχεδίαση του έργου ήταν τόσο προσεκτική ώστε οι μεγάλοι κουμπωτοί πηλοσωλήνες (εικ. 18), από τους οποίους διερχόταν το νερό, διέσχιζαν τα όρια χαμηλών καλλιεργήσιμων εκτάσεων και υψηλότερων άγονων εδαφών καταλήγοντας σε διάφορες μικρότερες δεξαμενές κατανομής, επιτυγχάνοντας την άρδευση όλων των κτημάτων κατά μήκος της διαδρομής. Προκειμένου να εξέλθει ο πήλινος αγωγός του υδραγωγείου από τη στενή κοιλάδα του Φλεριού διανοίχθηκε μια σήραγγα μέσα στο βουνό στα βόρεια. Η

¹⁶⁰ ό.π., 31

¹⁶¹ Κοκκορού-Αλευρά Γ. *ΑΕ* 131 (1992)

¹⁶² Lambrinoudakis V. 2005, 79-81. Λαμπρινουδάκης Β. 2007: διάλεξη σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 2007 στο Φιλώτι Νάξου, σε συνεργασία με τον Δήμο Δρυμαλίας και το πρόγραμμα «Τοπικές Κοινωνίες & Μνημεία» (το πρόγραμμα αυτό αποτελεί μία από τις δράσεις του ηλεκτρονικού περιοδικού ΜΟΝUMENTΑ). Τα πρακτικά της εκδήλωσης δημοσιεύτηκαν στο τοπικό περιοδικό, «Ναξιακά», καθώς και στην ιστοσελίδα www.monumenta.org (<http://topikesoikonomiesmnimeia.wordpress.com>), Αύγουστος 2007

σήραγγα που δημιουργήθηκε έφτανε περίπου τα 230μ. Οι πηγές του Φλεριού πιθανότατα δεν ήταν οι μοναδικές που τροφοδοτούσαν με νερό το υδραγωγείο, καθώς φαίνεται πως ο αγωγός σε κάποιο σημείο της χάραξής του παραλάμβανε νερό και από την περιοχή του Κινιδάρου.

Τα ιζήματα αλάτων που κατακάθονταν στους αγωγούς προκαλούσαν σημαντικά προβλήματα στη διέλευση του νερού. Έτσι κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο το σύστημα υπέστη εκτεταμένες επισκευές με την κατασκευή κτιστής αύλακας, σε άλλα σημεία υπέργειας και σε άλλα υπόγειας, η οποία ακολουθούσε πάντα την αρχική χάραξη. Πιθανότατα κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα παρουσιάστηκε εκ νέου η ανάγκη για γενικές επισκευές στο υδραγωγείο χωρίς να μεταβάλλεται ωστόσο καθόλου η διαδρομή του. Το εκτεταμένο αυτό υδραγωγείο φαίνεται πως εξακολουθούσε να υδροδοτεί μεγάλο τμήμα της δυτικής Νάξου σε όλη τη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών αιώνων μέχρι και τις αρχές της μεσοβυζαντινής περιόδου (8^{ος} αι.), εποχή κατά την οποία χρονολογείται η εγκατάλειψή του.¹⁶³

Η μαρτυρία αυτή αναδεικνύεται εξαιρετικά πολύτιμη όσο αφορά το ζήτημα της γεωργικής δραστηριότητας στη Νάξο. Φαίνεται πως την υπό εξέταση περίοδο η οικονομία του νησιού εξακολουθούσε σε μεγάλο βαθμό να στηρίζεται στην καλλιέργεια της γης. Στην περιοχή του δυτικού τμήματος του νησιού είχε διαμορφωθεί από την αρχαιότητα μέχρι και την πρωτοβυζαντινή περίοδο μια οργανωμένη και εκτεταμένη εκμετάλλευση της γης, τροφοδοτούμενη με νερό από ένα ευρύ σύστημα αγωγών και δεξαμενών. Η κατάσταση αυτή βέβαια προϋποθέτει ένα σημαντικό αριθμό κατοίκων. Η πρωτοβυζαντινή βασιλική στα Αγκίδια βρίσκεται περίπου πάνω στη χάραξη του αγωγού. Είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσε τμήμα του οικισμού, ο οποίος υδροδοτούνταν από το υδραγωγείο. Επιπλέον στην περιοχή που κατέληγε το νερό στην αρχαία πόλη της Νάξου έχουν εντοπιστεί τα λείψανα της πρωτοβυζαντινής βασιλικής στη νησίδα των Παλατίων. Η βασιλική σε συνδυασμό με τη συνέχιση της χρήσης του υδραγωγείου αποδεικνύουν ότι η πόλη εξακολουθούσε να κατοικείται σε όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αν και δεν αποτελούσε πλέον το οικονομικό κέντρο του νησιού.

---

¹⁶³ Λαμπρινουδάκης Β. 2007: ο συγγραφέας δεν διευκρινίζει σε ποια στοιχεία στηρίζει την άποψη αυτή.

Συμπεράσματα

Κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες η Νάξος, καθώς και τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων, φαίνεται πως βίωσε μια σχετικά ειρηνική περίοδο στην ιστορία της, όπως συνάγεται από τη σιωπή των πηγών. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε μια γενικότερη ευημερία στο νησί γεγονός που αντικατοπτρίζεται στα σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα που σώζονται μέχρι σήμερα.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση μνημείων της υπό εξέταση περιόδου σημειώνεται στις περιοχές των χωριών Σαγκρί, Χαλκί, Φιλώτι, Δανακός, σε όλη δηλαδή την κεντρική Νάξο, όπως και στις περιοχές της Χώρας, των Αγκιδιών και του Αγερσανίου, σε όλη δηλαδή τη δυτική Νάξο. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περιοχές αυτές αποτελούν τις πιο εύφορες και καλά αρδευόμενες του νησιού. Αν τα μνημεία μπορούν να προσφέρουν μια αίσθηση του πληθυσμού και της κατανομής του στο νησιού κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται πως στις παραπάνω θέσεις κατοικούσε ένας ικανός αριθμός κατοίκων. Από τα τέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου και μετά κατοικείται και η περιοχή του κάστρου τ' Απαρίλου. Ικανός αριθμός πληθυσμού φαίνεται πως κατοικούσε και στο νότιο τμήμα της Νάξου, καθώς σώζονται δύο πρωτοβυζαντινές βασιλικές, μια στον Πύργο Χειμάρρου και μια στην Κάμινο. Βέβαια το γεγονός ότι στα βόρεια και στα ανατολικά του νησιού δεν έχουν εντοπιστεί αρκετές πρωτοβυζαντινές θέσεις μπορεί να οφείλεται είτε σε ερευνητικό κενό είτε στην πραγματική απουσία οικισμών εξαιτίας του δύσβατου των ορεινών αυτών περιοχών.

Η παραθαλάσσια αρχαία πόλη (ο σημερινός οικισμός της Χώρας στο δυτικό τμήμα του νησιού) φαίνεται πως έπαψε σταδιακά να αποτελεί τη πρωτεύουσα της Νάξου, παρόλο που δεν εγκαταλείφθηκε. Το οικονομικό και διοικητικό κέντρο του νησιού είναι πολύ πιθανόν να βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της Τραγαίας με μεγαλύτερο οικισμό το Χαλκί, γεγονός που συνάγεται και από την ύπαρξη σημαντικών πρωτοβυζαντινών μνημείων (Πρωτόθρονη και Άγιος Ισίδωρος στο Χαλκί, Παναγία Δροσιανή κοντά στο χωριό Μονή). Άλλωστε ο ναός της Πρωτοθρόνου στο κέντρο του χωριού Χαλκί ίσως αποτελούσε επισκοπική έδρα. Αυτό ισχύει τουλάχιστον μέχρι τον 7^ο-8^ο αιώνα που ιδρύεται το κάστρο τ' Απαλίου ή Απαρίλου στο εσωτερικό του νότιου τμήματος πιθανότατα για να μεταφερθούν εκεί κάτοικοι από τους παραλιακούς οικισμούς αναζητώντας προστασία από τις αραβικές

επιδρομές. Ο λόφος στον οποίο κατασκευάστηκε το βυζαντινό οχυρό προσφέρει εξαιρετική οπτική προς το θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στην Πάρο και τη Νάξο.

Σε ένα τόσο εύφορο νησί με πλούσιους υδάτινους πόρους, όπως η Νάξος, βασικό στήριγμα της τοπικής οικονομίας θα πρέπει να αποτελούσε η γεωργία. Αυτό αποδεικνύεται από τη συνεχή χρήση του εκτεταμένου συστήματος ύδρευσης και άρδευσης, που εντοπίστηκε στην περιοχή Μέλανες, από τον 6^ο π.Χ. μέχρι και τον 8^ο μ.Χ. αιώνα. Εκτός όμως από τις αγροτικές δραστηριότητες η οικονομία του νησιού στηριζόταν και στη βιοτεχνία. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφικές έρευνες οι κάτοικοι της Νάξου ασχολούνταν με βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως η επεξεργασία μαλλιού, που προϋποθέτει ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, η παραγωγή κεραμικών, η μελισσοκομία κ.α. Επιπλέον η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που παρατηρείται τους αιώνες αυτούς προϋποθέτει την ύπαρξη και στελέχωση αρκετών τοπικών συνεργείων οικοδόμων, γλυπτών, τοιχογράφων και ψηφοθετών, ειδικότητες που θα απορροφούσαν ένα κομμάτι του πληθυσμού. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι πιθανότατα τέτοια συνεργεία τεχνιτών θα μετακινούνταν από νησί σε νησί. Τέλος, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί και η εξαιρετική σημασία του εμπορίου στην οικονομική άνθηση του νησιού ειδικότερα σε μια τόσο ειρηνική, όπως φαίνεται, περίοδο, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα.

Όσο αφορά τις βασιλικές που έχουν σωθεί είναι στο σύνολο τους τρίκλιτες με τα κλίτη να χωρίζονται μεταξύ τους είτε με κιονοστοιχίες (Παλατίων, Αγίου Στεφάνου Φραρώ, Υρίων, Αγίου Ματθαίου, Γύρουλα Σαγκρίου, Φωτοδότη, ίσως και της Πρωτοθρόνου) είτε με πεσσοστοιχίες (Αγίου Ακεψίμα, Πύργου Χειμάρου, Καμίνου, Αγίου Ισιδώρου). Η κάλυψη των οικοδομημάτων αυτών γινόταν είτε με ξύλινη επικλινή στέγη είτε με ημικυλινδρικές καμάρες. Σε τρεις περιπτώσεις οι βασιλικές έχοντας υποστεί πολυάριθμες μεταγενέστερες προσθήκες και μετασκευές με αποτέλεσμα να αλλοιωθεί η αρχική τους μορφή εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι σήμερα (Πρωτόθρονος, Φωτοδότης, Άγιος Ακεψίμας). Σε αρκετές περιπτώσεις τη θέση των κατεστραμμένων βασιλικών κατέλαβαν μικροί ναοί συνήθως μονόχωροι κατασκευασμένοι με το οικοδομικό υλικό των παλαιότερων κτηρίων.

Στην ουσία πρόκειται κυρίως για λιτά οικοδομήματα, με προσεγμένη διακόσμηση για την κατασκευή των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Ο γλυπτός διάκοσμος είναι αρκετά καλής τέχνης το ίδιο και οι τοιχογραφίες που κοσμούν τους τοίχους αρκετών ναών. Δεν αποκλείεται κάποια γλυπτά μαρμάρινα μέλη να έφτασαν έτοιμα στο νησί, όπως συμβαίνει στη γειτονική

Πάρο. Οι περισσότερες βασιλικές χρονολογούνται κατά τον 6^ο αιώνα, ενώ λίγες ανάμεσα στον 6^ο και τον 7^ο αι. Τον 5^ο αιώνα χρονολογούνται οι πρώτες ήπιες μετατροπές στο αρχαίο ιερό του Γύρουλα και η βασιλική στα Ύρια.

Παρατηρώντας συνολικά τις θέσεις όπου εντοπίστηκαν πρωτοβυζαντινές βασιλικές στη Νάξο μπορούν να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις. Σε πέντε περιπτώσεις επιλέχθηκαν θέσεις όπου υπήρχαν κτίσματα προγενέστερων περιόδων. Πρόκειται για τρεις βασιλικές που προήλθαν από μετατροπές αρχαϊκών ιερών (Γύρουλας, Ύρια, νησίδα Παλατίων), μια που κατασκευάστηκε δίπλα σε ελληνιστικό πύργο (Πύργος-Χειμάρρου) και μια σε περιοχή με λείψανα ελληνορωμαϊκών οικοδομημάτων (Άγιος Στέφανος Αγκιδίων). Το γεγονός αυτό μαρτυρεί τη συνέχιση της κατοίκησης στις θέσεις αυτές και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα μετατροπών αρχαίων ιερών σε χριστιανικούς ναούς από τον ελλαδικό χώρο.¹⁶⁴ Σύμφωνα με τον J. H. Spieser, στις περισσότερες περιπτώσεις οι αρχαίοι ναοί καταστρέφονταν αρκετά πριν την κατασκευή της βασιλικής στην ίδια θέση, κυρίως λόγω εγκατάλειψης και έλλειψης συντήρησης παρά από συστηματική εκούσια καταστροφή.¹⁶⁵ Στα τρία παραδείγματα της Νάξου δεν παρατηρείται εκ βάθρων κατεδάφιση ή ερείπωση των ιερών. Αντιθέτως τα αρχαία κτήρια διατηρήθηκαν, ενώ οι πρώτες μετατροπές, που υπέστησαν, ήταν ήπιου χαρακτήρα και δεν επηρέασαν την αρχική τους μορφή. Αντίστοιχες περιπτώσεις είναι η μετατροπή του ναού της Αθηνάς στον Παρθενώνα και του ηρώου στη Σίκινο.¹⁶⁶ Η καταστροφή του ιερού στο Γύρουλα, χωρίς να είναι γνωστή η αιτία, και η ανέγερση της τρίκλιτης βασιλικής στη θέση του πραγματοποιήθηκε τον 6^ο αιώνα αρκετό καιρό μετά τις πρώτες ήπιες χριστιανικές μετατροπές. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για βίαιες καταστροφές ειδωλολατρικών ιερών, ούτε για εκφράσεις επίδειξης δύναμης του Χριστιανισμού έναντι του Παγανισμού.¹⁶⁷ Η χρήση των αρχαίων ιερών στη Νάξο από τους χριστιανούς υπαγορεύτηκε πιθανότατα περισσότερο λόγω εξοικονόμησης οικοδομικού υλικού και χρόνου κατασκευής. Σημαντικό ρόλο ίσως έπαιξε και η εγγύτητα τους αφενός με τη θάλασσα ή με σημαντικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις του νησιού.

---

¹⁶⁴ Spieser J. M. 2001

¹⁶⁵ ό.π., 3, 10, 13: Σύμφωνα με το μελετητή η κατάρευση των ειδωλολατρικών ιερών πραγματοποιήθηκε πριν από το Θρίαμβο του Χριστιανισμού.

¹⁶⁶ ό.π., 2-3

¹⁶⁷ ό.π., 10

Σε τέσσερις περιπτώσεις επιλέχθηκαν θέσεις στην ενδοχώρα του νησιού σε ορεινές θέσεις στους ανατολικούς πρόποδες του Ζα (Άγιος Ισίδωρος, Πρωτόθρονος Χαλκίου, Φωτοδότης Δανακού, Άγιος Ιωάννης Απειράνθου). Από αυτές μόνο ο ναός της Πρωτοθρόνου στο κέντρο του χωριού Χαλκί ίσως αποτελούσε επισκοπική έδρα. Σε τέσσερις περιπτώσεις βασιλικές κατασκευάστηκαν σε πολύ κοντινή απόσταση από τη θάλασσα σε πεδιάδες του νησιού (Παλάτια, Ύρια, Αγκίδια, Άγιος Ακεψίμας στο Αλυκό). Σε τέσσερις περιπτώσεις έχουν επιλεγεί ημιορεινές περιοχές, δηλαδή υψώματα, που προσέφεραν άμεση οπτική αφενός σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις του νησιού αφετέρου στα θαλάσσια περάσματα και τα γύρω νησιά (Κάμιнос, Αγκίδια, Βίβλος, Σαγκρί).

Από τον 7^ο αιώνα και μετά ξεκίνησε μια περίοδος αναταράξεων και η αυτοκρατορία αντιμετώπισε εσωτερικές διαμάχες (εικονομαχία) και εξωτερικούς κινδύνους (αραβικές και σλαβικές επιδρομές). Αρκετές περιοχές της αυτοκρατορίας αντιμετώπισαν σημαντικά προβλήματα γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην οικονομική και δημογραφική τους κατάσταση.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τη Νάξο μαρτυρούν πως η ζωή δεν σταμάτησε και το νησί δεν ερημώθηκε. Η ίδρυση του κάστρου τ' Απαρίλου και του οικισμού στη δυτική του πλευρά την περίοδο αυτή (7^{ος} – 8^{ος} αι.) μαρτυρεί πιθανότατα μετακίνηση πληθυσμού από τους παραλιακούς οικισμούς προς την ενδοχώρα αφενός για μεγαλύτερη ασφάλεια αφετέρου εξαιτίας της υποχώρησης της οικονομικής σημασίας των λιμανιών. Ενώ την προηγούμενη περίοδο (4^{ος} - 7^{ος} αι.) τα ευρήματα παρουσίαζαν μια εξαιρετικά ανθηρή εικόνα για τη θέση, από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν καταστροφή της τρίκλιτης βασιλικής και εγκατάλειψη του χώρου στον οποίο διαβιούσε ένας ικανός αριθμός ανθρώπων με πλήθος παραγωγικών δραστηριοτήτων. Σημαντική είναι για την ιστορία του νησιού και η περίοδος της εικονομαχίας. Οι πολλοί ναοί και τα πολλά ανεικονικά τοιχογραφικά σύνολα που σώζονται μέχρι σήμερα και χρονολογούνται από τα τέλη του 7^{ου} μέχρι τον 9^ο αιώνα παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία της περιόδου αυτής.¹⁶⁸

---

¹⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί και η άποψη του Δ. Πάλλα, ο οποίος θεωρεί πολύ πιθανή μια χρονολόγηση κάποιων επαρχιακών ανεικονικών τοιχογραφιών τον 11^ο ή το 12^ο αιώνα: Pallas D. *JÖB* 23 (1974). *Id.* *Βυζάντιον* 48 (1978)

Άνδρος

Οι πληροφορίες σχετικά με την Άνδρο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είναι λιγοστές. Ήδη από τον 4^ο αιώνα και σε όλη τη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών αιώνων το νησί αποτελούσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής. Το 362 ο επίσκοπος Άνδρου Ζώιλος συμμετείχε σε εκκλησιαστική σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στην Αλεξάνδρεια¹⁶⁹, ενώ το 458-9 ο Άνδρου Παλλάδιος παραβρέθηκε και υπέγραψε στα πρακτικά συνόδου που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁰ Σε εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα η επισκοπή Άνδρου υπάγεται στη Μητρόπολη Ρόδου, καταλαμβάνοντας την 8η θέση μεταξύ έντεκα υπαγόμενων επισκοπών.¹⁷¹

Τα μοναδικά βεβαιωμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που είναι γνωστά μέχρι σήμερα στο νησί, έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της αρχαίας πόλης της Άνδρου, στην Παλαιόπολη. Πρόκειται για τουλάχιστον πέντε βασιλικές, αριθμός που πιθανότατα υποδηλώνει τη σημασία και το μέγεθος της πόλης. Λιγοστά ίχνη μικρότερου οικισμού της ίδιας εποχής έχουν εντοπιστεί επίσης και στην περιοχή της σημερινής Χώρας. Η απουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων της περιόδου από τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού θα μπορούσε να οφείλεται αφενός σε ερευνητικό κενό, αφετέρου στη συγκέντρωση του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού του νησιού στην αρχαία πόλη.

1. Παλαιόπολη (Αρχαία πόλη της Άνδρου)

Στο μέσο περίπου της δυτικής ακτής του νησιού βρίσκεται το σημερινό χωριό Παλαιόπολη. Ο μικρός και αραιοκατοικημένος οικισμός ιδρύθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σε αμφιθεατρική πλαγιά και καταλαμβάνει σχεδόν όλο το χώρο της αρχαίας πόλης της Άνδρου, στα λείψανα της οποίας οφείλει και την ονομασία του. Η πλαγιά καταλήγει στη θάλασσα, όπου δημιουργείται ένας όρμος, προστατευμένος από το βόρειο άνεμο. Στον όρμο της Παλαιόπολης υπήρχε αρχαίο λιμάνι σήμερα βυθισμένο στη θάλασσα. Νότια του λιμανιού εκβάλλει στη θάλασσα ο χείμαρρος Κόμβος, στον οποίο εκβάλλουν δύο μικρότεροι η Κακή Σκάλα και η Μαύρη Γούρνα. Ο πλούσιος

¹⁶⁹ Mansi III, col. 353. Kiourtzian G. 2000, 45

¹⁷⁰ Mansi VII, col. 917. Fedalto G. 1988, 206

¹⁷¹ Darrouzès J. 1981, 213

υδροφόρος ορίζοντας της περιοχής (χειμάρροι και πηγές) τροφοδοτείται από την πηγή Ζένιο, η οποία βρίσκεται μεταξύ της κορυφής του Πετάλου και της Κουβάρας.

Η πρώτη περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στη θέση πραγματοποιήθηκε το 1830 από τον αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη.¹⁷² Εκατό και πλέον χρόνια αργότερα το 1936 διεξήχθη η πρώτη συστηματική ανασκαφική έρευνα στην Παλαιόπολη από τον Νικόλαο Κοντολέοντα, ο οποίος επανήλθε στο χώρο αρκετά χρόνια μετά το 1956.¹⁷³ Το 1975 πραγματοποιήθηκε ακόμα μια ανασκαφή από τον R.E. Witt.¹⁷⁴ Κατά τα έτη 1985-6 πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα σε όλη την έκταση της πλαγιάς και από το 1987 μέχρι σήμερα διεξάγεται συστηματική ανασκαφική έρευνα στην Παλαιόπολη από την Λυδία Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα και το Πανεπιστήμιο Αθηνών.¹⁷⁵ Τα ευρήματα φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου στη Χώρα και στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παλαιόπολης.

Η αρχαία πόλη της Άνδρου (εικ. 19) καταλάμβανε μια μεγάλη έκταση από την παραλία μέχρι και το λόφο της ακρόπολης (υψόμετρο 350μ.). Ο οχυρωμένος χώρος (περίπου 400 στρέμματα) μαζί με τις περιοχές των νεκροταφείων, που είχαν αναπτυχθεί έξω από τα τείχη στα ανατολικά και στα δυτικά, κάλυπταν μια έκταση που έφτανε περίπου τα 600 στρέμματα. Η αρχαία πόλη εξαπλώθηκε χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο και η μορφή της υπαγορεύθηκε από τη διαμόρφωση του εδάφους.¹⁷⁶ Αναπτυσσόταν σε τέσσερις ζώνες, από τις οποίες δεσπόζουσα θέση καταλάμβανε η Αγορά στην επίπεδη έκταση κοντά στην παραλία. Η έντονη κατωφέρεια του εδάφους κατέστησε απαραίτητη την κατασκευή πολλών ανδρών, που κλιμάκωναν την απότομη πλαγιά δημιουργώντας επίπεδες επιφάνειες.

Στην επιλογή της θέσης πρέπει να έπαιξαν σημαντικό ρόλο τα πλεονεκτήματα της περιοχής, δηλαδή ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας, η φυσική οχύρωση και η σχετικά υπήνεμη παραλία. Φαίνεται πως κατά την αρχαιότητα αποτελούσε την μοναδική μεγάλη πόλη και την πρωτεύουσα του νησιού.

Αρκετά είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σώζονται μέχρι και σήμερα από όλες τις περιόδους της ιστορίας της αρχαίας Άνδρου. Από την πρωτοβυζαντινή

---

¹⁷² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις πρώτες δημοσιεύσεις ευρημάτων από τη θέση βλέπε: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 27-32. Για πληροφορίες σχετικά με τον αρχιτέκτονα του 19^{ου} αιώνα Σταμάτη Κλεάνθη βλέπε: Μπαδήμα - Φουντουλάκη Όλγα, *Σταμάτης Κλεάνθης 1802-1862: Αρχιτέκτων, επιχειρηματίας, οραματιστής: Παράρτημα: Έγγραφα, άρθρα για τον Κλεάνθη και ιδιόγραφα*, Αθήνα 2002

¹⁷³ Κοντολέον Ν. 1957

¹⁷⁴ Witt R. 1978

¹⁷⁵ Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996. *Ead.* 2007

¹⁷⁶ *Ead.* 2007, 33

περίοδο έχουν εντοπιστεί τα λείψανα αρκετών κτηρίων, από τα οποία τρία αποδίδονται με βεβαιότητα σε βασιλικές, ενώ πιθανολογείται η ύπαρξη ακόμα δύο.¹⁷⁷ Η μόνη βασιλική, η οποία ανασκάπτεται συστηματικά τα τελευταία χρόνια είναι αυτή που βρίσκεται στην αρχαία Αγορά.¹⁷⁸ Επιπλέον έχουν εντοπιστεί τα λείψανα κτηρίου, ίσως της υπό εξέταση περιόδου, στο ανατολικό νεκροταφείο. Όσο αφορά τα κατάλοιπα των υπόλοιπων κτηρίων έχουν απλά επισημανθεί οι θέσεις τους και η πιθανή χρονολόγησή τους την πρωτοβυζαντινή περίοδο, κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας στην περιοχή της Παλαιόπολης, χωρίς να είναι δυνατόν να προκύψουν περισσότερα στοιχεία για τη χρήση τους.¹⁷⁹

α) Βασιλική στη θέση «του Πλάτου»

Στη θέση «του Πλάτου» στην περιοχή της Παλαιόπολης βρισκόταν μικρός ναός αφιερωμένος στον Άγιο Αντώνιο. Το 1956 ξεκίνησε η οικοδόμηση ενός μεγαλύτερου ναού, ωστόσο κατά τις εργασίες ανέγερσης εντοπίστηκαν τοίχοι, θεμέλια και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη τρίκλιτης πρωτοβυζαντινής βασιλικής.¹⁸⁰

Μεταξύ άλλων βρέθηκαν τέσσερις ακέραιοι αρράβδωτοι κίονες, τμήματα άλλων κίωνων, θραύσματα διάτρητων θωρακίων φράγματος πρεσβυτερίου, πεσσίσκοι, δύο επιθήματα κίωνων, μια βάση κίονα με συμφυές βάθρο, το οποίο φέρει εγκοπές για την πάκτωση θωρακίων, η βάση και τα θωράκια άμβωνα καθώς και διάφορα άλλα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών.¹⁸¹ Επιπλέον εντοπίστηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με ελικοειδές φυτικό κόσμημα.¹⁸²

Η ανέγερση της βασιλικής τοποθετείται από τη Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα πιθανότατα στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα σύμφωνα με το ψηφιδωτό και τα γλυπτά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.¹⁸³ Η ίδια ερευνήτρια στηριζόμενη σε μια αρχαία επιγραφή στην πίσω όψη μέλους προερχόμενου από το διάζωμα του θριγκού δωρικού κτηρίου, σε ένα ιωνικό κιονόκρανα και σε άλλα αρχαία μέλη υπέθεσε ότι στη θέση υπήρχε κάποιο προγενέστερο κτήριο πάνω στο οποίο κατασκευάστηκε η βασιλική. Μετά την καταστροφή της σε μεταγενέστερη περίοδο οικοδομήθηκε πάνω από το

---

¹⁷⁷ *Ead.* 1996, 265

¹⁷⁸ *Ead.* 2007, 33

¹⁷⁹ *Ead.* 1996, 185-6

¹⁸⁰ Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 18 (1963), 307-8. Πελεκανίδης Σ.-Ατζακά Π. 1974, 98-9. Pallas D. 1977, 200. Jakobs P. 1987, 235-6. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 140-1

¹⁸¹ Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 18 (1963), 308, πίν. 357β, 358α

¹⁸² *ό.π.*, 308, πίν. 357α

¹⁸³ *ό.π.*, 308. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 141

κεντρικό κλίτος ο μικρός ναός, στους τοίχους του οποίου εντοιχίστηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη.

β) Βασιλική κάτω από το ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου

Τα κατάλοιπα μιας δεύτερης πρωτοβυζαντινής βασιλικής εντοπίστηκαν κάτω από το ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Παλαιόπολη.¹⁸⁴

Στον τοίχο που ορίζει τον περίβολο του σημερινού ναού έχουν ενσωματωθεί τμήματα πέντε μαρμάρινων αρράβδωτων κίωνων. Σε τέσσερεις από αυτούς έχουν τοποθετηθεί, ως επιστέψεις, τρεις ανεστραμμένες βάσεις κίωνων και ένα μικρό κιονόκρανο (εικ. 20). Στο εσωτερικό του περιβόλου σώζονται ένα μεγάλο λεβητοειδές κιονόκρανο και μια βάση. Στην είσοδο του ναού έχει ενσωματωθεί ένας ακόμα κίονας, ενώ στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ένας μικρότερος. Άλλα ευρήματα που προέρχονται από τη βασιλική και βρέθηκαν γύρω από το ναό είναι τρεις βάσεις κίωνων, δυο ακέραια θωράκια, καθώς και θραύσματα κίωνων και θωρακίων. Κατά τη διάρκεια παλαιότερων εργασιών τσιμεντόστρωσης του περιβόλου εντοπίστηκαν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου, τα οποία σήμερα είναι καλυμμένα.

Από το οικοδόμημα της βασιλικής διακρίνεται η ημικυκλική αγίδα του Ιερού, ο βόρειος τοίχος, ένα μικρό άνοιγμα, ίσως θύρα, σε μικρή απόσταση στα ανατολικά του δυτικού άκρου του βόρειου τοίχου και ένας κίονας δυτικά της θύρας του νεότερου ναού, ο οποίος πιθανότατα σώζεται στην αρχική του θέση. Πάνω στην αγίδα και στο βόρειο τοίχο της βασιλικής θεμελιώθηκαν αντίστοιχα η κόγχη του Ιερού και ο βόρειος τοίχος του νεότερου ναού των Εισοδίων. Στην εξωτερική επιφάνεια του τοίχου και της αγίδας σώζεται επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα.

γ) Βασιλική στην περιοχή του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Χριστού

Στην περιοχή του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Χριστού (εικ. 21) στην Παλαιόπολη εντοπίστηκαν κατάλοιπα πιθανότατα μιας ακόμα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.¹⁸⁵

Περιμετρικά του ναού παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός τοίχων, οι περισσότεροι από τους οποίους φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα μεγάλο οικοδόμημα, το οποίο

¹⁸⁴ Πασχάλης Δ. Π. 1925, 161. Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 18 (1963), 307. Πελεκανίδης Σ.-Ατζακά Π. 1974, 98-9. Pallas D. 1977, 200. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 157-160, εικ.104-6

¹⁸⁵ Δρανδάκης Ν. *ΑΔ* 18 (1963), 307, πίν. 357γ. Pallas D. 1977, 200-1. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 134-140, σχ.7, εικ. 80-87. *Ead.* 2007, 36, εικ. 44

ταυτίστηκε με λουτρό ρωμαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούν θραύσματα κιονίσκων υποκαύστου, μικρός επιμήκης μαρμάρινος λουτήρας και μαστοειδείς αποφύσεις από *tegulae mammatae*.¹⁸⁶ Επιπλέον βρέθηκε μεγάλος αριθμός διαφόρων ευρημάτων, όπως θραύσματα ορθομαρμαρώσεων, βάσεις κίωνων αττικού τύπου, τμήμα ιωνικού επιστυλίου και γείσου, μαρμάρινο μέλος με εγχάρακτη άγκυρα, τμήματα αρχαίων επιγραφών, κορινθιακά κιονόκρανα του 4^{ου} αιώνα, νομίσματα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων κ.α.

Σύμφωνα με την Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, είναι πολύ πιθανόν κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες το Λουτρό να μετασκευάστηκε ή να αντικαταστάθηκε από άλλο κτήριο, ίσως βασιλική, όπως μαρτυρούν ένας μονολιθικός μαρμάρινος κίονας, θραύσμα μαρμάρινου θωρακίου με ανάγλυφο σταυρό και βάσεις κίωνων απλοποιημένου αττικού τύπου, που χρονολογούνται την συγκεκριμένη περίοδο.¹⁸⁷ Μετά την καταστροφή της βασιλικής σε μεταγενέστερη περίοδο οικοδομήθηκε στη θέση της ο νεότερος ναός της Μεταμόρφωσης.

δ) Βασιλική στο χώρο της αρχαίας Αγοράς

Η Αγορά της αρχαίας πόλης της Άνδρου αναπτύχθηκε στην επίπεδη έκταση κοντά στην παραλία, σε άμεση επαφή με το λιμάνι. Στην περιοχή αυτή κατά τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών εντοπίστηκαν σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαφόρων εποχών μεταξύ των οποίων και μια βασιλική πρωτοβυζαντινής περιόδου (εικ. 22).¹⁸⁸

Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων, τα κλίτη της οποίας χωρίζονταν μεταξύ τους με κιονοστοιχίες (εικ. 23). Το κεντρικό ήταν πλατύτερο από τα πλαϊνά και απέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Μέχρι σήμερα έχει αποκαλυφθεί η αψίδα, η βορειοανατολική γωνία καθώς και τμήμα του βόρειου, του κεντρικού και του νότιου κλίτους. Ο νότιος τοίχος έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 21μ. Η βασιλική θεμελιώθηκε πάνω σε πλακόστρωτη οδό των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ενώ ως στυλοβάτης του νότιου κλίτους χρησιμοποιήθηκε η κρηπίδα της στοάς της Αγοράς. Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκε άφθονο οικοδομικό υλικό και γλυπτά μέλη από παλαιότερα κτήρια, όπως σπόνδυλοι πώρινων

¹⁸⁶ Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 139

¹⁸⁷ ό.π., 140

¹⁸⁸ Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2001, 125-6. *Ead.* 2007, 60-3, εικ. 88-95

αρράβδωτων κίωνων, μαρμάρινα βάθρα, γείσα κ.α. Η βασιλική διέθετε πιθανότατα υπερώο, όπως προκύπτει από την ανεύρεση κίωνων δύο μεγεθών.¹⁸⁹

Στο νότιο κλίτος εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο φέρει διακόσμηση από φυτικά και γεωμετρικά κοσμήματα σε ζώνες. Η κατασκευή του τοποθετείται, σύμφωνα με τη Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα. Την ίδια περίοδο χρονολογεί επίσης κάποια γλυπτά, που σώθηκαν, από το διάκοσμο της βασιλικής, όπως τμήμα θωρακίου με φυσιοκρατικά φυτικά κοσμήματα (εικ. 24), κορινθιακό κιονόκρανο (εικ. 24) κ.α.¹⁹⁰

Η ανέγερση του ναού τοποθετείται από την ανασκαφέα με βάση το ψηφιδωτό δάπεδο και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα. Η θέση της, στην περιοχή δηλαδή του οικονομικού κέντρου της αρχαίας πόλης, και το μέγεθος της μαρτυρούν ίσως ότι η βασιλική αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία και πιθανότατα χρησίμευε ως μητροπολιτικός ναός. Η ανασκαφέας επίσης υποθέτει ότι η βασιλική καταστράφηκε από το σεισμό του 552.¹⁹¹ Στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα διαμορφώθηκε πρόχειρα το μεσαίο κλίτος της κατεστραμμένης βασιλικής ως επιμήκης μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με ενισχυτικά σφενδόνια, τα οποία στηρίζονταν σε παραστάδες. Οι τοίχοι του εδράστηκαν στους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών της βασιλικής ενώ στο Ιερό κατασκευάστηκε πρόχειρα σύνθρονο (εικ. 25). Την περιοχή του νότιου κατεστραμμένου κλίτους κατέλαβαν μικρά και πρόχειρα κατασκευασμένα κτήρια, πιθανότατα οικίες του 7^{ου} αιώνα.¹⁹²

ε) Βασιλική στην περιοχή του κτηρίου ΚΤ 150 (ΝΔ)

Σώζεται τοίχος, που σχηματίζει γωνία, κατασκευασμένος από κατεργασμένους λίθους διαφόρων μεγεθών με τη χρήση κονιάματος ως συνδετικού υλικού.¹⁹³ Επιπλέον σώζεται βάση ημικίονα (εικ. 26) από γκρίζο μάρμαρο, η οποία χρονολογείται πιθανότατα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Σύμφωνα με τη Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα είναι πολύ πιθανόν στη θέση να βρισκόταν πρωτοβυζαντινή βασιλική, μέρος της οποίας αποτελούσε ο τοίχος και η βάση.¹⁹⁴

---

¹⁸⁹ *Ead.* 2007, 60, 62

¹⁹⁰ *ό.π.*, 62

¹⁹¹ *ό.π.*: Η συγγραφέας δεν αναφέρει τα στοιχεία με βάση τα οποία στηρίζει τη συγκεκριμένη υπόθεση.

¹⁹² *ό.π.*, 63

¹⁹³ *Ead.* 1996, 161-3

¹⁹⁴ *ό.π.*, 186

στ) Ναός ή ταφικό οικοδόμημα στο ανατολικό νεκροταφείο

Στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου έξω από τα τείχη της πόλης εντοπίστηκαν τα λείψανα κτηρίου, το οποίο ήταν ενσωματωμένο σε σύγχρονο αγροτικό κελί.¹⁹⁵

Από το αρχαίο οικοδόμημα, το οποίο ήταν σχεδόν τετράγωνο, σώζονται τμήματα και των τεσσάρων τοίχων. Στο μέσο του ανώτερου μέρους του βορειανατολικού τοίχου υπάρχει τύμπανο κυλινδρικού θόλου, που κάλυπτε το κτήριο. Στη θέση δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα με αποτέλεσμα η ταύτιση της χρήσης και η χρονολόγηση του μνημείου να είναι δύσκολη υπόθεση. Η ύπαρξη του τυμπάνου και ο προσανατολισμός του οδήγησαν τη Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα στην υπόθεση ότι πρόκειται για μονόκλιτο χριστιανικό ναό μικρών διαστάσεων. Ωστόσο, η θέση του στο νεκροταφείο δεν αποκλείει και τη χρήση του ως μονόχωρο καμαροσκέπαστο κοιμητηριακό ναό ή ως καθαρά ταφικό οικοδόμημα.¹⁹⁶

Όσο αφορά τη χρονολόγησή του η Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα αποφεύγει να δώσει μια ξεκάθαρη τοποθέτηση. Χρονολογεί το μνημείο γενικά στους χρόνους της λεγόμενης «ύστερης αρχαιότητας».

2. Πύργος στη θέση Ελληνικό-Χόρεζα

Στην Άνδρο, όπως και στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων σώζεται ένας σημαντικός αριθμός πύργων της ύστερης κλασικής-ελληνιστικής περιόδου. Σύμφωνα με τη Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα ο πύργος που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού στη θέση Ελληνικό-Χόρεζα συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι και το 4^ο-5^ο αιώνα μ.Χ.¹⁹⁷ Η περίπτωση αυτή αν αληθεύει προστίθεται στις περιπτώσεις των πύργων στην Αγία Τριάδα Αμοργού και στο Χείμαρρο Νάξου, για τους οποίους υπάρχουν ενδείξεις ότι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

---

¹⁹⁵ ό.π., 141-3

¹⁹⁶ ό.π.

¹⁹⁷ *Ead.* 2007, 16: Η συγγραφέας δεν παρέχει περισσότερες πληροφορίες εκτός από αυτήν την σύντομη αναφορά.

Συμπεράσματα

Στην Άνδρο σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως στη Θήρα, στην Αμοργό, στη Μήλο κ.α., η αρχαία πόλη του νησιού εξακολούθησε να κατοικείται σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την Παλαιόπολη μαρτυρούν ότι πρόκειται για μια εκτεταμένη και οικονομικά ευημερούσα πόλη με μεγάλο αριθμό κατοίκων. Η φυσικά οχυρή θέση της, το πλούσιο σε ορυκτά υπέδαφος της, η αφθονία του υδροφόρου ορίζοντά της και το σχετικά υπήνεμο λιμάνι της αποτέλεσαν τους σημαντικούς παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανάπτυξή της.

Η έκταση της πόλης και τα πλούσια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε συνδυασμό με την απουσία ευρημάτων της υπό εξέταση περιόδου σε άλλες περιοχές του νησιού, ίσως μαρτυρούν ότι το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Άνδρου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ήταν συγκεντρωμένο στην αρχαία πόλη. Πιθανότατα να υπήρχαν και σε άλλες περιοχές του νησιού μικρότεροι οικισμοί ή σσονος σημασίας, όπως στη σημερινή Χώρα.

Η οικονομία της πόλης φαίνεται πως στηριζόταν σε αρκετούς τομείς. Οι πλούσιοι υδάτινοι πόροι, τα αρκετά εύφορα καλλιεργήσιμα εδάφη και τα πολλά βοσκοτόπια του νησιού μαρτυρούν ότι δυο από τους βασικούς πυλώνες της οικονομίας αποτελούσε η γεωργική καλλιέργεια και η κτηνοτροφία. Μια ακόμα πλουτοπαραγωγική πηγή πιθανότατα ήταν η μελισσοκομία. Μεγάλος αριθμός των κεραμικών ευρημάτων, που προήλθαν από τις ανασκαφές της Παλαιόπολης, ανήκουν σε θραύσματα πήλινων κυψελών.¹⁹⁸ Μαρτυρείται λοιπόν μια συστηματική ενασχόληση των κατοίκων με τη μελισσοκομία, σε τέτοιο βαθμό που πιθανότατα ένα σημαντικό ποσοστό του παραγόμενου προϊόντος αποτελούσε αντικείμενο εξαγωγής. Ανάλογη δραστηριότητα σημειώνεται και στη Νάξο στην περιοχή του Σαγκρίου. Σποραδικά σε όλη την έκταση της πόλης, με μεγαλύτερη συγκέντρωση κυρίως στα ανατολικά της στην περιοχή που ονομάζεται Σκουριά, εντοπίστηκε στο έδαφος μεγάλη ποσότητα από υπολείμματα κατεργασίας χαλκού και σιδήρου.¹⁹⁹ Είναι πολύ πιθανόν η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου του νησιού, η οποία είχε ξεκινήσει από την αρχαιότητα, να συνεχίστηκε και κατά την πρωτοβυζαντινή

---

¹⁹⁸ ό.π., 77

¹⁹⁹ ό.π., 38

περίοδο, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Μήλου. Τέλος τα θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων διαφόρων τύπων και περιόδων, μερικά από τα οποία χρονολογούνται κατά τον 4^ο, 5^ο και 6^ο αιώνα σε συνδυασμό με τη συνεχή χρήση του λιμανιού μαρτυρούν την αξιοσημείωτη εμπορική δραστηριότητα της πόλης την υπό εξέταση περίοδο.²⁰⁰ Η Άνδρος φαίνεται λοιπόν πως αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό σταθμό των θαλασσιών οδών που διέρχονταν από τις Κυκλάδες κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες.

Η αρχαία πόλη της Άνδρου αποτέλεσε την πρωτεύουσα του νησιού μέχρι και τον 7^ο αιώνα, οπότε και φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της, οι οποίοι μετακινήθηκαν σε περιοχές της ενδοχώρας, όπως η σημερινή Μεσαριά.²⁰¹ Τα υστερότερα ευρήματα από την περιοχή της Παλαιόπολης είναι νομίσματα της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641).²⁰²

Πάρος

Οι πληροφορίες που αντλούμε για την Πάρο από τις γραπτές πηγές της πρωτοβυζαντινής περιόδου είναι αποσπασματικές και περιορίζονται σε ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης. Μια από τις πρώτες μαρτυρίες για το νησί την περίοδο αυτή αποτελεί η μαρμάρινη επιγραφή, την οποία προσέφερε η «λαμπροτάτη Παρίων πόλις» στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Α'.²⁰³

Η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη επισκοπής Πάρου εντοπίζεται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα. Ο επίσκοπος Πάρου Ακάδημος συμμετείχε στην Α' Οικουμενική Σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στη Νίκαια το 325.²⁰⁴ Πρόκειται για την πρώτη επισκοπή των Κυκλάδων, η οποία επιβεβαιώνεται μέσα από κάποια γραπτή πηγή. Τον 5^ο αιώνα ο επίσκοπος Πάρου Αθανάσιος παρέστη και υπέγραψε στα πρακτικά της Γ' Οικουμενικής Συνόδου που πραγματοποιήθηκε στην Έφεσο το 431.²⁰⁵ Ο ίδιος επίσκοπος ή πιθανόν ο ομώνυμος διάδοχός του έδωσε το παρόν στη Δ'

---

²⁰⁰ ό.π., 77

²⁰¹ ό.π., 16

²⁰² ό.π., 89

²⁰³ Hiller de Gaertringen F. 1903, 71, σημ. 269: «ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΕΘΝΟΥΣ ΔΕΣΠΟΤΗΝ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΝΕΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ Η ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΗ ΠΑΡΙΟΝ ΠΟΛΙΣ».

²⁰⁴ Mansi, II, 695C: «Academio a Paro»

²⁰⁵ Fedalto G. 1988, 219. ACO I, 1, 2, σελ. 58, σημ. 71

Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451.²⁰⁶ Τον 6^ο αιώνα η επισκοπή Πάρου διευρύνεται, καθώς στη δικαιοδοσία της συμπεριληφθήκαν τα νησιά Σίφνος και Αμοργός. Στη μεγάλη σύνοδο που πραγματοποιήθηκε το 536 στην Κωνσταντινούπολη επί πατριάρχη Μηνά συμμετείχε ο Πάρου Θεόδωρος υπογράφοντας ως « *πίσκοπος Παρίων, Σιφνίων κα μουλγιν ν*».²⁰⁷ Το 680 ο επίσκοπος Πάρου Στέφανος συμμετείχε στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης.²⁰⁸

Παρατηρείται λοιπόν μια συνεχής παρουσία των επισκόπων της Πάρου στις περισσότερες από τις Οικουμενικές Συνόδους. Μόνο στη Β' και στην Ε' Οικουμενική Σύνοδο δεν παρέστη ανώτατος εκκλησιαστικός άρχοντας του νησιού χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε η επισκοπή Πάρου. Στο παλαιότερο γνωστό εκκλησιαστικό Τακτικό, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, ο επίσκοπος Πάρου κατείχε την 6^η θέση ανάμεσα σε 11 υποκείμενες επισκοπές.²⁰⁹ Στη θέση αυτή διατηρήθηκε σταθερά τουλάχιστον μέχρι το 1083, οπότε καταργούνται οι επισκοπές Πάρου και Νάξου και δημιουργείται η Μητρόπολη Παροναξίας.²¹⁰ Εκτός από τις παραπάνω περιπτώσεις είναι γνωστά δύο ακόμα όνομα επισκόπων του νησιού από τις επιγραφές του ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής. Πρόκειται για τους επισκόπους Υλάσιο ή Βλάσιο²¹¹ και Γεώργιο (6^{ος} αι).²¹²

Στην Πάρο έχουν εντοπιστεί τρία σημαντικά πρωτοβυζαντινά μνημεία: το συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Παροικία, στην περιοχή της οποίας βρισκόταν η αρχαία πόλη των Παρίων και το αρχαίο λιμάνι, η βασιλική στη θέση «Τρεις Εκκλησιές» λίγο έξω από την Παροικία και η βασιλική στο Βουτάκο στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού στην περιοχή της Πούντας. Επιπλέον πιθανολογείται η ύπαρξη πρωτοβυζαντινών ναών σε δύο άλλες θέσεις. Στην περιοχή «Επισκοπιανά», περίπου επτά χιλιόμετρα νότια της Παροικίας και οκτώ χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Βουτάκου, υπάρχουν ενδείξεις ότι κάτω από το μικρό πιθανότατα μεσοβυζαντινό ναό της Ευαγγελίστριας, υπάρχουν λείψανα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.²¹³ Στην περιοχή «Προτόρια», περίπου επτά χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Παροικίας κοντά στη

²⁰⁶ Fedalto G. 1988, ό.π., *ACO* II, 3, 1, σελ. 234, σημ. 185: «*Athanasius episcopus Pari insulae suscripti*»

²⁰⁷ Fedalto G. 1988, ό.π., *ACO* III, σελ. 119, σημ. 93

²⁰⁸ Fedalto G. 1988, ό.π., *ACO* II, 2, 2, σελ. 520. Mansi XI, 680C, 652E

²⁰⁹ Darrouzès J. 1981, 213

²¹⁰ Κωνσταντινίδης Ε. 1998, 208

²¹¹ ό.π., 207

²¹² Μητσάνη *ΕΕΒΣ* NB' (2004-2006), 393-4

²¹³ Δημητροκάλλης Γ. *ΕΕΚΜ Ζ'* (1968), 664-6

σημερινή Νάουσα, κάτω από μικρό ανώνυμο ναό ίσως της μεσοβυζαντινής περιόδου, πιθανότατα υπάρχουν λείψανα ενός ακόμα πρωτοβυζαντινού κτηρίου.²¹⁴ Για την κατασκευή και των δυο μικρών ναών χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από αρχαία και πρωτοβυζαντινά μνημεία. Τέλος στην περιοχή του κόλπου της Νάουσα και στις Γλυφάδες έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα πέντε εργαστηρίων κεραμικής, τα οποία λειτουργούσαν τουλάχιστον μέχρι το 5^ο αιώνα.

1. Παναγία Εκατονταπυλιανή ή Καταπολιανή στην Παροικιά

Ένα από τα σημαντικότερα πρωτοβυζαντινά μνημεία των Κυκλάδων αποτελεί ο μεγάλος ναός της Παναγίας Εκατονταπυλιανής ή Καταπολιανής²¹⁵, στον οποίο τιμάται η Κοίμηση της Θεοτόκου και η οσία Θεοκτίστη. Ο ναός βρίσκεται στον οικισμό Παροικιά, στην περιοχή δηλαδή που τοποθετείται η αρχαία πόλη και το λιμάνι της Πάρου, στη δυτική ακτή του νησιού μέσα σε μεγάλο κόλπο. Σύμφωνα με την παράδοση, που επιβιώνει μέχρι και σήμερα στο νησί, κτήτορες του ναού ήταν η Αγία Ελένη και ο γιος της αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Α΄, ενώ αργότερα θεωρείται ότι συνδέθηκε με ακόμα έναν αυτοκράτορα τον Ιουστινιανό.²¹⁶

Στα τύμπανα των τοξοστοιχιών του κεντρικού και του εγκάρσιου κλίτους καθώς και στα κιονόκρανα των κιόνων της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού έχουν

²¹⁴ *Id.* *EEKM* Η΄ (1969-1970), 290

²¹⁵ Οι αρχαιότερες γνωστές μνείες και για τις δυο ονομασίες εντοπίζονται σε κείμενα του 16^{ου} αιώνα. Η ονομασία Καταπολιανή σε ένα κείμενο του δούκα του Αρχιεπαγγέλου Ιωάννη Δ΄ το 1562 και η ονομασία Εκατονταπυλιανή σε έγγραφο του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Θεολήπτου Β΄ το 1586. Επομένως και οι δύο ονομασίες φαίνεται να είναι εξίσου παλαιές και να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα: Αλιπράντης Θ. 2007, 34-9. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται περισσότερο η ονομασία Εκατονταπυλιανή καθώς αποτελεί σήμερα την επίσημη ονομασία του ναού, η οποία είναι *Ιερό Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου*.

²¹⁶ Η προφορική παράδοση, που είναι ακόμα πολύ ισχυρή στους κατοίκους του νησιού, αναφέρει ότι η Αγία Ελένη κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της προς τα Ιεροσόλυμα για την ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού προσορμίστηκε εξαιτίας κακοκαιρίας στο λιμάνι της Παροικίας. Εκεί βρήκε ένα μικρό ναό αφιερωμένο στην Παναγία στον οποίο αφού προσεχγήθηκε έκανε ένα τάμα πως αν έβρισκε το Σταυρό θα έκτιζε στον ίδιο χώρο ένα περιλαμπρο ναό αφιερωμένο στην Παναγία. Ωστόσο το τάμα της δεν πρόλαβε να το ολοκληρώσει καθώς μόλις επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη απεβίωσε. Πριν το θάνατο της εξουσιοδότησε το γιο της αυτοκράτορα Κωνσταντίνου να εκπληρώσει το τάμα της στην Παναγία. Μια δεύτερη προφορική παράδοση αναφέρει ως αρχιτέκτονα του ιουστινιανείου κτηρίου κάποιον τεχνίτη με το όνομα Ιγνάτιος, ο οποίος ήταν μαθητής του πρωτομάστορα της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης. Όταν ολοκληρώθηκε το οικοδόμημα ο δάσκαλός το επισκέφτηκε για να επιθεωρήσει το έργο του μαθητή του. Η μεγαλοπρέπεια του ναού προκάλεσε έκπληξη και φθόνο στο δάσκαλο, ο οποίος αφού προφασίστηκε κάποιο αρχιτεκτονικό σφάλμα οδήγησε το μαθητή του στη στέγη. Εκεί έσπρωξε τον Ιγνάτιο στο κενό, ο οποίος πέφτοντας παρέσυρε και το δάσκαλο του, με αποτέλεσμα να βρουν το θάνατο και οι δύο στην είσοδο του ναού. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις σωζόμενες παραδόσεις: Κορρές Γ. 1954, 51-6. Όλες οι παραδόσεις σχετικά με την Εκατονταπυλιανή μεταδίδονται προφορικά από τους κατοίκους του νησιού με διάφορες παραλλαγές και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρονολογία δημιουργία τους.

χαραχθεί τα κυκλικά μονογράμματα του επισκόπου Υλασίου. Το όνομα του ίδιου επισκόπου συναντάται και σε μια επιγραφή του υπέρθυρου στο νοτιοανατολικό παρεκκλήσι. Η Α. Μητσάνη στηριζόμενη «στην πρωιμότητα της μορφής των μεταλλίων του επισκόπου Υλασίου» διατύπωσε την υπόθεση ότι αποτέλεσε τον βασικό χορηγό της ανέγερσης του μνημείου στα μέσα του 6^{ου} αιώνα.²¹⁷

Κατά τη διάρκεια της ιστορίας του το συγκρότημα υπέστη αρκετές φθορές, προσθήκες και αλλοιώσεις στην αρχική του μορφή είτε από τον ανθρώπινο παράγοντα είτε από φυσικές καταστροφές (σεισμούς). Ορόσημο αποτελεί η περίοδος 1959-1964 κατά την οποία ο αρχιτέκτονας καθηγητής Αναστάσιος Ορλάνδος πραγματοποίησε στην Εκατονταπυλιανή αναστηλωτικές εργασίες με σκοπό να αποκαταστήσει την αρχική οικοδομική φάση του μνημείου.²¹⁸ Η εικόνα που παρουσιάζει το μνημείο σήμερα είναι αποτέλεσμα αυτών των εργασιών, οι οποίες μπορεί να έλυσαν τα στατικά προβλήματα του κτηρίου, να του προσέδωσαν επιβλητικότητα και να απεκατέστησαν σε ένα βαθμό την αρχική του μορφή, παρόλα αυτά όμως αφενός μεν δημιούργησαν ερωτηματικά σχετικά με την ορθότητα κάποιων επιλογών αφετέρου δε σχεδόν εξαφάνισαν το μεγαλύτερο μέρος της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου από τον 7^ο σχεδόν μέχρι το 19^ο αιώνα.

α) Ο βίος της οσίας Θεοκτίστης

Η αρχαιότερη φιλολογική μαρτυρία που παρέχει πληροφορίες σχετικά με την Καταπολιανή εντοπίζεται στο βίο της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας, η οποία ασκήτευσε και πέθανε στο ναό τον 9^ο αιώνα.²¹⁹ Πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο που γράφτηκε τη δεύτερη δεκαετία του 10^{ου} αιώνα από τον Νικήτα Μάγιστρο και το οποίο μεταφέρθηκε με λίγες αλλαγές στο Συναξάρι του Συμεών του Μεταφραστή (β' μισό του 10^{ου} αι.).²²⁰ Αν και το είδος του κειμένου προκαλεί επιφυλάξεις σχετικά με την εγκυρότητα των στοιχείων που παρατίθενται, ορισμένοι μάλιστα μελετητές το έχουν θεωρήσει φανταστικό²²¹, περιέχει μια σημαντική περιγραφή του ναού στην κατάσταση την οποία βρισκόταν τον πρώιμο 10^ο αιώνα. Αποτελεί μια πολύτιμη μαρτυρία για την εσωτερική διακόσμηση του ναού σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά

²¹⁷ Μητσάνη Α. *ΕΕΒΣ* ΝΒ' (2004-2006), 393-4

²¹⁸ Ορλάνδος Α. *ΕΕΚΜ* Ε' (1965-6)

²¹⁹ *Acta Sanctorum Novembris*, τ.ΙV, Βρυξέλλες 1925, 222-3. Ζερλέντης Π. *BZ* 10 (1901). Delehaye H. *Byzantion* 1 (1924). Τωμαδάκης Ν. 1965, 108. Ζερβάκου Φ. 1977. Φουντούλη Ι. 1998. Σοφιανός Δ. 1998.

²²⁰ Σοφιανός Δ. 1998, 255

²²¹ Delehaye H. *Byzantion* 1 (1924). Τωμαδάκης Ν. 1965, 108

κατάλοιπα, ιδιαίτερα για τα μαρμαροθετήματα, την ορθομαρμάρωση και το κιβώριο του ναού της Παναγίας.

Σύμφωνα με το συγγραφέα του βίου ο ναός το 10^ο βρισκόταν σε ημιρειπωμένη κατάσταση και το νησί « χρησίμευε μόνο ως ρητήριον τινυ λυμαινομένων τινυ γαίων ράβων (Σαρακηνών) πειρατών». Παρόλα αυτά όμως « ὁ [ναός] νυ ρα τις ξιοθέατος καλείψανα σζων τι τις παλαις ραίοτητος». Ο ναός, που περιγράφεται ως κατασκευασμένος συμμετρικά με πολλούς κίονες « κ βασιλικο ρήρειστο λίθου» (πιθανότατα εννοεί το λευκό μάρμαρο), εντυπωσιάζει το Νικήτα με την πλούσια διακόσμησή του. Στους τοίχους υπήρχε επένδυση από τρυνηυτό λίθο «τοσο τον ὁ τινυ λίθον λεπτύνας ξύφανεν τεχνίτης, σ δοκε νυ ξ φασμάτων τινυ τοχον νδεδύσθαι βυσσίνων».

Η κατασκευή όμως που του προκαλεί τη μεγαλύτερη εντύπωση, αν και κείτονταν καταστραμμένη, είναι το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας, για την περιγραφή του οποίου αφιερώνει αρκετές γραμμές. Μάλιστα προχωράει σε μια παρομοίωση σχετικά με την ποιότητα του υλικού από το οποίο ήταν κατασκευασμένο «ο ὁ γ ρ κει λίθου φύσιν χειν τ τόρευμα ο ὁ σιδήρ κα τέχν λελαξε σθαι κα χείρεσιν· λλ' ο ά τινι γάλακτι πφυραθέντι κα πρ σ τ σχ μα το στέγους μεμνηνανημένου το χεύματος». Ήταν τόσο άρτια η ποιότητα του υλικού και η επεξεργασία του που δεν έμοιαζε να έχει γίνει από ανθρώπινο χέρι και εργαλεία αλλά φαινόταν κατασκευασμένο από πηγμένο γάλα. Η περιγραφή αυτή, αν και με δόση ποιητικής διάθεσης από το συγγραφέα του βίου, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως προκύπτει από το αναστηλωμένο σήμερα κιβώριο στο Ιερό του ναού της Παναγίας.

Στη συνέχεια ο Νικήτας συνάντησε ένα μοναχό με το όνομα Συμεών, ο οποίος πληροφόρησε τον συγγραφέα ότι ο Νίσιρις, αρχηγός των Αράβων της Κρήτης, κατάστρεψε το κιβώριο στην προσπάθειά του να το αφαιρέσει από το ναό. Φαίνεται λοιπόν πως ήδη πριν από το 10^ο αιώνα το κιβώριο του ναού της Παναγίας είχε καταστραφεί.

β) Η οικοδομική ιστορία του συγκροτήματος

Το σύνθετο οικοδομικό συγκρότημα της Εκατονταφυλιανής (εικ. 27) αποτελείται από: α) μια μεγάλων διαστάσεων σταυρική βασιλική με τρούλο (40x25μ.), αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, β) το παρεκκλήσι στο οποίο τιμάται ο Άγιος Νικόλαος στα βορειοανατολικά, που ανήκει στον τύπο της βασιλικής με τρούλο, και γ) το Βαπτιστήριο στα νότια με τη μαρμάρινη σταυρική κολυμπήθρα. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα ασχολήθηκε με το μνημείο ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μελετητών.²²² Όσο αφορά τη χρονολόγηση των οικοδομημάτων του συγκροτήματος διαμορφώθηκαν από τους μελετητές διαφορετικές προσεγγίσεις.

Ο αναστηλωτής και ανασκαφέας της Εκατονταφυλιανής Α. Ορλάνδος θεώρησε ως το αρχαιότερο κτήριο του συγκροτήματος το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου ταυτίζοντάς το μάλιστα με το μικρό ναό που σύμφωνα με την παράδοση προσευχήθηκε και έκανε το τάμα της η Αγία Ελένη.²²³ Όσο αφορά τον κεντρικό ναό της Παναγίας υποστήριξε ότι κατασκευάστηκε αρχικά από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά και ανακατασκευάστηκε από τον Ιουστινιανό πλέον ως τρουλαία σταυρική βασιλική. Σύγχρονες κατασκευές με την πρώτη ξυλόστεγη βασιλική θεώρησε το αίθριο, το οποίο έφερε στο φως μετά από ανασκαφικές έρευνες δυτικά του νάρθηκα στο προαύλιο του σημερινού ναού (εικ. 28), καθώς και το βαπτιστήριο με τη σταυρική κολυμπήθρα. Στη μέση του αιθρίου βρέθηκε φιάλη και κατά τη δυτική και νότια πλευρά αμφίκογχα πρόπυλα. Ο Α. Ορλάνδος, λοιπόν, χρονολόγησε την πρώτη βασιλική με το αίθριο και το βαπτιστήριο τον 4^ο-5^ο αιώνα, ενώ την τρουλαία δεύτερη την εποχή του Ιουστινιανού (6^{ος} αι.). Επίσης θεώρησε ότι κατά τον 6^ο αιώνα καταργήθηκε το αίθριο, ανακατασκευάστηκε το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου με τρούλο και μετατράπηκε σε ναό το Βαπτιστήριο.²²⁴

Κάτω από τη στάθμη του μαρμάρινου δαπέδου της βασιλικής μετά από ανασκαφικές έρευνες βρέθηκαν *in situ* δυο σπασμένοι μονολιθικοί κίονες με τις βάσεις τους καθώς και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με παραστάσεις άλλων του

---

²²² Hiller F. F. *et alii* 1904, 3. Dawkins R. M. *BSA* 1912-3. Bühlmann M. 1914. Millet G. 1916, 3. Jewell H. H.-Hasluck F. W. 1920. Κορρές Γ. 1954. Ορλάνδος Α. *AE* 1960. *Id.* *ΠΑΕ* 1963. *Id.* *ΠΑΕ* 1964. *Id.* *ΕΕΚΜ Ε'* (1965-6). *Id.* *ΑΒΜΕ ΙΑ'* (1969). *Id.* *AE* 1975. Δημητροκάλλης Γ. *Παρνασσός ΙΕ'* (1973). Βολανάκης Ι. 1976, 111-2. Mango C. 1976, 160-1. Pallas D. 1977, 205-7. Krautheimer R. 1991, 314, 361, 581. Gruben G. *AA* 1982a. *Id.* *AA* 1982β. *Id.* *AA* 1982γ. Touchais G. *BCH* 109 (1985). *Id.* *BCH* 110 (1986). Αλιπράντης Θ. 1996. Μητσάνη Α. *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997). *Ead.* 2000. *Ead.* *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006). Altripp M. *Orthodox Forum* 11 (1997). Μανιάτης Γ. *et alii* *ΔΧΑΕ ΙΘ'* (1996-1997). Δροσογιάννη Φ. 1998. Βογιατζής Σ. 2008

²²³ Ορλάνδος Α. *ΕΕΚΜ Ε'* (1965-6), 22

²²⁴ Ορλάνδος Α. *ΠΑΕ* 1963. *Id.* *ΠΑΕ* 1964. *Id.* *ΕΕΚΜ Ε'* (1965-6)

Ηρακλή, το οποίο είχε καταστραφεί στα σημεία που βρίσκονταν οι κίονες. Τα ευρήματα αυτά οδήγησαν τον Α. Ορλάνδο στην υπόθεση ότι ο κυρίως ναός της Παναγίας κατασκευάστηκε πάνω στα ερείπια δύο προγενέστερων κτηρίων. Επειδή ο Ηρακλής θεωρούνταν προστάτης των γυμνασίων το δάπεδο αποδόθηκε σε γυμνάσιο των αρχών του 4^{ου} αιώνα, ενώ οι κίονες αποδόθηκαν σε κτήριο ακόμα μεταγενέστερο των αρχών του 4^{ου} αιώνα.²²⁵

Η παράδοση που συνδέει το ναό με την Αγία Ελένη αποτελεί ένα ισχυρό παράγοντα στις χρονολογήσεις που προτείνει ο Α. Ορλάνδος. Στην ουσία φαίνεται πως επιδιώκει να συνδυαστούν τα αρχαιολογικά τεκμήρια με την παράδοση, ώστε αυτή να επιβεβαιωθεί.

Νεότερες έρευνες επί τη βάση αρχαιολογικών παρατηρήσεων στα κτήρια οδήγησαν τους G. Gruben, A. Ohnesorg και I. Ring να προτείνουν νέες χρονολογήσεις όσο αφορά τις οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος.²²⁶

Σύμφωνα με τους παραπάνω ερευνητές στις αρχές του 4^{ου} αιώνα στο χώρο που βρίσκεται σήμερα ο ναός είχε κατασκευαστεί ένα κοσμικού χαρακτήρα κτήριο πιθανότατα γυμνάσιο, τμήμα του οποίου αποτελούσε το ψηφιδωτό δάπεδο με τις παραστάσεις άθλων του Ηρακλή. Πάνω από το αρχαίο αυτό κτήριο θεμελιώθηκε αργότερα χριστιανικός ναός πιθανότατα τρίκλιτη βασιλική. Οι δύο κίονες που βρέθηκαν στην αρχική τους θέση και κατέστρεψαν εν μέρει το ψηφιδωτό, θεωρήθηκε ότι ανήκουν σε αυτή την πρώιμη βασιλική. Το δάπεδο φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται ακόμα και μετά από αυτή τη μετατροπή. Η ανέγερση της πρώιμης βασιλικής τοποθετήθηκε ανάμεσα στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα και στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, με πιθανότερη περίοδο χρονολόγησης την εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄ (379-395).

Μεταγενέστερα στη θέση της πρώιμης βασιλικής ανεγέρθηκαν συγχρόνως η σταυρική βασιλική με τρούλο που σώζεται σήμερα και το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Η εξέλιξη αυτή σύμφωνα με τους μελετητές πραγματοποιήθηκε στα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού. Το αίθριο αποδόθηκε σε αυτή τη φάση και οι κίονες που είχαν απομείνει από την πρώιμη βασιλική κρύφτηκαν κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο της επόμενης. Το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου θεωρήθηκε ότι κατασκευάστηκε εξ αρχής ως βασιλική με τρούλο, σχεδόν εξολοκλήρου με τη χρήση οικοδομικού υλικού αρχαίων κτηρίων. Σε ακόμα μεταγενέστερη περίοδο, όχι όμως

²²⁵ *Id. ΠΑΕ* 1963, 141-7

²²⁶ Touchais G. *BCH* 109 (1985), 837, *Id. BCH* 110 (1986), 736-8

πολύ μακρινή από το τέλος της κατασκευής του ιουστινιάνειου ναού, τοποθετήθηκε η ανέγερση του Βαπτιστηρίου. Φαίνεται ότι θεμελιώθηκε πάνω σε παλαιότερο κτήριο ακολουθώντας την κάτοψή του και με τη χρήση οικοδομικού υλικού, το οποίο προερχόταν πιθανότατα από αυτό ή και από άλλα παλαιότερα οικοδομήματα. Στο βόρειο κλίτος και στο φωτιστήριο του Βαπτιστηρίου σώζονται ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου, η στάθμη του οποίου ταυτίζεται με αυτή του ψηφιδωτού που βρέθηκε στον ναό της Παναγίας.²²⁷

Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις ο Α. Ορλάνδος και οι μεταγενέστεροι μελετητές συμφωνούν αφενός μεν ότι ο ναός της Παναγίας Εκατονταπυλιανής που σώζεται σήμερα χρονολογείται κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού αφετέρου δε ότι υπήρχε μια πρωιμότερη βασιλική στη θέση του. Αυτή η αρχική βασιλική από το Α. Ορλάνδο θεωρείται ως μια προγενέστερη οικοδομική φάση του σημερινού κτηρίου, ενώ από τους άλλους ερευνητές θεωρήθηκε ως αυτοτελές κτήριο το οποίο καταστράφηκε ολοσχερώς και δεν έχει καμία σχέση με το μεταγενέστερο ναό. Η βασική διαφωνία τους όμως έγκειται στη χρονολόγηση του ναού του Αγίου Νικολάου, του Βαπτιστηρίου και του αίθριου.

γ) Ο αρχιτεκτονικός γλυπτός διάκοσμος του συγκροτήματος

Το κτηριακό συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής διέθετε αρχιτεκτονικό γλυπτό διάκοσμο, από τον οποίο σώζονται κίονες με τα κιονόκρανα και τις βάσεις τους, επιστύλια, ορθομαρμαρώσεις του κεντρικού κλίτους, τμήματα από τους άμβωνες του κυρίως ναού και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, το κιβώριο στο ιερό του κυρίως ναού, τμήματα από το τέμπλο του κυρίως ναού, θωράκια κ.α.

Τα κιονόκρανα του κεντρικού κλίτους του ναού της Παναγίας είναι ιωνικά με συμφυές επίθημα, φέρουν απλή διακόσμηση και είναι αδρά κατεργασμένα. Τα χαρακτηριστικά αυτά οδήγησαν την Α. Μητσάνη στην υπόθεση ότι αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου των μέσων του 6^{ου} αιώνα.²²⁸ Τα κιονόκρανα, οι βάσεις τους, τα θωράκια, οι άμβωνες, καθώς και άλλα επιμέρους αρχιτεκτονικά μέλη των κτηρίων του συγκροτήματος έχουν κατασκευαστεί από μάρμαρο προερχόμενο από τα

²²⁷ Η στάθμη του δαπέδου του Βαπτιστηρίου είναι 75 εκ. χαμηλότερη από αυτή του κυρίως ναού. Δροσογιάννη Φ. 1998, 57

²²⁸ Μητσάνη Α. 2000, 281

λατομεία της περιοχής Λάκκοι της Πάρου, ενώ οι κίονες από προκοονήσιο μάρμαρο.²²⁹

Τα επιστύλια πάνω από τις πεσσοστοιχίες του κυρίως ναού και της κύριας εισόδου του Βαπτιστηρίου, οι κάθετες παραστάδες της κύριας εισόδου του κυρίως ναού, οι κιονοστοιχίες δωρικού ρυθμού στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου καθώς και πολλά εντοιχισμένα γλυπτά μέλη προέρχονται από θρησκευτικά ή κοσμικά κτήρια της αρχαίας πόλης των Παρίων.

Οι άμβωνες του ναού της Παναγίας και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου ήταν του ίδιου τύπου με διπλή κλίμακα ανόδου.²³⁰ Σώθηκαν μόνο λίγα θραύσματά τους, ικανά όμως για να επιτρέψουν την αναπαράστασή τους. Οι δύο κλίμακες έφεραν από τις δυο πλευρές τους ανάγλυφα θωράκια και οδηγούσαν σε ένα κυκλικό εξώστη με ανάγλυφα θωράκια. Το μάρμαρο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των αμβόνων προερχόταν από τα λατομεία του νησιού και είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσαν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου.

Από το αρχικό τέμπλο του κυρίως ναού σώζονται αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κίονες, θωράκια και πεσσίσκοι, είτε ενσωματωμένα στο σημερινό τέμπλο του ναού είτε συγκεντρωμένα στον αύλειο χώρο της Εκατονταφυλιανής.²³¹ Η Α. Μητσάνη προχώρησε στην αποκατάσταση της μορφής του πρωτοβυζαντινού τέμπλου.²³² Το αρχικό τέμπλο καταλάμβανε όλο το πλάτος του ανατολικού σκέλους του ναού της Παναγίας. Αποτελούνταν από τέσσερις μονολιθικούς, αρράβδωτους, πολύχρωμους κίονες επιστεφόμενους από ιωνικά κιονόκρανα και στηριζόμενους σε ισάριθμα βάθρα από λευκό μάρμαρο, από τέσσερα ανάγλυφα θωράκια και από πεσσίσκους, οι οποίοι συνέδεαν μεταξύ τους τα θωράκια και τους κίονες. Τμήματα του επιστυλίου δεν εντοπίστηκαν.

Η Α. Μητσάνη θεωρεί πιθανόν ότι οι κίονες προέρχονται από προγενέστερο ρωμαϊκό κτήριο.²³³ Ο βόρειος κίονας ήταν από λευκό μάρμαρο, οι κεντρικοί από βαθύ φαιό και ο νότιος από κόκκινο. Όλοι βρίσκονται στην αρχική τους θέση,

²²⁹ Μανιάτης Γ. *et alii* ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997), 340

²³⁰ Ορλάνδος Α. ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), 177-206, εικ. 7, 11

²³¹ Το τέμπλο στη σημερινή του μορφή διαμορφώθηκε σταδιακά από το 17^ο αιώνα και έπειτα. Εκτός από τα πρωτοβυζαντινά αποτελείται και από μέλη ελληνιστικής, ρωμαϊκής και μεταβυζαντινής περιόδου: Μητσάνη Α. ΔΧΑΕ Δ' (2006), 75-6. Στον αύλειο χώρο της Εκατονταφυλιανής συγκεντρώθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από το ίδιο το μνημείο, τη βασιλική των Τριών Εκκλησιών, του Βουτάκου και από άλλα μνημεία του νησιού. Τα περίπου 1010 τεμάχια καταγράφηκαν από την Α. Μητσάνη και τη Σ. Κίτσου: ό.π., 78-9

²³² ό.π., 88, εικ. 25

²³³ ό.π., 79

ενσωματωμένοι στο σημερινό τέμπλο. Η ανάγλυφη φυτική διακόσμηση σε όλο το ύψος της πρόσθιας όψης τους πιθανόν έγινε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.²³⁴ Τα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα αποδόθηκαν λόγω της αδρής κατεργασίας και της σχηματοποιημένης διακόσμησής τους σε τοπικά εργαστήρια και χρονολογήθηκαν γύρω στο 550 ή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα.²³⁵

Τα ανάγλυφα θωράκια, τα οποία πληρούσαν τα μετακίονια διαστήματα, διακοσμούνταν στην κύρια όψη με επάλληλες, άνισες σειρές πλαισίων και ομόκεντρα τετράγωνα τοποθετημένα διαγώνια μέσα στον κάμπο (ρόμβοι).²³⁶ Μέσα στα τετράγωνα εγγράφονταν ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες. Στις γωνίες του κάμπου λαξεύτηκαν τέσσερα σταυρόσχημα μονογράμματα. Κάποια από τα θωράκια φέρουν εγχάρακτες επιγραφές σε μια από τις ταινίες του πλαισίου.

Ανάλογα διακοσμητικά θέματα απαντούν σε θωράκια της Αρχαιολογικής Συλλογής Χανίων, της βασιλικής β' των Φιλίππων και στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης.²³⁷ Ωστόσο, η Α. Μητσάνη εντόπισε μεγαλύτερη ομοιότητα με τα θωράκια της βασιλικής β' στο El Atrun ή Latrun και με δυο θωράκια του Μουσείου El Mejjbarce στην περιοχή της Κυρηναϊκής, τα οποία χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα.²³⁸ Στηριζόμενη στη δυσκολία απόδοσης του μαρμάρου τους στα λατομεία της Προκονήσου ή της Αλυκής Θάσου, διατύπωσε την υπόθεση ότι είναι κατασκευασμένα από παριανό μάρμαρο και ότι λαξεύτηκαν στο νησί και εξήχθησαν έτοιμα στην Κυρηναϊκή.²³⁹ Τα θωράκια, όπως και τα κιονόκρανα του τέμπλου της Παναγίας, τα απέδωσε σε τοπικό εργαστήριο, το οποίο αντέγραφε σχέδια και θέματα της Κωνσταντινούπολης.²⁴⁰

Επιπλέον στη Γρόττα της Νάξου εντοπίστηκε καμπύλο θωράκιο από άμβωνα με εγχάρακτη επιγραφή και στο Αρχαιολογικό Μουσείου Νάξου ένα μικρό τμήμα από θωράκιο, τα οποία έφεραν παρόμοια διακόσμηση με αυτά του τέμπλου της Εκατονταπυλιανής.²⁴¹ Το γεγονός αυτό οδήγησε την Α. Μητσάνη στην απόδοση τους στο ίδιο εργαστήριο με τα παριανά. Η πληροφορία αυτή είναι πολύ σημαντική

---

²³⁴ ό.π.

²³⁵ ό.π., 77, εικ. 2-3

²³⁶ ό.π., 80, εικ. 5-7

²³⁷ ό.π., 83

²³⁸ ό.π., 83-4, εικ. 16-17

²³⁹ ό.π., 84-5

²⁴⁰ ό.π., 84

²⁴¹ ό.π.

σχετικά με τη μετακίνηση εργαστηρίων από νησί σε νησί ή τη διακίνηση έτοιμων αρχιτεκτονικών μελών στις Κυκλάδες

Η κατασκευή του αρχικού πρωτοβυζαντινού τέμπλου τοποθετήθηκε στην τελευταία περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού.²⁴²

Από το ναό της Παναγίας δεν έλειπαν και οι πολυτελείς λειτουργικές κατασκευές, που όμοιες τους δεν εντοπίζονται σε καμία από τις υπόλοιπες βασιλικές της Πάρου, αλλά ούτε και σε κάποιο άλλο νησί των Κυκλάδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κιβώριο του ναού που υψώνεται αναστηλωμένο πλέον πάνω από την Αγία Τράπεζα μπροστά από το μεγάλο σύνθρονο του ναού της Παναγίας (εικ. 29).²⁴³ Το κιβώριο, το οποίο εντυπωσίασε τον συγγραφέα του βίου της οσίας Θεοκτίστης περισσότερο από οτιδήποτε άλλο μέσα στο ναό, αποτελείται από τέσσερις μαρμάρινους στιλβωμένους, αρράβδωτους κίονες με πτυχωτά κιονόκρανα, οι οποίοι στηρίζουν τέσσερα τοξωτά επιστύλια. Αυτά φέρουν το μεγάλο ημισφαιρικό ουρανό με τη μεσολάβηση λοξότμητου γείσου. Το ύψος όλης της κατασκευής ξεπερνάει τα πέντε μέτρα.

Για την κατασκευή των κίωνων και των κιονόκρανων του φαίνεται ότι παραγγέλθηκε από τα λατομεία της Προκοονήσου σπάνιας ποιότητας μάρμαρο, το οποίο εμφανίζεται μόνο σε λίγα μνημεία υψηλής στάθμης στην Κωνσταντινούπολη και την επαρχία (Ευφρασιανή βασιλική στο Ροιές, Άγιος Βιτάλιος και Άγιος Απολλινάριος in Classe στη Ραβέννα, Άγιος Ιωάννης στην Έφεσο). Τα πτυχωτά κιονόκρανα (εικ. 30) πιθανότατα έφτασαν στην Πάρο έτοιμα, καθώς η ποιότητα της κατασκευής τους μαρτυρεί εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης.²⁴⁴ Τέτοιου είδους κιονόκρανα χρησιμοποιήθηκαν σε σημαντικά μνημεία του 6^{ου} αιώνα (Άγιοι Σέργιος και Βάχχος και Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, Άγιος Δημήτριος στη Θεσσαλονίκη, βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου στη Νέα Αγχίαλο, στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας κ.α.). Για τις βάσεις, τα επιστύλια και τον ουρανό χρησιμοποιήθηκε εξαιρετικής ποιότητας λευκό παριανό μάρμαρο.²⁴⁵

δ) Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά

Εκτός από τα γλυπτά μέλη ο διάκοσμος του ναού συμπληρωνόταν με τοιχογραφίες. Λείψανα πρωτοβυζαντινών τοιχογραφιών έχουν διατηρηθεί α) στο

²⁴² ό.π., 89

²⁴³ Ead. ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997), 332. Ead. 2000. Μανιάτης Γ. et alii ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997)

²⁴⁴ Μητσάνη Α. ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997), 324

²⁴⁵ Μανιάτης Γ. et alii ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997), 340

παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στο τοίχο του βόρειου κλίτους και στον ανατολικό τοίχο του υπερώου του νάρθηκα του παρεκκλησίου που είναι ταυτόχρονα και υπερώο της ανατολικής πλευράς του βόρειου εγκάρσιου σκέλους του μεγάλου ναού και β) στο ναό της Παναγίας στο υπερώο της ανατολικής πλευράς του νότιου εγκάρσιου κλίτους.²⁴⁶

Όλες οι σωζόμενες τοιχογραφίες του συγκροτήματος διαμορφώνονται σε δυο κατακόρυφες ζώνες: η κάτω ζώνη διακοσμείται με απομίμηση ορθομαρμάρωσης και η άνω με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα συνδυασμένα με μέταλλα που περικλείουν στο εσωτερικό τους μορφές πιθανότατα αγίων. Είναι πολύ πιθανόν πραγματική ορθομαρμάρωση να υπήρχε μόνο στο κεντρικό κλίτος του ναού της Παναγίας, ενώ στους δευτερεύοντες χώρους (όπως τα υπερώα) και το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου να υπήρχε ζωγραφική απομίμηση της διακόσμησης αυτής.²⁴⁷

Στον τοίχο του βόρειου κλίτους του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου πάνω από το αρχικό στρώμα προστέθηκε, καταλαμβάνοντας τμήμα του πιθανότατα μέσα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, ένα ακόμα περιορισμένων διαστάσεων. Η τοιχογραφία αυτή απεικόνιζε δυο όρθιες, μετωπικές γυναικείες μορφές, οι οποίες κρατούσαν η κάθε μια από ένα νήπιο. Είναι πολύ πιθανόν να αποτελεί μια μεμονωμένη αναθηματικού χαρακτήρα τοιχογραφία και όχι τμήμα κάποιου ευρύτερου τοιχογραφικού συνόλου. Το αρχικό στρώμα μπορεί να τοποθετηθεί κατά τον 6^ο – 7^ο αιώνα, ενώ το δεύτερο στον ύστερο 7^ο ή πρώιμο 8^ο αιώνα.²⁴⁸

Εκτός από τις τοιχογραφίες το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου είχε και ψηφιδωτά. Στο μεσαίο κλίτος πάνω από τη νότια κιονοστοιχία σώζεται μικρό τμήμα ψηφιδωτού, στο οποίο απεικονίζεται οχυρωμένη πόλη με μια επιγραφή. Το τείχος έχει πύργους, ενώ ένα από τα οικοδομήματα της πόλης τρούλο.²⁴⁹

---

²⁴⁶ Δροσογιάννη Φ. 1998, 55-84

²⁴⁷ ό.π., 60-2

²⁴⁸ ό.π.

²⁴⁹ ό.π., 65, 79, εικ. 10

2. Βασιλική στη θέση «Τρεις Εκκλησιές»

Στη θέση «Τρεις Εκκλησιές» ή «Σταυρός», περίπου 1200μ. ανατολικά από το συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταφυλιανής, εντοπίστηκε από τον Α. Ορλάνδο μια πρωτοβυζαντινή βασιλική, την οποία και ανέσκαψε από το 1960 έως το 1963.²⁵⁰

Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα διαστάσεων 20,90x14,80μ. (εικ. 31), για την κατασκευή της οποίας χρησιμοποιήθηκε αρκετό έτοιμο οικοδομικό υλικό από προγενέστερα κτήρια. Η είσοδος στο νάρθηκα γινόταν από ένα τρίβηλο άνοιγμα. Στο εσωτερικό του νάρθηκα στον ανατολικό τοίχο ανοίγονταν τρεις θύρες, οι οποίες αντιστοιχούσαν προς τα κλίτη του κυρίως ναού. Δίπλα από τη θύρα που οδηγούσε στο κεντρικό κλίτος, δεξιά του εισερχομένου στο ναό, βρέθηκε *in situ* βάση μαρμάρινης λεκάνης αγιασμού. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους με κιονοστοιχίες. Το κεντρικό κλίτος, το δάπεδο του οποίου ήταν στρωμένο με λευκές σχιστολιθικές πλάκες, ήταν μεγαλύτερο σε πλάτος από τα πλαϊνά και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Μπροστά από την αψίδα του Ιερού βρέθηκε η βάση της Αγίας Τράπεζας, η οποία στηριζόταν σε τέσσερεις κιονίσκους με ελικοειδείς ραβδώσεις. Σώθηκαν επίσης τμήματα της καλυπτήριας πλάκας. Στη βορειοδυτική πλευρά της βασιλικής υπήρχε κάποιο βοηθητικό κτίσμα, το οποίο δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του κατά τις ανασκαφικές εργασίες. Ο Α. Ορλάνδος υπέθεσε ότι πρόκειται ίσως για το βαπτιστήριο της βασιλικής.²⁵¹

Οι κίονες του κυρίως ναού ήταν αρράβδωτοι και επιστέφονταν από μαρμάρινα τεκτονικά κιονόκρανα, τα οποία χαρακτηρίζονταν από αδρή κατεργασία και σχηματοποιημένη διακόσμηση (εικ. 32α-β). Τα ίδια χαρακτηριστικά παρουσιάζουν κάποια κιονόκρανα από το ναό της Εκατονταφυλιανής, τα οποία αποδόθηκαν σε τοπικό εργαστήριο, πιθανότατα του πρώιμου 6^{ου} αιώνα.²⁵² Είναι πολύ πιθανόν τα κιονόκρανα της βασιλικής των Τριών Εκκλησιών να είναι και αυτά προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Από τον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο του ναού σώθηκαν επίκρανα παραστάδων, ορθογώνια επιστύλια με σχηματοποιημένη διακόσμηση και αδρή κατεργασία, αμφικιονίσκοι παραθύρων, θραύσματα διάτρητων θωρακίων και θραύσματα μαρμάρινου άμβωνα του τύπου με τις δυο κλίμακες που οδηγούν σε

²⁵⁰ Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1960. *Id.* ΠΑΕ 1961. *Id.* ΑΔ 18 (1963). Pallas D. 1977, 202-5. Μετά την καταστροφή της βασιλικής κατασκευάστηκαν στη θέση της σε νεότερη εποχή τρεις μικρών διαστάσεων μονόχωροι καμαροσκέπαστοι ναΐσκοι, οι οποίοι κατεδαφίστηκαν για τις ανάγκες της ανασκαφής. Οι δύο ήταν αφιερωμένοι στον Άγιο Ελευθέριο και στον Άγιο Βασίλειο, ενώ η αφιέρωση του τρίτου παραμένει άγνωστη.

²⁵¹ Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1961, 186-7

²⁵² Μητσάνη Α. 2000, 281

κυκλικό εξώστη. Ο ίδιος τύπος άμβωνα εντοπίστηκε στο μεγάλο ναό της Παναγίας και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Και οι τρεις περιπτώσεις φαίνεται πως κατασκευάστηκαν από τοπικό εργαστήριο με τη χρήση παριανού μαρμάρου. Θραύσματα μαρμάρων μαρτυρούν ότι οι τοίχοι του ναού καλύπτονταν με ορθομαρμαρώσεις.

Η βασιλική των Τριών Εκκλησιών ήταν αρκετά μικρότερων διαστάσεων με πιο λιτή διακόσμηση σε σχέση με το ναό της Εκατονταφυλιανής. Επομένως είναι πολύ πιθανόν σχεδόν το σύνολο του γλυπτού διακόσμου της να κατασκευάστηκε από ντόπιους τεχνίτες ίσως σε παριανό μάρμαρο. Ο Α. Ορλάνδος τοποθετεί την ανέγερση της βασιλικής με βάση την τεχνοτροπία των κιονόκρανων στο α΄ μισό του 6^{ου} αιώνα.²⁵³

3. Βασιλική στο Βουτάκο Πούντας

Στη θέση Βουτάκος στην περιοχή της Πούντας στο νοτιοδυτικό τμήμα της Πάρου εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας ακόμα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.²⁵⁴ Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποίησε στη θέση η αρχαιολόγος Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου²⁵⁵ το 1960. Ωστόσο η βασιλική που αποκαλύφθηκε δεν δημοσιεύτηκε ποτέ και όλο το ανασκαμμένο τμήμα επιχώθηκε με αποτέλεσμα σήμερα να μην είναι τίποτα ορατό εκτός από ένα τμήμα της αψίδας του Ιερού.

Σε μεταγενέστερη περίοδο κατασκευάστηκε στη θέση της, καταλαμβάνοντας τμήμα του Ιερού και του κεντρικού κλίτους, μικρός μονόχωρος θολοσκέπαστος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο (εικ. 33). Για την ανέγερσή του μάλιστα χρησιμοποιήθηκε άφθονο υλικό από την κατεστραμμένη βασιλική σε δεύτερη χρήση. Γύρω από το μικρό ναό κατασκευάστηκε πρόσφατα κτιστός περίβολος, ο οποίος σχεδόν ακολουθεί το περίγραμμα της βασιλικής.

Το αρχιτεκτονικό σχέδιο του ναού δεν έχει δημοσιευτεί, ωστόσο φαίνεται ότι πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, το κεντρικό κλίτος της οποίας απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, λείψανα της οποίας είναι ορατά ακόμα και σήμερα (εικ. 34). Τμήματα του γλυπτού διακόσμου της βασιλικής έχουν εντοιχιστεί στο μεταγενέστερο

²⁵³ Ορλάνδος Α. *ΑΔ* 1963, 301

²⁵⁴ *Id. ABME Θ'* (1961), 113, σημ. 3. *Id. ABME ΙΑ'* (1969), 199, σημ. 3, εικ. 23. Pallas D. 1977, 205

²⁵⁵ Αλιπράντης Ν. 1989

ναό, είτε βρίσκονται τοποθετημένα μέσα και έξω από αυτόν.²⁵⁶ Αν και τα περισσότερα φέρουν επάλληλες στρώσεις ασβέστη παρέχουν μια εικόνα της αρχικής διακόσμησης και των λειτουργικών κατασκευών.

Εξωτερικά γύρω από το μικρό ναό σώζονται αρκετά αρχαία και πρωτοβυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη, τα σημαντικότερα από τα οποία είναι τα εξής:

1. Θραύσμα μαρμάρινου κιονίσκου Αγίας Τράπεζας από λευκό μάρμαρο με γκριζόφαιες νευρώσεις (εικ. 35).
2. Τρία τμήματα κίωνων από λευκό μάρμαρο.
3. Σχεδόν ακέραιος μαρμάρινος κίονας κτισμένος ως πεζούλι μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του ναού βόρεια της εισόδου (εικ. 33).
4. Θραύσμα πιθανότατα αρχαίου κορινθιακού κιονόκρανου. Σώζεται τμήμα της έλικας και του άβακα (εικ. 36). Παρουσιάζει ομοιότητα με το ακέραιο κιονόκρανο που έχει χρησιμοποιηθεί στο εσωτερικό του ναού ως βάση της Αγίας Τράπεζας (βλ. παρακάτω αρ. 19).
5. Σχεδόν ακέραια αττική ιωνική βάση με δύο σπείρες, μία σκοτία και σύμφυτο στυλοβάτη από εξαιρετικής ποιότητας λευκό μάρμαρο, πιθανότατα από τα λατομεία του νησιού (εικ. 37). Διακρίνονται αποκρούσεις σε τμήμα της ανώτερης σπείρας και της σκοτίας.
6. Σχεδόν ακέραια αττική ιωνική βάση κτισμένη ως πεζούλι μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του ναού νότια της εισόδου (εικ. 33).
7. Σχεδόν ακέραιο κιονόκρανο πιθανότατα αρχαίο (εικ. 37). Παρόμοια κιονόκρανα εντοπίστηκαν στο αρχαϊκό Ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί Νάξου.²⁵⁷
8. Ακέραιο ανάγλυφο θωράκιο από λευκό μάρμαρο, το οποίο κτίστηκε στη νότια πλευρά του σημερινού ναού χρησιμεύοντας ως πεζούλι ή τραπέζι. Ορατή μόνο η μία του όψη (εικ. 38). Πρόκειται για μαρμάρινη πλάκα ορθογώνιου σχήματος με απλό πλαίσιο, μεγαλύτερου πλάτους στις μακρές πλευρές και μικρότερου στις στενές, το οποίο περικλείει ελαφρώς ανάγλυφη φολιδωτή διακόσμηση. Το θέμα αυτό είναι αρκετά συχνό κατά το 4^ο και 5^ο αιώνα σε διάτρητα ή απλά ανάγλυφα θωράκια.²⁵⁸ Το ίδιο θέμα συναντάται στη βασιλική των Τριών Εκκλησιών Πάρου²⁵⁹, καθώς και σε αρκετές βασιλικές του 5^{ου}-6^{ου} αιώνα σε διάφορα νησιά του Αιγαίου, όπως στη Ρόδο²⁶⁰, στη Λέσβο (βασιλική του Αφεντέλλη)²⁶¹, στη Θάσο (Αλυκή)²⁶² και στην Αμοργό (βασιλική κοντά στο ναό της Παναγία του Πολίτη στην Κολοφάνα)²⁶³, καθώς επίσης στη Θεσσαλονίκη στη Μονή Λατόμου²⁶⁴ κ.α.

²⁵⁶ Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από αυτοψία (Μάρτιος 2008) με τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη του σημερινού ναού.

²⁵⁷ Gruben G. *AA* 1982γ. Ohnesorg A. 2005, 138-142, εικ. 32A-B

²⁵⁸ Ορλάνδος Α. 1952-7, 513

²⁵⁹ *Id.* ΠΑΕ 1960, 251

²⁶⁰ *Id.* *ABME* Στ' (1948), 17: Θραύσμα μαρμάρινου θωρακίου με ελαφρώς ανάγλυφη φολιδωτή διακόσμηση, που πλαισιώνεται στις δυο στενές πλευρές από κατακόρυφη ταινία διακοσμημένη με ψαροκόκαλα, 4^{ου}-5^{ου} αι.

²⁶¹ *Id.* *AA* 12 (1929), 51-2. *Id.* 1952-7, 518, 520, εικ. 480: Σχεδόν ακέραιο μαρμάρινο θωράκιο από το τέμπλο τρίκλιτης βασιλικής του 5^{ου} αιώνα με φολιδωτή διακόσμηση.

²⁶² Sodini J.-P.-Kolokotsas K. 1984, 46-7, 155-6, 164-5

²⁶³ Μαραγκού Λ. 2002, 71-3, εικ. 87

²⁶⁴ Ορλάνδος Α. *AA* 12 (1929), 153: Θραύσμα μαρμάρινου θωρακίου με ανάγλυφη φολιδωτή διακόσμηση, 5^{ου} αι.

9. Θραύσμα κίονα μικρών διαστάσεων πιθανότατα από ερυθρωπό μάρμαρο. Τέτοιου είδους μάρμαρο δεν υπάρχει σε κανένα λατομείο του νησιού επομένως θα πρέπει να έχει εισαχθεί. Τα πολύχρωμα μάρμαρα ήταν ακριβά και αποτελούσαν στοιχείο πολυτελούς διακόσμησης. Τα λατομεία εξόρυξης πολύχρωμων μαρμάρων φαίνεται πως έπαψαν να λειτουργούν ήδη από τον 6^ο αιώνα.²⁶⁵ Επομένως το ερυθρό μάρμαρο πρέπει να εισήχθη στην Πάρο πριν τον 6^ο αιώνα.
10. Ένα μεγάλων διαστάσεων κομμάτι ερυθρωπού μαρμάρου έξω από τον σύγχρονο περίβολο του μεταγενέστερου μικρού ναού. Φέρει ισχυρές αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές. Σε μια πλευρά διακρίνονται ίχνη κατεργασίας, ενώ σε μια άλλη σώζεται βαθειά εγκοπή.
11. Αρχαίο πατητήρι από λευκό μάρμαρο έξω από τον σύγχρονο περίβολο του μεταγενέστερου μικρού ναού, το οποίο βρέθηκε σε κοντινή τοποθεσία από κατοίκους της περιοχής και μεταφέρθηκε στο σημείο αυτό κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα.
12. Μεγάλων διαστάσεων ογκόλιθος από λευκό μάρμαρο, ο οποίος είναι κατεργασμένος σε όλες τις πλευρές ενώ στις δυο στενές φέρει βαθιές ορθογώνιες εγκοπές. Πιθανότατα προέρχεται από αρχαίο κτήριο της περιοχής.

Εντοιχισμένα στην εξωτερική όψη των τοίχων του ναού του Αγίου Γεωργίου βρίσκονται, τα περισσότερα ασβεστωμένα, αρκετά μαρμάρινα γλυπτά της βασιλικής, τα σημαντικότερα από τα οποία είναι τα εξής:

13. Τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου θωρακίου τέμπλου εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά της παρειάς της εισόδου του σημερινού ναού (εικ. 39).²⁶⁶ Παρά τις επάλληλες ασβεστώσεις διακρίνεται ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένες τις ακμές των κεραιών. Στην πάνω κεραία υπάρχει διαμόρφωση λατινικού R και έτσι ο σταυρός αποκτά το χαρακτήρα μονογράμματος του Χριστού. Από τις ακμές των οριζόντιων κεραιών του σταυρού φύονται κισσόφυλλα. Θωράκιο με παρόμοια διακόσμηση εντοπίστηκε και στο εσωτερικό του ναού (βλ. παρακάτω αρ. 18).
14. Τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου εντοιχισμένο στη βόρεια πλευρά της παρειάς της εισόδου του σημερινού ναού, το οποίο έχει υποστεί επάλληλες ασβεστώσεις.
15. Ακριβώς πάνω από την είσοδο στη στέγη του ναού έχει κατασκευαστεί σε νεότερη περίοδο μια τριγωνική διαμόρφωση που επιστέφεται από ένα νεότερο μαρμάρινο σταυρό. Στις δυο πλευρές αυτής της διαμόρφωσης έχουν εντοιχιστεί από μία μικρή μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα. Η πλάκα στη βόρεια πλευρά φέρει ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραιές εγγεγραμμένο σε κύκλο (εικ. 40α) και στη νότια πλευρά φυτικό κόσμημα επίσης εγγεγραμμένο σε κύκλο (εικ. 40β).

Στο εσωτερικό του ναού βρίσκονται ακόμα περισσότερα γλυπτά αρχαίας και πρωτοβυζαντινής περιόδου τα σημαντικότερα από τα οποία είναι τα εξής:

²⁶⁵ Μητσάνη Α. 2000, 282

²⁶⁶ Ορλάνδος Α. *ABME IA'* (1969), 204, εικ. 23: Ο Α.Ορλάνδος θεωρεί το γλυπτό πεσσίσκο στη σύντομη αναφορά του ενώ εσφαλμένα αναφέρει ότι είναι εντοιχισμένο στο τέμπλο του μεταγενέστερου ναού του Αγίου Γεωργίου.

16. Τέσσερεις ακέραιοι μονολιθικοί αρράβδωτοι μαρμάρيني κίονες. Οι τρεις κίονες έχουν τοποθετηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαμορφωθεί η κεντρική είσοδος του τέμπλου του μεταγενέστερου ναού (εικ. 41). Ο τέταρτος κίονας βρίσκεται ενσωματωμένος στο βόρειο τοίχο.
17. Τμήμα ανάγλυφου θωρακίου εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του τέμπλου (εικ. 42). Φέρει ανάγλυφο μετάλλιο, το οποίο περικλείει ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, ενώ σώζονται τα ίχνη ενός δεύτερου μεταλλίου.
18. Σχεδόν ακέραιο ανάγλυφο θωράκιο (εικ. 43) εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του τέμπλου πάνω από το προηγούμενο (αρ. 17). Φέρει ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό, ο οποίος βαίνει επί βαθμιδωτής βάσης. Στην ακμή της ανώτερης κάθετης κεραίας διαμορφώνεται λατινικό R και έτσι ο σταυρός αποκτά το χαρακτήρα μονογράμματος του Χριστού.²⁶⁷ Η άνω αριστερή πλευρά του θωρακίου φέρει ομφαλωτό τετράφυλλο ρόδακα, ενώ από τις ακμές των οριζόντιων κεραιών φύονται βλαστοί που απολήγουν σε κισσόφυλλα με κατεύθυνση προς τα κάτω. Το ίδιο θέμα (χριστόγραμμα) παρατηρείται στο εντοιχισμένο θωράκιο βόρεια της εισόδου του ναού (αρ. 13). Τα δύο ανάγλυφα θωράκια της βασιλικής του Βουτάκου χαρακτηρίζονται από σχηματοποίηση και αδρή κατεργασία και είναι πιθανόν να αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Ανάλογο θέμα αν και πιο σύνθετο, σώζεται σε ανάγλυφα περύγια του μαρμάρινου άμβωνα της βασιλικής των Τριών Εκκλησιών και του ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής.²⁶⁸
19. Ακέραιο ιωνικό κιονόκρανο (εικ. 44) εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του τέμπλου πάνω από τα δύο θωράκια (αρ. 17-18). Οι επάλληλες ασβεστώσεις που έχει υποστεί, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο έχει εντοιχιστεί ώστε να είναι διακριτή μόνο η κάτω όψη δεν επιτρέπουν την εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων εκτός από την αναγνώριση.
20. Ακέραιο κορινθιακό κιονόκρανο (εικ. 45), πιθανότατα αρχαίο, από λευκό μάρμαρο μέσα στο Ιερό τοποθετημένο ως βάση της Αγίας Τράπεζας.²⁶⁹ Φέρει πλατιά σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας μέσα από τα οποία προβάλλουν ανά δύο έλικες.
21. Ακέραιο μαρμάρينو ανάγλυφο θωράκιο (εικ. 46), ελαφρώς ασβεστωμένο, χρησιμοποιημένο ως Αγία Τράπεζα. Φέρει δυο διαδοχικά μέταλλα τεμνόμενα σε ένα σημείο μεταξύ τους, τα οποία καταλαμβάνουν όλη την επιφάνεια και εγγράφουν από ένα ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες. Το κενό διάστημα που δημιουργείται στις τέσσερεις γωνίες του θωρακίου πληρώνεται με ισάριθμα φύλλα κισσού, τα οποία φύονται από τα μέταλλα. Δυο καμπύλες ταινίες συνδέουν τα μέταλλα μεταξύ τους στα δυο κενά διαστήματα που δημιουργούνται πάνω και κάτω από το σημείο ένωσης των μεταλλίων μεταξύ τους.
22. Ακέραιο μαρμάρينو θωράκιο ασβεστωμένο και εντοιχισμένο στην οροφή πάνω από την Αγία Τράπεζα (εικ. 47). Φέρει ισχυρό πλαίσιο, το οποίο

²⁶⁷ ό.π.

²⁶⁸ ό.π., 194-9

²⁶⁹ Το κιονόκρανο που τοποθετήθηκε ως βάση στην Αγία Τράπεζα του Αγίου Γεωργίου Βουτάκου Πάρου παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με ένα κιονόκρανο που χρησιμοποιήθηκε ως Αγία Τράπεζα του ναού της Παναγίας Κιτριανής ή Κυπριανής (που βρίσκεται στο νησάκι απέναντι από τον Πλατύ Γιαλό Σίφνου, σε μικρή απόσταση από τη νότια ακτή της Σίφνου), το οποίο αποτελεί πιθανότατα παραλλαγή κιονοκράνων κορινθιακού τύπου του 2^{ου} αιώνα: Συμεωνίδης Σ. 2002, 115. Χατζηδάκη Ν. 2001, 204-5, 223, εικ. 15

περικλείει το διακοσμητικό θέμα, που αποτελείται από δυο κύκλους και πολλά ημικύκλια όλα τεμνόμενα μεταξύ τους. Στο κέντρο κάθε κύκλου υπάρχει ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες.

23. Σχεδόν ακέραιο μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο, πιθανότατα ρωμαϊκό, τοποθετημένο στον κυρίως ναό (εικ. 48). Σε κάποια σημεία φέρει ισχυρές αποκρούσεις, ίσως αποτελέσματα επαναχρησιμοποίησης του σε μεταγενέστερη περίοδο.
24. Μικρό μαρμάρινο κιονόκρανο με σχηματική διακόσμηση από κιονίσκο, πιθανόν Αγίας Τράπεζας (εικ. 49).
25. Δύο τμήματα μαρμάρινου επιστυλίου, τοποθετημένα κάθετα και παράλληλα στον κυρίως ναό.
26. Τρία μικρά μαρμάρινα θραύσματα από δίζωνα κιονόκρανα (εικ. 50-51), τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητα με κιονόκρανα που έχουν βρεθεί στη βασιλική της Αλυκής στη Θάσο.²⁷⁰ Τα σωζόμενα θραύσματα προέρχονται από την άνω ζώνη του κιονόκρανου και διακρίνονται τα φτερά, μέρος του σώματος του πτηνού (πιθανότατα περιστέρι) και τμήμα του άβακα. Τα δίζωνα κιονόκρανα της Θάσου χρονολογούνται στον ύστερο 6^ο ή τον πρώιμο 7^ο αιώνα²⁷¹ και διακοσμούνται στην άνω ζώνη με δύο περιστέρια στις άκρες κάθε πλευράς, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλεται κάποιο φυτικό κόσμημα που περικλείει σταυρό. Η κάτω ζώνη διαμορφώνεται ως πλεκτό διάτρητο κάνιστρο. Σε αυτόν το τύπο είναι πολύ πιθανόν να ανήκουν και τα δίζωνα κιονόκρανα της βασιλικής στο Βουτάκο ή σε κάποια παραλλαγή, καθώς δε σώζεται κάποιο στοιχείο για τη διακόσμηση της κάτω ζώνης. Ο συγκεκριμένος τύπος γνώρισε διάδοση τον 6^ο-7^ο αιώνα και τα σωζόμενα παραδείγματα προέρχονται από διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Ρόδος, η Πάτμος, η Κόρινθος, η Νικόπολη, η Μικρά Ασία, η Αίγυπτος, η Ιταλία κ.α.²⁷² Σε αυτά πλέον θα πρέπει να προστεθεί και η Πάρος. Είναι πολύ πιθανόν τα κιονόκρανα αυτά να μην έχουν κατασκευαστεί από τοπικό εργαστήριο, όπως άλλα μέρη του γλυπτού διακόσμου του ναού, αλλά να σκαλίστηκαν στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης και να έφτασαν έτοιμα στο νησί. Κάτι ανάλογο δηλαδή με ότι συνέβη με τα πτυχωτά κιονόκρανα του κιβωρίου της Εκατονταπυλιανής.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η βασιλική στο Βουτάκο Πάρου διέθετε αρκετά προσεγμένο γλυπτό διάκοσμο. Πιθανότατα έγινε εκτεταμένη χρήση έτοιμου μαρμάρινου υλικού από προγενέστερα οικοδομήματα, όπως μαρτυρούν τα αρκετά αρχαία μέλη μέσα στον μεταγενέστερο ναό του Αγίου Γεωργίου, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκε τοπικό μάρμαρο αλλά και εισηγμένο. Ορισμένα γλυπτά μέλη, όπως τα δίζωνα κιονόκρανα, πιθανότατα έφτασαν έτοιμα στο νησί από την Κωνσταντινούπολη, μαρτυρώντας εμπορικές σχέσεις, ενώ άλλα λαξεύτηκαν σε παριανό μάρμαρο από τοπικά εργαστήρια, επιβεβαιώνοντας τη λειτουργία των λατομείων του νησιού και την ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων.

²⁷⁰ Sodini J.-P.-Kolokotsas K. 1984, 35-45

²⁷¹ ό.π., 45

²⁷² Για την διάδοση αυτού του τύπου του κιονόκρανου βλ.: Sodini J.-P.-Kolokotsas K. 1984, 38-45, χάρτης 42. Παναγιωτίδη Μ. *ΔΧΑΕ* Στ' (1970-2)

Η βασιλική απείχε μικρή απόσταση από τη θάλασσα σε μια περιοχή που αποτελεί ακόμα και σήμερα μια από τις πιο εκτεταμένες και εύφορες πεδιάδες του νησιού. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαφόρων εποχών, τα οποία ωστόσο δεν έχουν τύχει συστηματικής έρευνας. Είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στη θέση οικισμός τμήμα του οποίου θα αποτελούσε και η σχετικά μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική. Όσο αφορά την χρονολόγηση και την οικοδομική ιστορία του οικοδομήματος είναι δύσκολο να προκύψουν ξεκάθαρα συμπεράσματα εξαιτίας της απουσίας δημοσίευσης των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας, ωστόσο από το γλυπτό διάκοσμο που σώζεται στο ναό του Αγίου Γεωργίου φαίνεται πολύ πιθανόν η βασιλική να κατασκευάστηκε κατά τον 6^ο αιώνα.²⁷³ Άγνωστη παραμένει και η χρονολογία και ο λόγος καταστροφής της.

4. Λατομεία μαρμάρου και εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής

Από την αρχαιότητα το μάρμαρο προσέδωσε στην Πάρο πλούτο και φήμη. Η λεγόμενη *παρία λίθος* ξεχώριζε για το λευκό της χρώμα, το μικρό μέγεθος των κρυστάλλων της και τη διαφάνειά της.

Τα σημαντικότερα και πλουσιότερα κοιτάσματα μαρμάρου εντοπίστηκαν κυρίως στην ευρύτερη περιοχή του Μαραθίου, 5χλμ. βορειοανατολικά της Παροικίας στο δρόμο που οδηγεί στις Λεύκες στην ενδοχώρα του νησιού. Πρόκειται για το αρχαίο υπόγειο λατομείο στο λόφο που ονομαζόταν Μάρπησσα (με το ανάγλυφο των Νυμφών) και για το υπέργειο στις όχθες του ποταμού Έλιτα στην θέση Λάκκοι ή Νέα Λατομεία, στο δρόμο που οδηγεί από την Παροικία στο χωριό Κώστος. Μικρότερης σημασίας κοιτάσματα βρέθηκαν επίσης σε άλλες περιοχές.²⁷⁴ Η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων γινόταν είτε με τη μέθοδο διάνοιξης στοών είτε με επιφανειακή κλιμακωτή εξόρυξη.

Η πληθώρα των ρωμαϊκών γλυπτών που έχουν σωθεί στην Παροικία μαρτυρούν ότι τα λατομεία συνέχισαν να λειτουργούν κανονικά και την ρωμαϊκή εποχή. Ίσως αυτήν την περίοδο εγκαταλείφθηκε μόνο το υπόγειο λατομείο του Μαραθίου εξαιτίας του μεγάλου βάθους και της απότομης κλίσης του.²⁷⁵

---

²⁷³ Ο ιδιοκτήτης με πληροφόρησε με επιφύλαξη ότι η ανασκαφέας είχε διακρίνει δυο οικοδομικές φάσεις ωστόσο δεν γνώριζε περισσότερα στοιχεία.

²⁷⁴ Αλιπράντης Ν. 1996, 55

²⁷⁵ Αλιπράντης Θ. 1996, 45-6

Παρά το γεγονός ότι τα λατομεία της Προκονήσσου αναδείχθηκαν ως το βασικό προμηθευτή μαρμάρου της αυτοκρατορίας, στην Πάρο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι συνεχίζεται τουλάχιστον μέχρι και τον 6^ο αιώνα η εξόρυξη και η κατεργασία μαρμάρου.²⁷⁶ Τα λατομεία της Πάρου είναι σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες του ίδιου του νησιού αλλά και να εξάγουν μάρμαρο σε άλλες περιοχές. Έτσι λοιπόν παρατηρείται η χρήση παριανού μαρμάρου και στις τρεις βεβαιωμένες βασιλικές της Πάρου, στην Παναγία Εκατονταπυλιανή, στις Τρεις Εκκλησιές και στο Βουτάκο. Μάλιστα φαίνεται πως μεγάλο μέρος του γλυπτού διακόσμου τους κατασκευάστηκε από τοπικά εργαστήριο γλυπτών. Επομένως συνεχίζεται και η αρχαιότατη παράδοση του νησιού στον τομέα της γλυπτικής, προσαρμοσμένη πλέον στις ανάγκες της χριστιανικής αρχιτεκτονικής. Τα λατομεία με τη μεγαλύτερη δραστηριότητα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο φαίνεται πως ήταν αυτά της περιοχής των Λάκκων. Είναι χαρακτηριστικό ότι για πολλά αρχιτεκτονικά γλυπτά του ναού της Παναγίας Εκατονταπυλιανής επιλέχθηκε μάρμαρο προερχόμενο από το συγκεκριμένο επιφανειακό λατομείο.²⁷⁷

Εκτός του νησιού το παριανό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στον Άγιο Πέτρο και την Αγία Σαβίνα της Ρώμης, στη βασιλική του Αγίου Κηρύκου στη Δήλο, σε βασιλική στη Νέα Αγχίαλο και στην Παναγία των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη.²⁷⁸ Φαίνεται λοιπόν πως τα παριανά λατομεία παρήγαγαν μάρμαρο για το εμπόριο μέχρι και τον 6^ο αιώνα, γεγονός που σημαίνει ότι εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό παράγοντα της τοπικής οικονομίας.

Αναφορά στο παριανό μάρμαρο γίνεται και από πολλούς συγγραφείς της περιόδου όπως τον Ευσέβιο Καισαρείας (265-340), το Σέργιο Μάουρο Ονώριο (390, δάσκαλο ρητορικής και γραμματικής από τη Ρώμη), τον Αυρήλιο Προυτέντιο (4^{ος}-5^{ος} αι., Λατίνο χριστιανό ποιητή), τον Γάιο Σόλλιο Απολλινάριο (431-489, επίσκοπο Ωβέρνης και εκκλησιαστικό ποιητή), τον Ησύχιο Αλεξανδρέα (5^{ος} αι., λεξικογράφος) και τον Ισίδωρο (560-636) αρχιεπίσκοπο Σεβίλλης.²⁷⁹ Από τους βυζαντινούς συγγραφείς αναφορά στο υπόγειο λατομείο των Νυμφών γίνεται από τον Στέφανο Βυζάντιο (6^{ος} αι.), ο οποίος όμως αντλεί πληροφορίες από προγενέστερες πηγές. Στο

²⁷⁶ Βαρριάς Α. 2000, 269-70. Μητσάνη Α. 2000, 282

²⁷⁷ Μανιάτης Γ. *et alii* ΔΧΑΕ ΙΘ' (1996-1997), 340

²⁷⁸ Βαρριάς Α. 2000, 271

²⁷⁹ Αλιπράντης Ν. 1996, 65. Βαρριάς Α. 2000, 271

έργο του «*Εθνικά*» γράφει «*Μάρπησσα, ρος Πάρου, φ' ο ο λίθοι
ξαίρονται*» (434,6).

Από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα και μετά φαίνεται πως η δραστηριότητα στα λατομεία μαρμάρου της Πάρου μειώθηκε δραματικά και ανά περιόδους μάλιστα διακόπηκε εντελώς.

5. Εργαστήρια κεραμικής του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα

Στην περιοχή του κόλπου της Νάουσας, στη βόρεια πλευρά της Πάρου, εντοπίστηκαν σε τέσσερις θέσεις εργαστήρια κεραμικής του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα.²⁸⁰ Ένα ακόμα βρέθηκε στη θέση Γλυφάδες, νοτιοανατολικά του σημερινού χωριού Νάουσα στην ανατολική ακτή του νησιού.²⁸¹ Τα εργαστήρια αυτά φαίνεται πως δεν κάλυπταν μόνο τις ανάγκες του νησιού αλλά πιθανότατα εξήγαγαν προϊόντα και σε άλλες περιοχές. Σε ανασκαφές, που πραγματοποιήθηκαν στη Βερενίκη (Βεγγάζη) της Λιβύης εντοπίστηκε αμφορέας παριανού εργαστηρίου του 5^{ου} αιώνα.²⁸²

Συμπεράσματα

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο η Πάρος, όπως και τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων, φαίνεται ότι βίωσε μια σχετικά ειρηνική περίοδο καθώς ούτε από κάποια γραπτή πηγή αλλά ούτε από τα αρχαιολογικά ευρήματα προκύπτει οποιαδήποτε εχθρική ενέργεια εναντίον της.

Η ευημερία του νησιού αντικατοπτρίζεται στην οικοδομική δραστηριότητα που παρατηρείται την περίοδο αυτή με την κατασκευή χριστιανικών ναών μεγάλων διαστάσεων. Η ύπαρξη τριών τουλάχιστον μεγάλων ναών και πιθανόν άλλων δυο σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το νησί αποτελούσε ξεχωριστή επισκοπή σε όλη τη πρωτοβυζαντινή περίοδο μαρτυρούν πως στην Πάρο κατοικούσε ένας ικανός αριθμός ανθρώπων από το 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα. Όσο αφορά την πληθυσμιακή κατανομή πιθανότατα ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού κατοικούσε στο δυτικό και στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Επιπλέον ένας ικανός αριθμός ανθρώπων θα

²⁸⁰ Empereur J. Y. – Picon M. *BCH CX* (1986), 501-4, εικ. 1, 5-8

²⁸¹ *ό.π.*, 504

²⁸² *ό.π.*, 506

κατοικούσε και θα εργάζονταν στην περιοχή του Μαραθίου, στο εσωτερικό του νησιού, όπου βρίσκονταν τα λατομεία μαρμάρου, καθώς και στην περιοχή του κόλπου της Νάουσας, όπου εντοπίστηκαν εργαστήρια κεραμικής του 4^{ου}-5^{ου} αιώνα. Η μη ανεύρεση αρχαιολογικών καταλοίπων της πρωτοβυζαντινής περιόδου σε όλη τη νότια πλευρά της ανατολικής ακτής του νησιού, μάλλον οφείλεται σε ερευνητικό κενό παρά σε απουσία οικισμών, καθώς η περιοχή αυτή αποτελεί ακόμα και σήμερα τη μεγαλύτερη και πιο εύφορη πεδιάδα της Πάρου. Επιπλέον στην περιοχή σώζονται αρκετά κατάλοιπα προγενέστερων περιόδων, γεγονός που μαρτυρεί πως τουλάχιστον κατά την αρχαιότητα υπήρχαν κάτοικοι, ιδιαίτερα στην περιοχή του Αμπελά και των σημερινών γειτονικών χωριών Μάρμαρα (μαρμάρινες επιγραφές που μαρτυρούν ιερό της Αρτέμιδος), Μάρπησσα και Πρόδρομος.

Όσο αφορά τις θέσεις που εντοπίστηκαν οι βασιλικές του νησιού παρατηρούμε ότι όλες βρίσκονται σε πεδινές περιοχές πολύ κοντά στη θάλασσα, ενώ γύρω τους εκτείνονται μεγάλες εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

Επίκεντρο και πρωτεύουσα του νησιού πιθανότατα ήταν η σημερινή Παροικία, στη δυτική ακτή του νησιού. Αυτό μαρτυρείται και από την οικοδόμηση τον 6^ο αιώνα του μεγάλου ναού της Παναγίας στο ανατολικό όριο της πόλης. Το μέγεθος, η αυτοκρατορική χορηγία και η πολυτέλεια του συγκροτήματος, στοιχεία μοναδικά σε σχέση με τους σύγχρονους ναούς στα άλλα νησιά των Κυκλάδων, ίσως είναι ενδεικτικά της σημασίας του οικισμού της Παροικίας. Είναι πιθανόν το λιμάνι του οικισμού να αποτελούσε, ιδιαίτερα κατά τον 6^ο αιώνα, σταθμό των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων που διέρχονταν από τις Κυκλάδες. Εμπορικές σχέσεις με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας μαρτυρούνται στο ναό της Εκατονταπυλιανής, καθώς για την κατασκευή του κιβωρίου παραγγέλθηκαν έτοιμα κιονόκρανα και κίονες από την Κωνσταντινούπολη και τα λατομεία της Προκοννήσου. Το ίδιο παρατηρείται και στη βασιλική στο Βουτάκο, στην οποία εντοπίστηκαν θραύσματα δίζωνων κιονοκράνων.

Σημαντική δραστηριότητα παρατηρείται στον τομέα της εξόρυξης και κατεργασίας μαρμάρου. Τα λατομεία μαρμάρου του νησιού συνεχίζουν να λειτουργούν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Αυτό προκύπτει από τη χρήση του παριανού μαρμάρου σε μνημεία εντός και εκτός του νησιού. Στο μεγάλο ναό της Παναγίας Εκατονταπυλιανής, καθώς και στη βασιλική των Τριών Εκκλησιών το μεγαλύτερο μέρος του γλυπτού διακόσμου είναι προϊόν τοπικών εργαστηρίων μαρμαρογλυπτών. Τα εργαστήρια αυτά φαίνεται ότι ήταν σε θέση να δέχονται

παραγγελίες και να εξάγουν έτοιμα αρχιτεκτονικά μέλη σε άλλες περιοχές είτε μακρινές, όπως η Κυρηναϊκή, είτε κοντινές, όπως η Νάξος.²⁸³ Είναι πολύ πιθανόν, επομένως, η Πάρος να συμμετείχε και στο εμπόριο και τη διακίνηση έτοιμων αρχιτεκτονικών μελών, γεγονός πολύ σημαντικό για την τόνωση της τοπικής οικονομίας.

Από το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου και έπειτα φαίνεται πως σταδιακά η περίοδος ευημερίας, την οποία βίωσε η Πάρος τερματίζεται, παρά το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται από τις πηγές κάποια εχθρική επίθεση εναντίον της. Μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία να μπορούν να χρονολογηθούν κατά την εικονομαχική, ενώ ελάχιστα μνημεία τοποθετούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η εικόνα αυτή έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με τη γειτονική Νάξο, στην οποία παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα.

Ωστόσο η Πάρος δεν εγκαταλείπεται από τον 8^ο αιώνα και μετά, παρόλο που φαίνεται να χάνει τη σημασία που πιθανόν είχε ως εμπορικός σταθμός. Η αδιάκοπη ύπαρξη της επισκοπής Πάρου έως το 1083²⁸⁴, το πιθανότατα μεσοβυζαντινό πλακόστρωτο μονοπάτι μήκους 7χλμ. στην ενδοχώρα του νησιού²⁸⁵ καθώς και οι πιθανόν μεσοβυζαντινοί ναοί στα Προτόρια και στα Επισκοπιανά συνηγορούν στην υπόθεση ότι η ζωή στο νησί συνεχίστηκε αδιάκοπα τους επόμενους αιώνες που ακολούθησαν την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Αν και η Πάρος δεν έφτασε τα επίπεδα οικονομικής άνθησης, στα οποία βρισκόταν την περίοδο από τον 4^ο μέχρι και τον 6^ο αιώνα.

Τήνος

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις γραπτές πηγές για την Τήνο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είναι ελάχιστες και περιορίζονται κυρίως στον εκκλησιαστικό τομέα.

Η πρώτη μνεία σχετικά με το εκκλησιαστικό καθεστώς της Τήνου προέρχεται από τη σύνοδο της Σαρδικής το 343-4, στην οποία συμμετείχε ο επίσκοπος Αγάπιος,

---

²⁸³ Μητσάνη Α. *ΔΧΑΕ Δ'* (2006), 83-4

²⁸⁴ Όπου αναβαθμίστηκε μαζί με την επισκοπή Νάξου σε Μητρόπολη Παροναξίας: Κωνσταντινίδης Ε. 1998, 210

²⁸⁵ Το μονοπάτι συνέδεε το ορεινό χωριό Λεύκες, στην καρδιά της Πάρου, με τον πεδινό οικισμό Πρόδρομος (Δραγουλάς), ο οποίος βρισκόταν στη μέση περίπου της ανατολικής πλευράς του νησιού σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και το λόφο του Κεφάλου.

πιθανότατα ένας από τους πρώτους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους του νησιού.²⁸⁶ Η πρώτη βεβαιωμένη αναφορά επισκόπου Τήνου εντοπίζεται το 553, έτος κατά το οποίο ο επίσκοπος Τήνου Εκδίκιος συμμετείχε και υπέγραψε τα πρακτικά της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.²⁸⁷ Ακόμα ένας επίσκοπος Τήνου με το όνομα Δημήτριος παραβρέθηκε στην Στ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 680-1.²⁸⁸ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα, πιθανόν και νωρίτερα, η Τήνος αποτέλεσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής. Σε εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα μάλιστα κατείχε την ένατη θέση μεταξύ έντεκα υπαγόμενων επισκοπών στη Μητρόπολη Ρόδου.²⁸⁹

Μέχρι σήμερα στην Τηνο έχουν εντοπιστεί τα κατάλοιπα μιας πρωτοβυζαντινής βασιλικής κάτω από το ναό της Αγίας Αναστασίας στα Ρέντια. Παράλληλα στην περιοχή του ακρωτηρίου Γαστριά βρέθηκε σπήλαιο, το οποίο αποτελούσε χώρο προσκυνήματος κατά του πρωτοβυζαντινούς αιώνες, με ακτινοβολία που ξεπερνούσε τα όρια του νησιού.²⁹⁰

1. Βασιλική κάτω από το ναό της Αγίας Αναστασίας στα Ρέντια

Στη θέση «Ρέντια» ή «Κώμη» της Τήνου βρίσκεται ο δίκλιτος καθολικός ναός της Αγίας Αναστασίας. Ο νεότερος αυτός ναός κατασκευάστηκε πάνω στα λείψανα βασιλικής πρωτοβυζαντινής περιόδου.²⁹¹

Πρόκειται πιθανότατα για μια τρίκλιτη βασιλική διαστάσεων 13x18μ. (εικ. 52), το κεντρικό κλίτος της οποίας κατέληγε στα ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα (εικ. 53).²⁹² Περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη χρονολόγηση, το γλυπτό διάκοσμο και τον τύπο του οικοδομήματος δεν υπάρχουν, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα συστηματική ανασκαφική έρευνα.

---

²⁸⁶ Kiourtzian G. 2000, 203

²⁸⁷ ACO IV, 1, σελ.7, 11, Fedalto G. 1988, 223

²⁸⁸ ACO II, 2, σελ. 520, 20, Fedalto G. 1988, ό.π.

²⁸⁹ Darrouzès J. 1981, 213

²⁹⁰ Kiourtzian G. 2000, 203

²⁹¹ Κουτελάκης Χ. 2001, 236 κ.ε. Δημητροκάλλης Γ. *Τηνιακά Ανάλεκτα* 5 (2003)

²⁹² Ο Γ.Δημητροκάλλης δημοσιεύει μια σχηματική κάτοψη της βασιλικής διατηρώντας ωστόσο αρκετές επιφυλάξεις όσο αφορά τη μορφή και τον αριθμό των στηριγμάτων, αλλά και το πάχος των περιμετρικών τοίχων, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί στη θέση ανασκαφική έρευνα: Δημητροκάλλης Γ. *Τηνιακά Ανάλεκτα* 5 (2003), 404

2. Σπήλαιο στο ακρωτήριο Γαστριά

Στη νότια ακτή της Τήνου στην περιοχή του ακρωτηρίου Γαστριά εντοπίστηκε σπήλαιο, το οποίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αποτελούσε χώρο προσκυνήματος.²⁹³ Στο εσωτερικό του σώζονται αρκετά χαράγματα των προσκυνητών, μερικά από τα οποία χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι και τον 7ο αιώνα.²⁹⁴ Οι επισκέπτες δεν ήταν μόνο ντόπιοι αλλά έφταναν στο νησί και από άλλες περιοχές κάτι ανάλογο με τον όρμο Γράμματα στη Σύρο. Σώζεται επιγραφή, πιθανότατα του 6^{ου} ή του 7^{ου}, η οποία χαράχθηκε από κάποιον επίσκοπο Κνίδου Τιμόθεο.²⁹⁵

Συμπεράσματα

Μέχρι πρόσφατα δεν είχαν εντοπιστεί σε κανένα σημείο της Τήνου αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αναγόμενα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι το νησί βρισκόταν σε παρακμή την υπό εξέταση εποχή. Ωστόσο, η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε σε άλλα γειτονικά νησιά των Κυκλάδων, όπως η Άνδρος και η Νάξος, τα οποία την ίδια περίοδο σημείωσαν αξιοσημείωτη ευημερία. Από τη στιγμή που η γενική εικόνα των Κυκλάδων δίνει μια αίσθηση ευημερίας είναι σχεδόν αδύνατον ένα τόσο μεγάλο νησί να βρισκόταν σε μαρασμό. Γεγονός είναι, βέβαια, ότι η Τήνος παραμένει σχεδόν ανεξερεύνητη αρχαιολογικά όσο αφορά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες.

Η κατάσταση αυτή αρχίζει σταδιακά να μεταβάλλεται τα τελευταία χρόνια με τον εντοπισμό της πρωτοβυζαντινής βασιλικής κάτω από το ναό της Αγίας Αναστασίας στα Ρέντια. Παράλληλα από τις επιγραφές των προσκυνητών στο σπήλαιο της Γαστριάς προκύπτει ότι η Τήνος συμμετείχε στο εμπορικό δίκτυο της εποχής.

Μήλος

---

²⁹³ Feissel D. *BCH CIV* (1980). Kiourtzian G. 2000, 203

²⁹⁴ Kiourtzian G. 2000, 203-6

²⁹⁵ ό.π., 205

Λίγα και αποσπασματικά είναι τα στοιχεία, που προκύπτουν από τις πηγές της πρωτοβυζαντινής περιόδου για τη Μήλο. Τον 7^ο αιώνα το νησί αποτελεί ήδη έδρα ξεχωριστής επισκοπής. Αυτό προκύπτει από ένα εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα, στο οποίο η επισκοπή Μήλου υπάγεται στη Μητρόπολη Ρόδου και κατέχει την 9^η θέση μεταξύ έντεκα υποκείμενων επισκοπών²⁹⁶, καθώς και από τη συμμετοχή του επισκόπου Μήλου Ευτυχίου στην Στ' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 680-1.²⁹⁷ Είναι πολύ πιθανόν το νησί να είχε αναγορευθεί σε επισκοπή αρκετά νωρίτερα όμως απουσιάζουν σχετικές πηγές που να επιβεβαιώνουν την υπόθεση.

Εκτός από τις κατακόμβες, που συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τον 5^ο αιώνα, στη Μήλο σώζονται από την πρωτοβυζαντινή περίοδο τα λείψανα δυο βαπτιστηρίων (Τρεις Εκκλησιές, Κήπος), ενώ πιθανολογείται η ύπαρξη τουλάχιστον τεσσάρων βασιλικών στις θέσεις Κάτω Κώμια, στον Κήπο και κάτω από τους ναούς του Προφήτη Ηλία και της Παναγίας της Καστριανής. Παράλληλα θεωρείται πολύ πιθανόν ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στη θέση Κάτω Κώμια ανήκουν σε οικισμό πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Η εκμετάλλευση του ορυκτού της πλούτου της Μήλου, που τεκμηριώνεται από την προϊστορική περίοδο, συνεχίστηκε σχεδόν αδιάκοπα μέχρι και τη βυζαντινή εποχή. Περιοχές του νησιού με σημαντική μεταλλευτική δραστηριότητα και κατοίκηση κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες ήταν η Αγία Κυριακή, στη νότια ακτή, και η Κάτω Κώμια, στην ανατολική ακτή του νησιού.²⁹⁸ Επιπλέον είναι πολύ πιθανόν η ναυτική μοίρα που στάθμευε στις Κυκλάδες κατά τον 7^ο αιώνα να χρησιμοποιούσε ως βάση της τον κόλπο του Αδάμαντα.²⁹⁹

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Μήλο βρέθηκαν δυο μολυβδόβουλλα του 8^{ου} αιώνα. Το πρώτο που χρονολογείται το 730-1 φέρει την επιγραφή «*βασιλικών κομμέρκιων της Μήλου*», το οποίο αποτελεί ένδειξη ότι το νησί αποτελούσε έδρα βασιλικού κομμερκαρίου.³⁰⁰ Το δεύτερο που χρονολογείται το 738-9 και είναι παρόμοιο, στη μία όψη απεικονίζει στηθαίους δυο αυτοκράτορες, πιθανότατα το Λέοντα Γ' και τον Κωνσταντίνο Ε', ενώ αναγράφεται και 7^η ινδικτιόνα, στην άλλη όψη φέρει την επιγραφή «*ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ ΜΙΛΟΥ, ΘΗΡΑΣ, ΑΝΑΦΗΣ,*

---

²⁹⁶ Darrouzes J. 1981, 213

²⁹⁷ ACO, 2^η σειρά, 2, 2, σελ. 764: «*Ευτυχίου επισκόπου Μήλου*». Fedalto G. 1988, 213

²⁹⁸ Renfrew C.-Wagstaff M. 1982. Photos-Jones E. - Hall J. A - Aktinson J. A. - Sanders G. D. R. - Cottier A. - Tompsett G. BSA 94 (1999). Γερούση Ε. 1999, 40

²⁹⁹ Ahrwiler H. 1966, 11-2

³⁰⁰ Οικονομίδου Μ. 1964

ΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΟΡΓΟΥ.».³⁰¹ Ο κρατικός αυτός αξιωματούχος πιθανόν είχε ως αρμοδιότητα να ελέγχει την οικονομική δραστηριότητα κάποιου εμπορικού σταθμού της αυτοκρατορίας.³⁰²

1. Χριστιανικές Κατακόμβες

Οι κατακόμβες της Μήλου αποτελούν ένα εκτεταμένο υπόγειο νεκροταφείο της πρώτης χριστιανικής κοινότητας του νησιού. Βρίσκονται περίπου 160μ. έξω από το ανατολικό τείχος της αρχαίας πόλης της Μήλου, μεταξύ της θέσης «Κλήμα» και του σημερινού οικισμού Τρυπητή. Είναι πολύ πιθανόν το τοπωνύμιο Τρυπητή να σχετίζεται με το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή υπήρχαν πολυάριθμες σπηλιές λαξευμένες στον ηφαιστιογενή βράχο, οι οποίες από την αρχαία εποχή χρησιμοποιούνταν ως οικογενειακοί νεκρικοί θάλαμοι.³⁰³

Ο πρώτος ερευνητής που ασχολήθηκε με τις κατακόμβες της Μήλου, οι οποίες έχουν υποστεί εκτεταμένες συλήσεις και τυμβωρυχίες, ήταν ο Γερμανός αρχαιολόγος Ludwig Ross το 1845³⁰⁴ και στη συνέχεια ο Γάλλος Charl Bayet το 1878.³⁰⁵ Από το 1928 μελέτησε το μνημείο συστηματικά ο Γεώργιος Σωτηρίου.³⁰⁶

Οι κατακόμβες αποτελούνται από ένα συγκρότημα τριών μεγάλων υπόγειων στοών (εικ. 54-55), οι οποίες ήταν ανεξάρτητες αρχικά, ενώ σήμερα επικοινωνούν μεταξύ τους με τεχνητές διόδους που κατασκευάστηκαν τον 20^ο αιώνα, ώστε να καταστεί το μνημείο επισκέψιμο. Κάθε μια από τις μεγάλες στοές επικοινωνούσε με άλλες μικρότερες. Το συγκρότημα αναπτύχθηκε σχεδόν οριζόντια μέσα σε ηφαιστειακά πετρώματα, των οποίων η γεωλογική και τεκτονική τους δομή ευνοεί την διάνοιξη υπόγειων χώρων. Ένας από τους νεκρικούς θαλάμους έχει κατασκευαστεί στον τύπο του *cubiculum*, γνωστού από τις κατακόμβες της Ρώμης.

Οι περίπου 291 τάφοι που σώζονται σήμερα διακρίνονται σε δύο τύπους: α) λαξευτά αρκοσόλια στα τοιχώματα, μέσα στα οποία έχουν διαμορφωθεί οι τάφοι και β) λαξευμένοι στο δάπεδο καλυπτόμενοι από ακατέργαστες ανισομεγέθεις πλάκες. Σε μερικές περιπτώσεις στο τύμπανο του αρκοσολίου είχε διαμορφωθεί μια κόγχη που χρησίμευε ίσως για την απόθεση κτερισμάτων ή λυχναριών. Στα περισσότερα

³⁰¹ Antoniadès-Bibicou H. 1963, 8. Οικονομίδου Μ. 1964. Zacos G.-Veglery A. 1972, 194. Malamut E. 1988, II, 540

³⁰² Σχετικά με το ζήτημα των κομμερκιάρων βλ.: Οικονομίδης Ν. 1989. Γερολυμάτου Μ. 2001, 359

³⁰³ Γερούση Ε. 1999, 14

³⁰⁴ Ross L. 1845

³⁰⁵ Bayet Ch. *BCH* 1878

³⁰⁶ Σωτηρίου Γ. *ΠΑΑ* 1928. Άλλοι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το μνημείο είναι: Schultze V. 1882. Heclercq H. 1933. Σπεράντζας Θ. *Κιβωτός* 2 (1953). Σφουγγατάκη Α. 1982

αρκοσόλια η επιφάνεια έφερε κυανό επίχρισμα και η στεφάνη μια ταινία κόκκινου χρώματος. Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα σώζονται σημαντικές επιγραφές του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα.³⁰⁷

Οι κατακόμβες φαίνεται ότι δεν χρησίμευαν μόνο ως κοιμητήριο αλλά και ως τόπος τέλεσης της χριστιανικής λατρείας.³⁰⁸ Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι στη μέση της κατακόμβης Β είχε τοποθετηθεί μεγάλος λίθος που λειτουργούσε ως Αγία Τράπεζα. Από βάσεις κίωνων που βρήκε ο Γ. Σωτηρίου υπέθεσε ότι πάνω από την Αγία Τράπεζα υπήρχε κιβώριο, ενώ λόγω της ομοιότητας του μεγάλου λίθου με σαρκοφάγο θεώρησε ότι θα μπορούσε να αποτελεί τάφο ενός εκ των πρώτων επισκόπων του νησιού.³⁰⁹

Όσο αφορά την χρονολόγηση των κατακομβών φαίνεται πως ξεκίνησαν να κατασκευάζονται από τον 2^ο αιώνα και παρέμειναν σε συνεχή χρήση τουλάχιστον μέχρι και τον 5^ο αιώνα.³¹⁰

2. Βαπτιστήριο στη θέση «Τρεις Εκκλησιές»

Κοντά στο χωριό Τρυπητή στη θέση όπου εκτεινόταν η Αγορά της αρχαίας πόλης της Μήλου και σε μικρή απόσταση από τις κατακόμβες αποκαλύφθηκε στη θέση «Τρεις Εκκλησιές» μια σταυρική κολυμπήθρα, η οποία εξωτερικά και εσωτερικά είχε επενδυθεί με πλάκες λευκού μαρμάρου.³¹¹

Πρόκειται για μια τετράφυλλη κολυμπήθρα σε σχήμα ισοσκελούς σταυρού, οι κεραίες της οποίας απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες (εικ. 56). Σε κάθε σκέλος του σταυρού διαμορφώνονταν δύο βαθμίδες, οι οποίες οδηγούσαν στον τετράγωνο πυθμένα. Κάτω από τη χαμηλότερη βαθμίδα του δυτικού σκέλους βρέθηκε τετράγωνη οπή εκροής.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποίησε η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή τα έτη 1895 έως 1897, στην Αγορά της πόλης της Μήλου εντοπίστηκαν πολλά ακρωτηριασμένα αγάλματα ρωμαϊκής εποχής, καθώς και κατάλοιπα επιμήκους κτηρίου που θεωρήθηκε ότι ανήκαν σε πρωτοβυζαντινή

³⁰⁷ Kiourtzian G. 2000, 78-96

³⁰⁸ Σωτηρίου Γ. *ΠΑΑ* 1928, 37

³⁰⁹ ό.π.

³¹⁰ ό.π., 45

³¹¹ Smith H. M. *JHS* 16 (1896), 352. Bosanquet R. C. *BSA* 2 (1895-6), 168. Mackenzie D. *JHS* 1897 122-133. Khatchatryan A. 1962, 109. Βάος Ζ. 1964, 37-40. Βολανάκης Ι. 1976, 109-110. Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ ΙΗ'* (2002-2003), 5-25. Γερούση Ε. 1999, 19-20

βασιλική.³¹² Νεότερες ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο από Ν. Δρανδάκη τα έτη 1990, 1991 και 1993 με σκοπό την ανεύρεση του ναού δεν έφεραν αποτέλεσμα καθώς, δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος από τους τοίχους αυτούς.³¹³ Μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι κάτοικοι του νησιού άλλωστε αφαιρούσαν από την περιοχή οικοδομικό υλικό για την κατασκευή σύγχρονων κτηρίων. Ο ανασκαφέας μάλιστα υπέθεσε ότι στη θέση Τρεις Εκκλησιές δεν ιδρύθηκε ποτέ μεγάλη βασιλική αλλά η αγορά είχε μετατραπεί πρόχειρα σε χώρο χριστιανικής λατρείας και βαπτίσματος.³¹⁴

Η κολυμπήθρα στη θέση «Τρεις Εκκλησιές», το τετράφυλλο σχήμα της οποίας θεωρήθηκε ότι ήλθε στη Μήλο από την Παλαιστίνη³¹⁵, χρονολογείται από τον Ι. Βολανάκη κατά τον 5ο και 6ο αιώνα³¹⁶, ενώ από τον R. C. Bosanquet θεωρείται ακόμα παλαιότερη.³¹⁷

3. Βασιλική κάτω από το ναό του Προφήτη Ηλία

Στα νότια του βαπτιστηρίου των Τριών Εκκλησιών βρίσκεται λόφος, ο οποίος αποτελούσε το νότιο προπύργιο της αρχαίας πόλης. Στην κορυφή του βρίσκεται σήμερα ο μικρός ναός του Προφήτη Ηλία, ο οποίος αποτελούσε παλαιότερα καθολικό μοναστηριού. Τα κελιά και τα υπόλοιπα κτήρια της μονής δεν σώζονται πλέον. Στο προαύλιο και γύρω από το ναό εντοπίζονται μονολιθικοί κορμοί κιόνων και διάφορα άλλα μαρμάρινα γλυπτά μέλη. Είναι πολύ πιθανόν, σύμφωνα με τη Ε. Γερούση, στη θέση αυτή να βρισκόταν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο θρησκευτικό κτήριο.³¹⁸

4. Βασιλική κάτω από το ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Ζεφυρία

Στην περιοχή της «Ζεφυρίας» ή «Παλαιάς Χώρας», η οποία βρίσκεται στο μέσο της μοναδικής εύφορης πεδιάδας του νησιού στην κορυφή ενός απόκρημνου λόφου,

³¹² Mackenzie D. *JHS* 1897, 122-133

³¹³ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ ΙΗ'* (2002-2003)

³¹⁴ Γερούση Ε. 1999, 20. Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ ΙΗ'* (2002-2003), 9

³¹⁵ Δρανδάκης Ν. *ΕΕΚΜ ΙΗ'* (2002-2003), 6-7

³¹⁶ Βολανάκης Ι. 1976, 109-110

³¹⁷ Bosanquet R. C. *BSA* 2 (1895-6), 168

³¹⁸ Γερούση Ε. 1999, 20. Βάος Ζ. 1964, 366-8

εντοπίζεται ο μακρόστενος ναός (περίπου 15μ. μήκος) της Ζωοδόχου Πηγής (ή Παναγία η Καστριανή). Για την κατασκευή του ναού χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα γλυπτά μέλη πρωτοβυζαντινής περιόδου, τα οποία ενσωματώθηκαν στην τοιχοποιία. Επιπλέον αρκετά γλυπτά της ίδιας περιόδου σώζονται στο εσωτερικό και στον προαύλιο χώρο. Είναι πιθανό ο μεταγενέστερος ναός να κατασκευάστηκε πάνω σε προγενέστερο ίσως της πρωτοβυζαντινής περιόδου.³¹⁹

5. Βαπτιστήριο στη θέση «Κήπος»

Στη θέση «Κήπος», στη νοτιοανατολική πλευρά του ορεινού όγκου του Χάλακα περίπου στο μέσο της νότιας παραλίας της Μήλου, βρίσκονται σε κοντινή από μεταξύ τους δυο ναοί. Ο πρώτος, ο οποίος είναι αφιερωμένος στο Χριστό, σώζεται ερειπωμένος, ενώ ο δεύτερος, που είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, υπέστη εκτεταμένες εργασίες ανακαίνισης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Ο ερειπωμένος ναός του Χριστού είχε τετράγωνη κάτοψη και στεγαζόταν με χαμηλό θόλο. Ο ναός της Παναγίας στη σημερινή του μορφή αποτελείται από δυο χώρους: το τετράγωνο Ιερό, που απολήγει σε αψίδα και στεγάζεται με τρούλο, καθώς και τον ορθογώνιας κάτοψης κυρίως ναό που στεγάζεται με ημικυκλικό θόλο. Πριν την ανακαίνιση ο κυρίως ναός ήταν μεγαλύτερος σε μήκος από τον σημερινό και στενότερος από το Ιερό, οι τοίχοι του οποίου ήταν τοιχογραφημένοι.³²⁰

Μέσα στο Ιερό Βήμα, μπροστά ακριβώς από την αψίδα σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης σταυρόσχημη κολυμπήθρα, η οποία έχει κατασκευαστεί από κόκκινο ηφαιστειακό πέτρωμα (εικ. 57).³²¹ Ο τύπος της διαφέρει από αυτόν της κολυμπήθρας των Τριών Εκκλησιών και παρουσιάζει ομοιότητες με αυτόν του Βαπτιστηρίου της Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου. Σε κάθε κεραία του σταυρού υπάρχουν βαθμίδες που οδηγούν στον πυθμένα, στον οποίο σώζεται η οπή εκροής των υδάτων. Η κατασκευή της ανάγεται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, πιθανότατα τον 5^ο ή τον 6^ο αιώνα.³²²

³¹⁹ Γερούση Ε. 1999, 33

³²⁰ Οι Άγγλοι αρχαιολόγοι Fletcher H. M. και Kitson S. D. επισκέφτηκαν το ναό στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τον περιέγραψαν στην κατάσταση που βρισκόταν πριν την ανακαίνιση: Fletcher H. M.-Kitson S. D. *BSA* 2 (1895-6), 155-161

³²¹ Fletcher H. M.-Kitson S. D. *BSA* 2 (1895-6). Casson S. *BSA* 1912-3. Βάος Ζ. 1964, 125-9. Βολανάκης Ι. 1976, 108-9. Γερούση Ε. 1999, 34-5.

³²² Βολανάκης Ι. 1976, 108-9

Στο εσωτερικό του ναού καθώς και στο προαύλιο σώζονται πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη που χρονολογούνται επίσης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και προέρχονται πιθανότατα από βασιλική, ενώ ως Αγία Τράπεζα έχει χρησιμοποιηθεί ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα που ανήκε σε άμβωνα. Ο συνδυασμός των πρωτοβυζαντινών γλυπτών με την κολυμπήθρα οδήγησε αρκετούς μελετητές στην υπόθεση ότι στη θέση «Κήπος» είχε κατασκευαστεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βασιλική με βαπτιστήριο.³²³ Μετά την καταστροφή της βασιλικής σε μεταγενέστερη περίοδο πάνω από το βαπτιστήριο οικοδομήθηκε ένας ναός μικρών διαστάσεων. Ωστόσο, στην περιοχή δεν έχουν διεξαχθεί ανασκαφικές έρευνες ώστε να επιβεβαιωθεί η υπόθεση.

6. Πρωτοβυζαντινός οικισμός στα «Κάτω Κώμια»

Στην ανατολική ακτή της Μήλου βρίσκεται η τοποθεσία Κάτω Κώμια. Στην ευρύτερη περιοχή πραγματοποιείται μέχρι και σήμερα εξόρυξη μπετονίτη με αποτέλεσμα να έχουν σημειωθεί αλλοιώσεις στη γεωμορφολογία της. Παρόλα αυτά σώζονται αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικιών σε ένα τμήμα της παραλίας. Αν και δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές, ωστόσο φαίνεται πως κατά τον 7ο αιώνα στη θέση υπήρχε οικισμός και στην ευρύτερη περιοχή σημειώθηκε έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα.³²⁴ Ο οικισμός φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε κατά τον ύστερο 8^ο αιώνα πιθανότατα εξαιτίας κάποιου βίαιου γεγονότος. Στο έδαφος άλλωστε παρατηρούνται λεπτά καμένα στρώματα γης, που καλύπτονται από λάσπη, και λίθοι άτακτα πεσμένοι.³²⁵

Στο σύγχρονο οικισμό της περιοχής σε αυλές οικιών και ναών εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός πρωτοβυζαντινών γλυπτών, όπως περιρραντήρια, τμήματα από άμβωνα, κίονες, αμφικιονίσκοι, επίκρανα κ.α. Είναι πολύ πιθανόν τα γλυπτά αυτά να προέρχονται από κάποιο θρησκευτικό κτήριο του πρωτοβυζαντινού οικισμού.

Συμπεράσματα

³²³ Βάος Ζ. 1964, 125-9. Βολανάκης Ι. 1976, 108-9. Γερούση Ε. 1999, 35

³²⁴ Renfrew C.-Wagstaff M. 1982, 298-9. Γερούση Ε. 1999, 40

³²⁵ Γερούση Ε. 1999, ό.π.

Κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες η Μήλος φαίνεται πως βίωσε μια σχετικά ειρηνική περίοδο, όπως συνάγεται από τη σιωπή των πηγών. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το νησί να γνωρίσει σχετική ευημερία, γεγονός που μαρτυρείται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Η γεωγραφική θέση, ο εξαιρετικά ασφαλής κόλπος του Αδάμαντα, αλλά κυρίως ο ορυκτός πλούτος της Μήλου αποτέλεσαν τους βασικότερους παράγοντες που συνέβαλλαν στην ευημερία του νησιού. Πιθανότατα η Μήλος αποτέλεσε εμπορικό σταθμό των θαλάσσιων οδών κάτι που προκύπτει από τα δυο μολυβδόβουλλα του 8^{ου} αιώνα.

Η αρχαία πόλη της Μήλου, που βρισκόταν στην περιοχή της Τρυπητής, συνέχισε να κατοικείται σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Αν και, σύμφωνα με τους Renfrew C. και Wagstaff M., το μοντέλο της συγκέντρωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο, που ίσχυε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, εγκαταλείφθηκε σταδιακά και αντικαταστάθηκε από μικρούς οικισμούς διεσπαρμένους σε διάφορα σημεία του νησιού.³²⁶ Η επιλογή των σημείων αυτών εξαρτιόταν πιθανότατα σε μεγάλο βαθμό από την ύπαρξη και εκμετάλλευση διαφόρων κοιτασμάτων.

Σημαντικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν όσο αφορά τις θέσεις που πιθανολογείται η ύπαρξη των βασιλικών. Οι τρεις περιπτώσεις βρίσκονται στην κορυφή ή την πλαγιά κάποιου λόφου. Οι δυο από αυτές απείχαν μικρή απόσταση από τη θάλασσα (Προφήτης Ηλίας, Κήπος), ενώ η τρίτη είχε άμεση οπτική με τη μεγαλύτερη καλλιεργήσιμη πεδινή έκταση του νησιού (Ζεφυρία). Τέλος η βασιλική στα Κάτω Κώμια πιθανόν αποτελούσε τμήμα του παραθαλάσσιου οικισμού.

Αμοργός

Αποσπασματικές είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις γραπτές πηγές για την Αμοργό κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Κατά το 6^ο αιώνα η Αμοργός δεν αποτελούσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής αλλά υπαγόταν μαζί με τη Σίφνο στη δικαιοδοσία της Επισκοπής Πάρου. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τη συμμετοχή του επισκόπου Πάρου Θεόδωρου στη μεγάλη

---

³²⁶ Renfrew C.-Wagstaff M. 1982, 146

σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη επί πατριάρχη Μηνά το 536, στην οποία υπέγραψε ως «*Θεόδωρος λέει Θεούπίσκοπος Παρίων, Σιφνίων κα μουλγιν ν*».³²⁷ Ωστόσο, τον επόμενο αιώνα φαίνεται πως το νησί προβιβάζεται σε αυτόνομη επισκοπή, καθώς σε εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα κατέχει την τελευταία θέση μεταξύ έντεκα υπαγόμενων επισκοπών στη μητρόπολη Ρόδου.³²⁸ Στον κατάλογο μάλιστα το νησί αναγράφεται με το όνομα *Πισύνη*, που αποτελούσε μια από τις πολλές ονομασίες του.³²⁹ Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε και τους επόμενους αιώνες. Η αναγόρευση της Αμοργού σε επισκοπή πιθανότατα πραγματοποιήθηκε μέσα στον 6^ο αιώνα. Ίσως διαμορφώθηκαν τέτοιες δημογραφικές και οικονομικές συνθήκες στο νησί με αποτέλεσμα να μην ήταν δυνατόν να παραμείνει υπό τη δικαιοδοσία της επισκοπής Πάρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Σίφνος, η οποία επίσης εκκλησιαστικά ανήκε στην Πάρο δεν κατάφερε να προβιβαστεί σε ξεχωριστή επισκοπή και παρέμεινε με αυτό το καθεστώς σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Στην Αμοργό μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία πιθανότατα χρονολογούνται κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες. Πρόκειται για τα λείψανα ενός μικρού κτηρίου, πιθανόν ευκτήριου οίκου, στον όρμο Παραδείσα, και τουλάχιστον έξι βασιλικών, κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη, κάτω από το ναό της Θεοτόκου στο λιμάνι των Καταπόλων, στην περιοχή του ναού της Παναγίας του Πολίτη στην Κολοφάνα, στα Βορεινά κοντά στον οικισμό Βρούτση, κάτω από το ναό της Αγίας Τριάδος στον πύργο του οικισμού Χωριό, καθώς και στην περιοχή των ναών της Παναγίας και του Άη Γιάννη του Θεολόγου στο λιμάνι του κάτω Κάμπου. Επιπλέον σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού οι οικιστικοί πυρήνες της Χώρας και της Λαγκάδας ανάγονται στον 7^ο αιώνα.³³⁰ Ωστόσο, εκτός από εντοπισμό των θέσεων αυτών δεν επακολούθησε ανασκαφική έρευνα ούτε συστηματική μελέτη.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν εντοπιστεί αρκετά μαρμάρινα γλυπτά μέλη και επιγραφές της πρωτοβυζαντινής περιόδου, είτε εντοιχισμένα σε ναούς της Χώρας, όπως στο Μετόχι του Φωτοδότη Χριστού, στο ναό των Αγίων Πάντων, στην Μητρόπολη, στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, είτε σε ξωκκλήσια, όπως στον

³²⁷ Fedalto G. 1988, 205. *ACO* III, σελ. 119, σημ. 93

³²⁸ Darrouzès J. 1981, 213

³²⁹ Βαγιακάκου Δ. *ΕΕΚΜ* ΙΔ' (1991-3), 243

³³⁰ Μαραγκού Λ. 2002, 81

Ασώματο και στον Ταξιάρχη στο Φονιά, είτε διάσπαρτα στους οικισμούς Αιγιάλη και Κατάπολα, των οποίων η προέλευση είναι άγνωστη.³³¹

1. Ευκτήριο Οίκος στον όρμο Παραδείσα

Στον όρμο Παραδείσα στην περιοχή της Κάτω Μεριάς, δυτικά της αρχαίας πόλης της Αρκεσίνης, εντοπίστηκαν τα λείψανα μικρού κτηρίου, τα οποία ανήκουν πιθανόν σε ευκτήριο οίκο.³³² Πρόκειται για ένα μονόχωρο επίμηκες οικοδόμημα κατασκευασμένο σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα από αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Το δάπεδο καλυπτόταν από μαρμάρινες πλάκες, κάποιες από τις οποίες φέρουν αρχαίες επιγραφές.

Σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού ο μικρός ευκτήριος οίκος μπορεί να χρονολογηθεί τον 4^ο αιώνα, και συγκεκριμένα μετά το 361, καθώς κάτω από μια πλάκα του δαπέδου εντοπίστηκε νόμισμα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Β' (360-1).³³³ Αν η χρονολόγηση και η ταύτιση του μνημείου είναι σωστή πρόκειται για το πρωιμότερο χριστιανικό λατρευτικό οικοδόμημα που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην Αμοργό.

2. Βασιλική κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου Βαλσαμίτη

Στην περιοχή «Βαλσαμίτη» της Αμοργού βρίσκεται η τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική του Αγίου Γεωργίου, που χρονολογείται το 17^ο αιώνα. Ο σημερινός ναός, σύμφωνα με τον Κ. Καλοκύρη είναι κατασκευασμένος πάνω στα λείψανα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.³³⁴ Περισσότερα συμπεράσματα δεν γίνεται να προκύψουν καθώς στη θέση δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα.

3. Βασιλική κάτω από το ναό της Θεοτόκου στα Κατάπολα

Το λιμάνι των Καταπόλων, που βρίσκεται στη δυτική ακτή της Αμοργού μέσα σε προστατευμένο από τους ανέμους κόλπο, αποτέλεσε το επίγειο της αρχαίας πόλης της Μινώας. Από την αρχαιότητα στη θέση εκτός από το λιμάνι υπήρχε και ένας

³³¹ Καλοκύρης Κ. 1960, 29. *Id. ΠΑΕ* 1960, 271-2. Kiourtzian G. 2000, 31-42. Μαραγκού Λ. 2002, 75

³³² Μαραγκού Λ. 2002, 73, εικ. 88α-β

³³³ ό.π.: Σύμφωνα με τη Λ.Μαραγκού πρόκειται για ένα σταθερό χρονολογικό όριο (*terminus post quem*).

³³⁴ Καλοκύρης Κ. 1960, 22-3. *Id. ΠΑΕ* 1960, 268-9

μικρός οικισμός. Παρά το γεγονός ότι για την αρχαία Μινώα έχει διατυπωθεί η άποψη στη βιβλιογραφία ότι εγκαταλείφθηκε οριστικά από τον 4^ο αιώνα, το επίγειο φαίνεται ότι συνέχισε να κατοικείται σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου.³³⁵

Ασφαλή μαρτυρία της συνεχούς κατοίκησης αποτελούν τα θεμέλια πρωτοβυζαντινής βασιλικής, που εντοπίστηκαν κάτω από το ναό της Θεοτόκου της «Καταπολιανής».³³⁶ Ο ναός έχει θεμελιωθεί πάνω στο βόρειο κλίτος της βασιλικής, από την οποία είναι ορατή σήμερα η ημικυκλική αψίδα του ιερού και τμήμα του βόρειου τοίχου. Στο σημερινό ναό και στην προκυμαία του λιμανιού έχουν εντοχιστεί σε διάφορα σημεία τμήματα από τουλάχιστον 14 μονολιθικούς στρεπτούς ή αρράβδωτους μαρμάρινους κίονες. Επιπλέον εντοπίστηκαν διάσπαρτα ή εντοχισμένα και ασβεστωμένα σε διάφορα κτίσματα της περιοχής κιονόκρανα, επίκρανα παραστάδων, κοσμήτες, υπέρθυρα, επιστέψεις αμφικιονίσκων με ανάγλυφους σταυρούς ή ανθέμια, θραύσματα θωρακίων, κιονίσκοι Αγίας Τράπεζας, επιγραφές κ.α. Η βασιλική πιθανότατα ήταν μεγάλων διαστάσεων και βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την θάλασσα.³³⁷

Ο οικισμός των Καταπόλων σύμφωνα με την Λ. Μαραγκού εγκαταλείφθηκε κατά τον 7^ο αιώνα, αν και το λιμάνι ίσως συνέχισε να χρησιμοποιείται.³³⁸ Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου φαίνεται πως αποτέλεσε ένα σταθμό θαλάσσιου εμπορίου και αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της Αμοργού.

4. Βασιλική κάτω από το ναό της Παναγίας του Πολίτη

Στη θέση Κολοφάνα, στην περιφέρεια της αρχαίας πόλης της Αρκεσίνης, βρίσκεται σήμερα ο ναός της Παναγίας του Πολίτη.³³⁹ Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναό, ο οποίος είναι κατασκευασμένος με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

Σε κοντινή απόσταση από αυτόν είχε ανεγερθεί πιθανότατα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βασιλική, από την οποία σώζονται τα θεμέλια και στοιχεία

³³⁵ Μαραγκού Λ. 2002, 69, 289-304

³³⁶ Ross L. 1845, 150. Καλοκύρης Κ. 1960, 23. *Id.* ΠΑΕ 1960, 269. Μαραγκού Λ. 2002, 69, 301-2

³³⁷ Καλοκύρης Κ. 1960, 23. *Id.* ΠΑΕ 1960, 269

³³⁸ Μαραγκού Λ. 2002, 302

³³⁹ *ό.π.*, 71

του γλυπτού διακόσμου, όπως τμήματα μονολιθικών μαρμάρινων κίωνων και ένα μαρμάρινο ανάγλυφο θωράκιο με φολιδωτή διακόσμηση.³⁴⁰ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρονολόγηση της βασιλικής δεν υπάρχουν.

5. Βασιλική στα Βορεινά

Στη θέση Βορεινά κοντά στον οικισμό Βρούτσης της Αμοργού εντοπίστηκαν αρκετοί μαρμάρινοι αρράβδωτοι κίονες, οι οποίοι πιθανότατα ανήκουν, σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού, σε πρωτοβυζαντινή βασιλική, που υπήρχε στην περιοχή.³⁴¹ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη βασιλική μπορεί να προσφέρει μόνο μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα στη θέση.

6. Βασιλική κάτω από το ναό της Αγίας Τριάδας στο Χωριό

Στα βορειοδυτικά του οικισμού Χωριό, στην περιφέρεια της αρχαίας πόλης της Αρκεσίνης, βρίσκεται ο μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός της Αγίας Τριάδας.

Στην εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του ναού ο L. Ross είχε εντοπίσει τα λείψανα «παλαιού τοξωτού οικοδομήματος».³⁴² Πριν από λίγα χρόνια κάτω από την κόγχη του σημερινού ναού αποκαλύφθηκαν τα λείψανα παλαιότερης ημικυκλικής αψίδας, η οποία σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία οδήγησαν τη Λ. Μαραγκού στην υπόθεση ότι στη θέση είχε κατασκευαστεί κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες βασιλική.³⁴³

Η βασιλική βρισκόταν σε κοντινή απόσταση βόρεια ενός ορθογώνιου σχήματος ελληνοιστικού πύργου³⁴⁴ (πύργος του Βασίλη ή της Αγίας Τριάδας), πάνω σε ένα ύψωμα, το οποίο είχε άμεση οπτική επαφή με τη θάλασσα.³⁴⁵ Στα δυτικά και στα νοτιοδυτικά του υψώματος απλώνεται μεγάλη πεδινή καλλιεργήσιμη έκταση μέχρι τη θάλασσα (ο κάμπος του Χωριού). Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη Νάξο στον Πύργο-Χειμάρρου, όπου δίπλα στον κυκλικό ελληνοιστικό πύργο κατασκευάστηκε η

---

³⁴⁰ ό.π., 72-3, εικ. 85-87

³⁴¹ ό.π., 71

³⁴² Ross L. 1845, 46

³⁴³ Μαραγκού Λ. 2002, 75: Η Λ. Μαραγκού δε διευκρινίζει ποια είναι αυτά τα στοιχεία απλά αναφέρει ότι είναι αδημοσίευτα.

³⁴⁴ Ead. 2005. Korres M. 2005, 173-194

³⁴⁵ Ross L. 1845, 43. Μαραγκού Λ. 2002, 50-56, εικ. 65

πρωτοβυζαντινή βασιλική.³⁴⁶ Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει επομένως είναι ποια ήταν η σχέση των δυο μνημείων; Αν δηλαδή οι πύργοι, τα λείψανα των οποίων είναι πολυάριθμα στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων, ή έστω μερικοί από αυτούς εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Από εργασίες καθαρισμού του πύργου της Αγίας Τριάδας και επιφανειακές έρευνες μέσα και γύρω από αυτόν προέκυψαν κινητά ευρήματα από τα οποία προκύπτει ότι ο πύργος είχε μακράιωνη διάρκεια χρήσης.³⁴⁷ Μεταξύ άλλων εντοπίστηκαν ένα χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Φωκά (602-8) και κεραμική πρωτοβυζαντινής περιόδου.³⁴⁸ Τα ευρήματα αυτά αποτελούν ενδείξεις για τη συνέχιση της ζωής στη θέση και κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες.³⁴⁹ Ωστόσο, δεν έχει πραγματοποιηθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα μέχρι στιγμής στο εσωτερικό του πύργου και δε γίνεται να προκύψουν συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του την υπό εξέταση περίοδο.

Ευρήματα, που χρονολογούνται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, έχουν εντοπιστεί σε επιφανειακές έρευνες σε ακόμα δύο πύργους της Αμοργού. Πρόκειται για α) τον πύργο του Γιαννούλη στη θέση Φυρολάγκαδα νοτιοδυτικά από τον πύργο της Αγίας Τριάδας, σε κοντινή απόσταση από τον οποίο, σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού, εντοπίστηκε «*επιγραφή των πρώιμων χριστιανικών χρόνων*»³⁵⁰ και β) της Μαύρης Μύτης σε χαμηλό ύψωμα, σε μικρή απόσταση από την ακτή του όρμου του Τσουκκαλά, όπου εντοπίστηκε κεραμική στους αγρούς στη νότια πλευρά του πύργου, η οποία χρονολογείται «*από τον όψιμο 4^ο π.Χ. αι. έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους*»³⁵¹.

7. Βασιλική στο λιμένα του Κάτω Κάμπου

Στην περιοχή του λιμένα του Κάτω Κάμπου βρίσκονται δυο μικροί ναοί, ένας αφιερωμένος στην Παναγία και ένας στον Άγιος Ιωάννη το Θεολόγο (γνωστός ως Θεολογάκι). Είναι κατασκευασμένοι σε κοντινή απόσταση τόσο μεταξύ τους όσο και από τη θάλασσα. Στην περιοχή έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, όπως αρράβδωτοι κίονες. Ο ναός της Παναγίας πιθανότατα

³⁴⁶ Μαστορόπουλος Γ. 2002, 45. *Id.* 2006, 112

³⁴⁷ Μαραγκού Λ. 2005, 180. Korres M. 2005, 187-8

³⁴⁸ Μαραγκού Λ. 2005, 48, 57-8, 75, 106-7, 127-134

³⁴⁹ *ό.π.*, 128-130

³⁵⁰ *ό.π.*, 214-9: Ωστόσο η συγγραφέας δεν παρέχει περισσότερες πληροφορίες.

³⁵¹ *ό.π.*, 226-9

είναι κατασκευασμένος πάνω στα ερείπια πρωτοβυζαντινής βασιλικής, στην οποία ανήκουν και τα διάσπαρτα μέλη, τα οποία βρίσκονται στην ακτή αλλά και μέσα στη θάλασσα.³⁵²

8. Οικισμός της Χώρας

Στη μέση περίπου της Αμοργού ανάμεσα στην Αρκεσίνη και στην Αιγιάλη βρίσκεται η Χώρα. Είναι κατασκευασμένη στις υπώρειες ενός απότομου βράχου, που ονομάζεται Κάστρο, και είναι αθέατη από τη θάλασσα.

Η Λ. Μαραγκού ανάγει τον οικιστικό πυρήνα της Χώρας στον 7^ο αιώνα, την περίοδο δηλαδή των αραβικών επιδρομών, ενώ θεωρεί πως η στρατηγική του θέση είχε σαν αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί αφενός ως παρατηρητήριο των θαλάσσιων και χερσαίων οδών, αφετέρου ως καταφύγιο των κατοίκων.³⁵³ Σήμερα σώζονται ελάχιστα λείψανα οχύρωσης ίσως της ίδιας περιόδου κάτω από το μεταγενέστερο ενετικό τείχος.

9. Οικισμός της Λαγκάδας

Ο οικισμός της Λαγκάδας βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της Αμοργού, κοντά στην Αιγιάλη. Στην γύρω περιοχή απλώνεται ένα εύφορος κάμπος και ο ελαιώνας του Γιαλού.

Η Λ. Μαραγκού ανάγει τον οικιστικό πυρήνα της Λαγκάδας τον 7^ο αιώνα, ενώ παράλληλα θεωρεί πως η στρατηγική του θέση είχαν σαν αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί ως παρατηρητήριο των θαλάσσιων και χερσαίων οδών.³⁵⁴ Η ερευνήτρια συσχετίζει τους δυο οικισμούς της Χώρας και της Λαγκάδας με την περίοδο των αραβικών επιθέσεων, οι οποίες θεωρεί πως προκάλεσαν μεταβολές στα νησιά που επηρέασαν την οικιστική τους κατάσταση.³⁵⁵ Ωστόσο, η οικιστική ιστορία των δυο οικισμών δεν έχει μελετηθεί σε βάθος, ώστε να μπορούν να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα.

---

³⁵² ό.π., 75

³⁵³ ό.π., 79-80

³⁵⁴ ό.π., 81

³⁵⁵ ό.π., 79

Συμπεράσματα

Κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες η Αμοργός, καθώς και τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων, φαίνεται ότι βίωσε μια σχετικά ειρηνική περίοδο στην ιστορία της, όπως συνάγεται από τη σιωπή των πηγών.

Από τον 4^ο αιώνα, σύμφωνα με τη Λ. Μαραγκού, εγκαταλείφθηκαν οριστικά οι τρεις αρχαίες πόλεις του νησιού (Μινώα, Αιγιάλη, Αρκεσίνη), οι οποίες βρίσκονταν κατά μήκος της νότιας ακτής.³⁵⁶ Ο πληθυσμός φαίνεται πως μετακινήθηκε σταδιακά είτε κοντά αλλά έξω από αυτές είτε σε άλλες θέσεις (παραθαλάσσιες ή στην ενδοχώρα με άμεση πάντα οπτική επαφή με τη θάλασσα) γύρω από τις αρχαίες πόλεις. Ωστόσο, ο οικισμός των Καταπόλων, το επίνειο της αρχαίας Μινώας, δεν εγκαταλείφθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Το λιμάνι του εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην οικονομική ζωή του νησιού. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα σωζόμενα μνημεία της περιόδου η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού, δηλαδή γύρω από το λιμάνι των Καταπόλων και τις αρχαίες πόλεις Μινώα και Αρκεσίνη. Στην περιοχή αυτή ίσως και να κατοικούσε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Αμοργού. Ωστόσο, ο μικρός αριθμός πρωτοβυζαντινών θέσεων στο κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα του νησιού ίσως να οφείλεται σε κενό της έρευνας.

Η αναγόρευση του νησιού σε ξεχωριστή επισκοπή σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τουλάχιστον έξι βασιλικών υποδηλώνει πως η Αμοργός από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, ίσως και νωρίτερα, γνώρισε μια περίοδο αξιοσημείωτης ευημερίας και δημογραφικής ανάπτυξης.

Από τον 7^ο αιώνα και μετά πιθανόν εξαιτίας των προβλημάτων που προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές, παρουσιάζεται η τάση για κατοίκηση σε φυσικά οχυρωμένες περιοχές, όπως η Χώρα και η Λαγκάδα. Επιπλέον κατά τον 7^ο αιώνα χρονολογούνται εξήντα χρυσά νομίσματα που εντοπίστηκαν κοντά στην Αρκεσίνη, τα οποία βρίσκονται σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Το εύρημα είναι μοναδικό στις Κυκλάδες και τοποθετείται στην εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δ' (668-687).³⁵⁷ Σύμφωνα με το Ι. Τουράτσογλου, ο κάτοχος του θησαυρού ήταν κάποιος αξιωματούχος της στρατηγίας των Καραβησίων, ενώ η απόκρυψή του

---

³⁵⁶ ό.π., 69

³⁵⁷ Τουράτσογλου Ι. 1999, 348-356

θεωρήθηκε ότι πραγματοποιήθηκε υπό την πίεση ενός βεβιασμένου, δυσμενούς γεγονότος.³⁵⁸

Το νησί πιθανότατα από αυτή την περίοδο μέχρι και τα μέσα του 8^{ου} αιώνα αποτέλεσε σταθμό των θαλάσσιων οδών που διέρχονταν από τις Κυκλάδες. Αυτό συνάγεται από μολυβδόβουλο του 8^{ου} αιώνα που βρέθηκε στη Μήλο με την επιγραφή: «*ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ ΜΙΛΟΥ, ΘΗΡΑΣ, ΑΝΑΦΗΣ, ΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΟΡΓΟΥ*».³⁵⁹

Παρατηρώντας τις θέσεις που κατασκευάστηκαν οι βασιλικές μπορούν να προκύψουν αρκετές παρατηρήσεις. Όλες είναι συγκεντρωμένες στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Δυο από αυτές ανεγέρθηκαν πάνω στην ακτή σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (Κατάπολα, Κάτω Κάμπος). Ωστόσο, μόνο η βασιλική στα Κατάπολα είναι βέβαιο ότι αποτελούσε τμήμα οικισμού, ο οποίος ήταν σημαντικό λιμάνι του νησιού. Μάλιστα έχει κατασκευαστεί πολύ κοντά στο λιμάνι, κάτι που συμβαίνει επίσης στην Παροικία με την Παναγία Εκατονταπυλιανή και στη Χώρα της Νάξου με τη βασιλική των Παλατίων, που αποτελούσαν εξίσου σημαντικούς εμπορικούς σταθμούς του Αιγαίου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Οι υπόλοιπες τέσσερις βασιλικές της Αμοργού έχουν ανεγερθεί στην ενδοχώρα του νησιού, σε υψώματα κοντά στη θάλασσα (Κολοφάνας, Βορεινά, Άγιος Γεώργιος Βαλσαμίτης, Αγία Τριάδα στο Χωριό). Από αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βασιλική κάτω από το ναό της Αγίας Τριάδας δίπλα στον ελληνιστικό πύργο «του Βασίλη» στα βορειοδυτικά του οικισμού Χωριό. Βρίσκεται σε ύψωμα που έχει άμεση οπτική με τη θάλασσα, ενώ γύρω ανοίγονται εύφορες πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Πρόκειται για το δεύτερο παράδειγμα βασιλικής δίπλα σε πύργο, που έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στις Κυκλάδες, γεγονός που εγείρει ερωτηματικά για τη σχέση των δυο κτηρίων.

Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα γλυπτά μέλη που έχουν σωθεί, αν και όπως προαναφέρθηκε δεν έχει πραγματοποιηθεί κάποια ανασκαφική έρευνα, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι βασιλικές της Αμοργού ήταν οικοδομήματα με εξαιρετικά προσεγμένη διακόσμηση, στοιχείο που παρατηρείται σχεδόν σε όλα τα σωζόμενα παραδείγματα στα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων. Η εύρεση καλής ποιότητας αρχιτεκτονικών μελών κατασκευασμένων είτε από τοπικό δολομιτικό

---

³⁵⁸ ό.π., 352

³⁵⁹ Βλ. υποσ. 301, σελ. 83

ασβεστόλιθο είτε από Προκοννησιακό μάρμαρο³⁶⁰ μαρτυρεί πως χρησιμοποιούνταν και ντόπιο υλικά και εισηγμένα. Είναι πιθανόν κάποια μέλη να έφτασαν στο νησί έτοιμα από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, ενώ κάποια άλλα να λαξεύονταν από ντόπιους ή περιπλανώμενους στα νησιά τεχνίτες σε τοπικό πέτρωμα.

Ίος

Η μοναδική μνεία της Ίου στις γραπτές πηγές κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο σχετίζεται με τη διοικητική της υπαγωγή. Σύμφωνα με το «Συνέκδημο» του Ιεροκλή κατά τον 6^ο αιώνα το νησί αποτελούσε τμήμα της “επαρχίας των Νήσων” με πρωτεύουσα τη Ρόδο.³⁶¹ Όσο αφορά το εκκλησιαστικό του καθεστώς είναι πολύ πιθανόν να υπαγόταν σε κάποια γειτονική επισκοπή.

Ελάχιστα είναι τα λείψανα από την πρωτοβυζαντινή περίοδο που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στην Ίο. Προς το παρόν δεν έχει σημειωθεί με βεβαιότητα η θέση κάποιας βασιλικής στο νησί. Ωστόσο, αρχιτεκτονικά μέλη, όπως ανάγλυφα μαρμάρινα θωράκια και αρράβδωτοι μονολιθικοί κίονες, τα οποία βρίσκονται εντοιχισμένα σε πολλούς ναούς του οικισμού της Χώρας (στον Ταξιάρχη, στα Εισόδια της Θεοτόκου, στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο, στην Αγία Αικατερίνη, στον Άγιο Γεώργιο του Κάστρου) μαρτυρούν την ύπαρξη μιας ή περισσότερων βασιλικών. Η Α. Μητσάνη θεωρεί ως πιθανή θέση μιας πρωτοβυζαντινής βασιλικής την περιοχή νότια της Παλαιάς Μητρόπολης στη Χώρα Ίου.³⁶²

Η γεωγραφική θέση της Ίου σε συνδυασμό με το ασφαλές της λιμάνι είχαν σαν αποτέλεσμα το νησί να αναπτύξει σημαντική εμπορική δραστηριότητα. Φαίνεται πως κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες το νησί συμμετείχε στο εμπορικό δίκτυο της εποχής αποτελώντας σταθμό των θαλάσσιων οδών, που διέρχονταν από τις Κυκλάδες. Η εμπορική και οικονομική δραστηριότητα της Ίου συνάγεται από μολυβδόβουλο των αρχών του 8^{ου} αιώνα που βρέθηκε στη Μήλο με την επιγραφή: «*ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ ΜΙΛΟΥ, ΘΗΡΑΣ, ΑΝΑΦΗΣ, ΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΟΡΓΟΥ*».³⁶³

---

³⁶⁰ Μαραγκού Λ. 2002, 75

³⁶¹ Parthey G. 1967, 32

³⁶² Μητσάνη Α. 2003

³⁶³ Βλ. υποσ. 301, σελ. 83

Τα μοναδικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρωτοβυζαντινής περιόδου, εντοπίζονται στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, στη θέση Παλιόκαστρο. Πρόκειται για κάστρο κατασκευασμένο πιθανότατα τον 7^ο-8^ο αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι όσο αφορά την υπό εξέταση περίοδο η Ίος είναι σχεδόν ανεξερεύνητη αρχαιολογικά και πιθανότατα στο μέλλον να προκύψουν περισσότερες πληροφορίες.

1. Παλιόκαστρο

Σε δεσπόζουσα θέση ανάμεσα στους όρμους της Αγίας Θεοδότης και της Ψάθης, στη βορειοανατολική ακτή του νησιού πάνω σε ένα βραχώδες ύψωμα, σώζονται τα ερείπια του Παλιόκαστρου (εικ. 58).

Πρόκειται για σημαντική οχύρωση, η οποία, σύμφωνα με την Α. Μητσάνη, κατασκευάστηκε κατά τον 7ο-8ο αιώνα την ίδια περίοδο, όπου στο νοτιοδυτικό τμήμα της γειτονικής Νάξου ανεγέρθηκε το κάστρο τ' Απαλίου.³⁶⁴ Τα δύο κάστρα πιθανότατα εντάσσονταν σε ένα οχυρωματικό δίκτυο που κατασκευάστηκαν με πρωτοβουλία της κεντρικής διοίκησης και σκοπό είχαν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της περιοχής, τα οποία προκλήθηκαν από τις επιδρομές των Αράβων στο Αιγαίο. Τα δύο κάστρα βρισκόταν σε άμεση οπτική επαφή μεταξύ τους και φαίνεται πως ήλεγχαν τόσο τις προσβάσεις στα νησιά όσο και τους δρόμους της ναυσιπλοΐας.³⁶⁵

Θήρα

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές για τη Θήρα ή Σαντορίνη³⁶⁶ κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή είναι λιγοστές.

Η πρώτη μνεία του νησιού σχετίζεται με το εκκλησιαστικό του καθεστώς. Το 343-4 στη σύνοδο της Σαρδικής συμμετείχε ο Διόσκουρος Θήρας, που ίσως αποτέλεσε έναν από τους πρώτους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους του νησιού.³⁶⁷ Ωστόσο, σε καμία από τις Οικουμενικές Συνόδους που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 4^ο, 5^ο και 6^ο αιώνα δεν εντοπίζεται υπογραφή του επισκόπου Θήρας. Η πρώτη

³⁶⁴ Eberhard H. *ΕΕΚΜΙ'* (1974-1978), 552-4. Μητσάνη Α. 2003

³⁶⁵ Μητσάνη Α. 2003

³⁶⁶ Η ονομασία αυτή είναι μεταγενέστερη του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα.

³⁶⁷ Mansi III, col.38

βεβαιωμένη αναφορά σε επίσκοπο του νησιού προέρχεται από την Στ' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης (680-1) στην οποία συμμετείχε ο επίσκοπος Γεώργιος.³⁶⁸ Επιπλέον σε εκκλησιαστικό Τακτικό του 7^{ου} αιώνα η Θήρα κατέχει την πέμπτη θέση μεταξύ των έντεκα υπαγόμενων επισκοπών στη μητρόπολη Ρόδου.³⁶⁹ Η υψηλή θέση που κατέχει στον κατάλογο αυτό σε συνδυασμό με τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα ίσως αποτελούν ενδείξεις ότι η Θήρα αποτέλεσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής αρκετά νωρίς, ήδη από τον 4^ο αιώνα. Άλλωστε ένας χριστιανικός τάφος του εντοπίστηκε στα Φηρά και χρονολογήθηκε κατά τον ύστερο 3^ο ή πρώιμο 4^ο αιώνα³⁷⁰ μαρτυρεί ότι η νέα θρησκεία εισήχθη στο νησί αρκετά νωρίς ίσως και από τις αρχές του 3^{ου} αιώνα.

Σημαντικά στοιχεία αντλούμε για τη Θήρα την υπό εξέταση περίοδο και από τις επιγραφικές μαρτυρίες. Στις πλάκες της εξωτερικής όψης του κυκλικού ηρώου, το οποίο εντοπίστηκε στον περίβολο του ναού του Τιμίου Σταυρού στην Περίσσα, έχουν χαραχθεί πυκνές επιγραφές.³⁷¹ Πρόκειται για το λεγόμενο «κτηματολόγιο» της Θήρας, το οποίο παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την εκμετάλλευση της γης από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα.³⁷² Μαρτυρούνται περίπου 50 μικρές γεωργικές κοινότητες, οι οποίες έχουν φορολογικό χαρακτήρα. Κάθε μια από αυτές φέρει το δικό της όνομα και έχει συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης. Καλλιεργούνταν κυρίως δημητριακά, αμπέλια και ελαιόδεντρα.

Επιπλέον από ένα μολυβδόβουλλο του 8^{ου} αιώνα που βρέθηκε στη Μήλο με την επιγραφή: «*ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ ΜΙΛΟΥ, ΘΗΡΑΣ, ΑΝΑΦΗΣ, ΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΟΡΓΟΥ*», μαρτυρείται ότι το νησί της Θήρας αποτέλεσε σταθμό των θαλάσσιων εμπορικών οδών που διέρχονταν μέσα από τις Κυκλάδες.³⁷³

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί στη Θήρα και χρονολογούνται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο είναι: α) η βασιλική στην αρχαία πρωτεύουσα της Θήρας, που πιθανόν χρονολογείται τον 5^ο αιώνα, ίσως αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, πάνω στην οποία κατασκευάστηκε ο ναός του Αγίου Στεφάνου, β) ο ναός Πισκοπής στη Γωνιά, ο οποίος ανακατασκευάστηκε από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) και θεμελιώθηκε πάνω σε μια βασιλική του τέλους

³⁶⁸ Fedalto G. 1988, 222. *ACO* 2^η σειρά, 2, 2, σελ. 764

³⁶⁹ Darrouzès J. 1981, 213

³⁷⁰ Ντούμας Χ. *ΑΔ* 18 (1963)

³⁷¹ Ανδρέου Η. *ΑΔ* 29 (1973-1974). Κιουρτζιαν Γ. 2000, 212-4

³⁷² Κιουρτζιαν Γ. 2000, 212-240. *Id.* 1998, 11

³⁷³ Βλ. υποσ. 301, σελ. 83

του 6^{ου} ή των αρχών του 7^{ου} αιώνα³⁷⁴, γ) η τρίκλιτη βασιλική στη θέση Δεντρί, με την επωνυμία Άγιος Ιωάννης στο Δεντρί, δ) ο οικισμός, με τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης και το νεκροταφείο στην Περίσσα και τέλος ε) ο οικισμός στο Καμάρι.

1. Ναός Επισκοπής Γωνιάς

Κοντά στον οικισμό Μέσα Γωνιά, στους βόρειους πρόποδες του όρους του Προφήτη Ηλία βρίσκεται ναός αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου (εικ. 59).³⁷⁵ Ο σημερινός ναός ιδρύθηκε, όπως πληροφορεί σχετική επιγραφή στο νάρθηκα, από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ιδρυτή επίσης των μονών Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου και Χοζοβιώτισσας Αμοργού. Πιθανόν αρχικά και η «*Παναγία της Γωνιάς*» να αποτέλεσε καθολικό κάποιου μοναστηριού. Ο ναός ανήκει στον τύπο του τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και κατά τη διάρκεια της ιστορίας του υπέστη αρκετές προσθήκες και μεταβολές που αλλοίωσαν τη μορφή του.

Πριν από την ανέγερση του σημερινού ναού από τον Αλέξιο φαίνεται ότι στην ίδια θέση είχε οικοδομηθεί κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο μια βασιλική.³⁷⁶ Μάλιστα το μεταγενέστερο οικοδόμημα ενσωμάτωσε τμήματα της παλαιότερης κατασκευής. Το γεγονός αυτό επηρέασε την τελική μορφή του, η οποία παρουσιάζει αποκλίσεις από τον καθιερωμένο τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού. Για παράδειγμα το ανατολικό τμήμα του ναού δεν διαμορφώνεται ως τριμερές ιερό με ισάριθμες αψίδες αλλά αντιθέτως υπάρχει μόνο μια κεντρική μεγάλων διαστάσεων.

Η αρχική βασιλική φαίνεται πως ήταν τρίκλιτη θολοσκέπαστη με νάρθηκα στα δυτικά. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους με δυο σειρές κιονοστοιχιών (από πέντε κίονες η κάθε μια). Το κεντρικό κλίτος ήταν μεγαλύτερο από τα πλαϊνά και κατέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Τα τμήματα της βασιλικής που σώζονται μέχρι σήμερα, ενσωματωμένα στο ναό του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα, είναι η μεγάλη ημικυκλική αψίδα του Ιερού, στην οποία ανοίγεται τρίλοβο παράθυρο και ο ανατολικός τοίχος εκατέρωθέν της. Κάτι παρόμοιο παρατηρείται και στο ναό της Πρωτοθρόνου στο Χαλκί Νάξου, όπου στο σημερινό ναό σώζεται το ανατολικό τμήμα πρωτοβυζαντινής βασιλικής.

³⁷⁴ Ορλάνδος Α., *ΕΕΒΣ* 7 (1951) 188-9, Δενεζά Δ. 1927

³⁷⁵ Ο ναός είναι επίσης γνωστός με τις ονομασίες «*Πισκοπή*», «*Κυρά της 'Πισκοπής*» και «*Παναγία της Γωνιάς*»: *Id. ABME Z'* (1951)

³⁷⁶ *ό.π.*, 186-191

Από το γλυπτό μαρμάρινο διάκοσμο της βασιλικής σώζονται οι αμφικιονίσκοι του παραθύρου της αψίδας, ένα κολουροπυραμιδοειδές τεκτονικό κιονόκρανο, το οποίο επιστέφει σε δεύτερη χρήση έναν από τους κίονες που στηρίζουν τον τρούλο του σημερινού ναού και ένα τμήμα θωρακίου ενσωματωμένο στο δάπεδο με ανάγλυφη διακόσμηση ισοσκελούς σταυρού μέσα σε τεμνόμενους κύκλους.

Από το τεκτονικό κιονόκρανο ο Α. Ορλάνδος τοποθέτησε την ανέγερση της βασιλικής στον 6^ο ή τον 7^ο αιώνα.³⁷⁷

2. Πρωτοβυζαντινός οικισμός στην Περίσσα

Στα νότια της ανατολικής ακτής της Θήρας βρίσκεται ο σημερινός παραθαλάσσιος οικισμός της Περίσσας. Ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια από τη 2^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε οικοπέδα της περιοχής έφεραν στο φως ένα εκτεταμένο οικισμό της ύστερης ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Ο οικισμός απλωνόταν σε όλη σχεδόν την έκταση που καταλαμβάνει η σημερινή Περίσσα, αλλά και τις περιοχές γύρω από αυτήν στους πρόποδες του ασβεστολιθικού βράχου του Μέσα Βουνού στην κορυφή του οποίου έχει αποκαλυφθεί η αρχαία πόλη της Θήρας. Το ενδιαφέρον είναι πως εντοπίστηκε και το νεκροταφείο του οικισμού. Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί ορισμένα τμήματα οικιών σε διάφορα σημεία μέσα και έξω από το σύγχρονο οικισμό, το νεκροταφείο και μια πρωτοβυζαντινή τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων.

Στο βορειοανατολικό άκρο της Περίσσας στους πρόποδες του Μέσα Βουνού βρίσκεται ο ερειπωμένος ναός της Αγίας Ειρήνης. Πρόκειται για δίδυμο καμαροσκέπαστο ναό της μεσοβυζαντινής περιόδου, ο οποίος κατασκευάστηκε με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση πάνω στα ερείπια μεγάλης πρωτοβυζαντινής βασιλικής (εικ. 60).³⁷⁸ Η βασιλική ήταν τρίκλιτη μεγάλων διαστάσεων και αποτελούσε τμήμα του πρωτοβυζαντινού οικισμού. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους από δυο κιονοστοιχίες. Το κεντρικό κλίτος ήταν πιο πλατύ από τα πλαϊνά και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Στην εξωτερική πλευρά κατά μήκος του βόρειου κλίτους υπήρχε επίμηκες πρόσκτησμα, το οποίο ακολουθούσε τη γραμμή του βραχώδους πρανούς και απέληγε ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα. Από τη βόρεια

³⁷⁷ ό.π., 188

³⁷⁸ Γερούση Ε. *ΑΔ* 47 (1992), 551-2. *Ead.* *ΑΔ* 49 (1994), 690-5. *Ead.* 2001, 133-4

κιονοστοιχία της βασιλικής σώζονται *in situ* οι τέσσερις δυτικοί κίονες με τα κιονόκρανά τους. Ο δεύτερος και ο τέταρτος κίονας από τα δυτικά έχουν επενδυθεί από πρόχειρα κτισμένους πεσσούς, οι οποίοι αντιστοιχούν, σύμφωνα με την ανασκαφέα, σε μια δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου.³⁷⁹

Από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που σώζονται φαίνεται ότι η βασιλική διέθετε εξαιρετικά προσεγμένο γλυπτό διάκοσμο. Οι κίονες του κυρίως ναού, καθώς και τα κορινθιακά κιονόκρανα που τους επέστεφαν ήταν κατασκευασμένα από προκοινησίιο μάρμαρο. Είναι πολύ πιθανόν τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη να έφτασαν έτοιμα στο νησί από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.

Η κατασκευή της βασιλικής τοποθετείται από την Ε. Γερούση με βάση τον τύπο των κορινθιακών κιονόκρανων στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ενώ η δεύτερη οικοδομική φάση στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα.³⁸⁰ Ένας χρυσός σόλιδος του αυτοκράτορα Λέοντα Γ' Ισαύρου, με χρονολογία κοπής 720/5, συνδέει σύμφωνα με την ανασκαφέα την τελική εγκατάλειψή της με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, το 726.³⁸¹

Σε μια θέση 30μ. από τον περίβολο του σύγχρονου ναού του Τιμίου Σταυρού Περίσσας εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο χρονολογείται πιθανότατα κατά τον 6^ο αιώνα.³⁸² Στα πλαίσια έφερε διακόσμηση είτε με σχηματοποιημένα δελφίνια είτε με βλαστό ελισσόμενης άκανθας, η οποία περιέκλειε ρόδακες και καρπούς, ενώ στα διάχωρα ποικίλα γεωμετρικά κοσμήματα. Σε μεταγενέστερη περίοδο κατασκευάστηκαν στη θέση οικίες ενσωματώνοντας το παλαιότερο ψηφιδωτό δάπεδο, οι τοίχοι των οποίων διέκοπταν τα διακοσμητικά του θέματα.

Παρόμοιες οικίες εντοπίστηκαν και σε άλλες θέσεις εντός της Περίσσας και έξω από αυτήν.³⁸³ Πρόκειται για κτήρια αποτελούμενα από ορθογώνια δωμάτια είτε διατεταγμένα γύρω από κάποια αυλή είτε σε ακανόνιστη διάταξη, οι τοίχοι των οποίων ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους, ασβεστοκονίαμα με θηραϊκή γη και αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Μερικές οικίες διέθεταν και όροφο, όπως συνάγεται από κλιμακοστάσιο έξι βαθμίδων που βρέθηκε μέσα σε δωμάτιο ανατολικά του δρόμου, που οδηγεί από το ναό του Τιμίου Σταυρού Περίσσας προς τη θέση Δεντρί.³⁸⁴ Επιπλέον, οι περισσότερες οικίες στεγάζονταν με κεραμοσκεπές,

³⁷⁹ *Ead. AD 47* (1992), 552. *Ead. AD 49* (1994), 692. *Ead.* 2001, 134

³⁸⁰ *ό.π.*

³⁸¹ *ό.π.*

³⁸² Γερούση Ε. *AD 47* (1992), 552-3

³⁸³ *Ead. AD 44* (1989), 426-7. *Ead. AD 47* (1992). *Ead. AD 48* (1993), 439-444. *Ead. AD 49* (1994). *Ead. AD 50* (1995), 723-6

³⁸⁴ *Ead. AD 50* (1995), 723

όπως προκύπτει από τα τμήματα κεραμίδων στέγης που βρέθηκαν μέσα σε αρκετά δωμάτια.³⁸⁵ Από τα παραπάνω μπορεί να προκύψει ότι ίσως οι περισσότερες οικίες που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα χρονολογούνται από την τελευταία φάση του οικισμού, δηλαδή τον 7^ο αιώνα.

Στο κέντρο του σύγχρονου οικισμού της Περίσσης, στη θέση «Ρομάνι», εντοπίστηκε το νεκροταφείο του οικισμού (εικ. 61).³⁸⁶ Από τους 170 περίπου τάφους, οι περισσότεροι είναι λακκοειδείς, ενώ πολύ λιγότεροι κιβωτιόσχημοι. Βρέθηκαν ακόμα συγκροτήματα ταφικών θαλάμων και πολλοί εγχυτρισμοί. Πολλοί τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεί για επανειλημμένες ταφές. Η Ε. Γερούση από τα ευρήματα προσδιόρισε τη χρήση του νεκροταφείου από τον 1^ο μέχρι και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα.³⁸⁷ Σε πολλούς από τους τάφους εντοπίστηκαν κτερίσματα, όπως αρκετά γυάλινα αγγεία (μυροδοχεία, κύπελα, οινοχόες), λίγα κεραμικά αγγεία (πινάκια, πυξίδες, μυροδοχεία, οινοχόες) και ελάχιστα χάλκινα αντικείμενα (εξαρτήματα ενδυμασίας). Εντοπίστηκαν περίπου 200 ακέραια λυχνάρια, διαφόρων περιόδων και τύπων (μικρασιατικά, κορινθιακά, αττικά, βορειοαφρικανικά, τροχήλατα) είτε συγκεντρωμένα σε χώρους, που χρησίμευαν ως αποθέτες είτε πάνω ή μέσα στους τάφους.³⁸⁸ Εκτός από αυτά βρέθηκε και μια ομάδα περίπου 30 ακέραιων λυχνariών με κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, τα οποία δεν μπορούσαν να αποδοθούν σε κανένα από τα μέχρι σήμερα γνωστά εργαστήρια. Η Ε. Γερούση τα ονόμασε συμβατικά «αιγαιακά», καθώς μεμονωμένα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί στη Δήλο, στη Θάσο και στις Κεγχρεές, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου.³⁸⁹ Παράλληλα διέκρινε σε αυτά επιρροές από μικρασιάτικα, βορειοαφρικανικά, συροπαλαιστιανικά και κυπριακά εργαστήρια, ενώ προσδιόρισε τη λειτουργία του «αιγαιακού» εργαστηρίου στα τέλη του 5^{ου} και τον 6^ο αιώνα.³⁹⁰

Η μεγάλων διαστάσεων βασιλική της Αγίας Ειρήνης σε συνδυασμό με την έκταση και την πυκνότητα των ταφών του νεκροταφείου μαρτυρούν ότι ο οικισμός της ύστερης ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου, που υπήρχε στην περιοχή ήταν αρκετά εκτεταμένος. Σύμφωνα με την Ε. Γερούση, η εγκατάλειψη του οικισμού πρέπει να πραγματοποιήθηκε με οργανωμένο τρόπο από τους κατοίκους, καθώς όπως φαίνεται πήραν μαζί τους μόνο τα απαραίτητα σκεύη αφήνοντας πίσω μόνο τα

³⁸⁵ ό.π.

³⁸⁶ *Ead. AI 47* (1992). *Ead. AI 48* (1993). *Ead. AI 49* (1994). *Ead. AI 50* (1995). *Ead.* 1996, 51-2

³⁸⁷ *Ead.* 1996, 51, *Ead.* 2003, 513

³⁸⁸ ό.π., 52

³⁸⁹ *Ead.* 2003, 514, εικ. 1-2

³⁹⁰ ό.π., 515

άχρηστα πράγματα.³⁹¹ Η εξέλιξη αυτή τοποθετείται στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} αιώνα, πριν από το 726 και την έκρηξη του ηφαιστείου.³⁹² Όλα τα παραπάνω οδήγησαν την ίδια αρχαιολόγο να ταυτίσει τα κατάλοιπα της περιοχής της Περίσσης με την αρχαία Ελευσίνα (ένα από τα επίνεια της αρχαίας πόλης της Θήρας), οικισμός που μαρτυρείται από τον Πτολεμαίο (2^{ος} αι.).³⁹³

3. Βασιλική στη θέση Δεντρί

Στη θέση Δεντρί κοντά στον οικισμό της Περίσσης σώζονται τα κατάλοιπα τρίκλιτης, πιθανότατα πρωτοβυζαντινής, βασιλικής με την επωνυμία Άγιος Ιωάννης στο Δεντρί.³⁹⁴

4. Βασιλική Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μέσα Βουνού

Ο δίδυμος ναός του Αγίου Στεφάνου στο Μέσα Βουνό, στην περιοχή δηλαδή που εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης της Θήρας, έχει ανεγερθεί πάνω στα ερείπια πρωτοβυζαντινής βασιλικής, ίσως αφιερωμένης στον Αρχάγγελο Μιχαήλ.³⁹⁵

5. Πρωτοβυζαντινός οικισμός στο Καμάρι

Στο σημερινό οικισμό Καμάρι, όπου βρισκόταν η αρχαία Οία, το δεύτερο επίνειο της αρχαίας πόλης της Θήρας, εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικισμού της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Σε ορισμένες θέσεις γύρω από τον οικισμό πραγματοποιήθηκαν, από τη 2^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ανασκαφικές έρευνες με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν λείψανα οικοδομημάτων, πιθανότατα συγκροτήματα οικιών.³⁹⁶ Οι τοίχοι των κτηρίων αυτών ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλους ασβεστολιθικούς και ηφαιστειακούς λίθους σε συνδυασμό με τη χρήση προγενέστερου οικοδομικού

³⁹¹ *Ead. AA* 47 (1992). *Ead. AA* 48 (1993). *Ead. AA* 50 (1995)

³⁹² *Ead. AA* 50 (1995), 723

³⁹³ *Ead.* 1996, 52

³⁹⁴ *Ead. AA* 50 (1995), 723

³⁹⁵ Hiller F. F. *et alii* 1904, 195. *Id. RE* VA, 2, col. 2301-2. Κουμανούδης Ι. 1960, 71. Λαζαρίδης Π. *AA* 23 (1968). Pallas D. 1977, 217

³⁹⁶ Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε. *AA* 43 (1988), 522-4, σχεδ. 1. *Ead. AA* 54 (1999), 540-2, είκ. 16-19

υλικού. Η ανασκαφέας στηριζόμενη στην κεραμική τοποθετεί τη χρήση των οικιών από το 2^ο-3^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα.³⁹⁷

Ο οικισμός αρχικά ήταν πιθανόν περιορισμένος ανάμεσα στους βόρειους πρόποδες του Μέσα Βουνού και σε ένα μικρό χείμαρρο. Ωστόσο η σταδιακή εγκατάλειψη της αρχαίας Θήρας από τον 3^ο αιώνα είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της έκτασης του.³⁹⁸

Συμπεράσματα

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και οι επιγραφικές μαρτυρίες από τη Θήρας μας πληροφορούν ότι το νησί γνώρισε μια περίοδο ειρήνης και ευημερίας σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής.

Από τον 3^ο αιώνα και μετά η αρχαία πόλη της Θήρας, η οποία βρισκόταν στα νότια της ανατολικής ακτής του νησιού πάνω στο λόφο του Μέσα Βουνού, έπαψε να αποτελεί την πρωτεύουσα του νησιού, καθώς σταδιακά εγκαταλείφθηκε. Κάτι τέτοιο δε συνέβη με τα δυο επίνεια της πόλης, την αρχαία Οία (στους βόρειους πρόποδες του μέσα Βουνού) και την αρχαία Ελευσίνα (στους νότιους πρόποδες του Μέσα Βουνού), τα οποία έχουν ταυτιστεί με τα αρχιτεκτονικά λείψανα, που εντοπίστηκαν στους σημερινούς οικισμούς Καμάρι και Περίσσα αντίστοιχα. Οι δυο αυτοί οικισμοί φαίνεται πως αποτέλεσαν τα επίκεντρα του νησιού σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Τα ευρήματα από τις περιοχές αυτές μαρτυρούν ότι οι παραθαλάσσιοι οικισμοί συνέχισαν να κατοικούνται τουλάχιστον μέχρι τον ύστερο 7^ο ή τον πρώιμο 8^ο αιώνα.

Η μεγάλη συγκέντρωση μνημείων στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού μαρτυρεί πιθανότατα ότι εκεί κατοικούσε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Θήρας. Σε αυτό συνηγορούν η βασιλική στη θέση Δεντρί κοντά στην Περίσσα, καθώς και η πρωτοβυζαντινή φάση του ναού της Επισκοπής Γωνιάς λίγα μόλις χιλιόμετρα δυτικά του Καμαρίου. Από τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού μόνο στα σημερινά Φηρά, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού, έχει εντοπιστεί ένας χριστιανικός τάφος πιθανότατα του 3^{ου} ή του 4^{ου} αιώνα.

---

³⁹⁷ *Ead. AD* 43 (1988), 524. *Ead. AD* 54 (1999), 541-2

³⁹⁸ Σιγάλας Χ. 1996, 77

Από το κτηματολόγιο της Θήρας προκύπτει ότι ο βασικότερος παράγοντας ανάπτυξης της τοπικής οικονομίας ήταν η συστηματική και εκτεταμένη καλλιέργεια της γης. Η κτηνοτροφία αποτελούσε πιθανότατα δευτερεύουσα δραστηριότητα.³⁹⁹ Σημαντικό ρόλο στην ευημερία του νησιού την υπό εξέταση περίοδο διαδραμάτισε και το εμπόριο, καθώς φαίνεται πως η Θήρα αποτέλεσε σταθμό των εμπορικών θαλάσσιων οδών, που διέρχονταν από τις Κυκλάδες.

Από τα τέλη του 7^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αιώνα η κατάσταση ευημερίας του νησιού μεταβάλλεται. Αν και δεν μαρτυρείται από τις πηγές και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αραβική επίθεση εναντίον της Θήρας, οι παραθαλάσσιοι οικισμοί της Περίσσας και του Καμαρίου εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους με οργανωμένο τρόπο, πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου του νησιού το 726, η οποία με τη σειρά της θα δημιούργησε αρκετά προβλήματα στην τοπική οικονομία.⁴⁰⁰

Σίφνος

Αν για τα μεγαλύτερα νησιά των Κυκλάδων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο οι πληροφορίες είναι λίγες, για τη Σίφνο είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Το νησί αναφέρεται εξαιρετικά σπάνια σε γραπτές πηγές και μόνο τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της περιόδου μπορούν να προσφέρουν πληροφορίες για την περίοδο από τον 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα.

Η Ε. Malamut θεωρεί ότι η Σίφνος κατά τον 5^ο αιώνα αποτελούσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής, η οποία αργότερα έπαψε να υφίσταται, είτε εξαιτίας μείωσης του πληθυσμού του νησιού είτε εξαιτίας άλλων οικονομικών παραγόντων.⁴⁰¹ Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν προκύπτει ούτε από τις γραπτές πηγές ούτε από τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Η πρώτη μνεία σχετικά με την εκκλησιαστική διοίκηση του νησιού προέρχεται από τον 6^ο αιώνα. Συγκεκριμένα το 536 ο επίσκοπος Πάρου Θεόδωρος συμμετείχε στη μεγάλη σύνοδο, που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη επί πατριάρχη Μηνά, υπογράφοντας ως «πίσκοπος Παρίων, Σιφνίων κα

---

³⁹⁹ Kiourtzian G. 1998, 11

⁴⁰⁰ Γερούση Ε. ΑΔ 47 (1992). *Ead.* ΑΔ 48 (1993). *Ead.* ΑΔ 50 (1995). Σιγάλας Χ. 1996, 77

⁴⁰¹ Malamut Ε. 2001, 23, 29

μουλγιν ν».⁴⁰² Φαίνεται λοιπόν ότι κατά τον 6^ο αιώνα η Σίφνος δεν αποτελούσε έδρα ξεχωριστής επισκοπής αλλά μαζί με την Αμοργό υπάγονταν εκκλησιαστικά στην Επισκοπή Πάρου. Είναι πολύ πιθανόν αυτή η εξέλιξη να είχε πραγματοποιηθεί μετά την Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451, στην οποία συμμετείχε ο επίσκοπος Αθανάσιος υπογράφοντας μόνο ως επίσκοπος Πάρου.⁴⁰³ Η εκκλησιαστική υπαγωγή της Σίφνου στην επισκοπή Πάρου φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέχρι και το 1083, ενώ στη συνέχεια συμπεριλήφθηκε στη νεοσύστατη Μητρόπολη Παροναξίας, όπου και παρέμεινε τουλάχιστον μέχρι και το 16^ο αιώνα.⁴⁰⁴

Λίγα είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου που έχουν εντοπιστεί στη Σίφνο. Πρόκειται για τουλάχιστον μια βεβαιωμένη βασιλική στη θέση Πλατύς Γιαλός, ενώ πιθανολογείται η ύπαρξη μιας ακόμα στη θέση Εξάμπελα και ένα μεγάλο οικοδόμημα άγνωστης χρήσης στη θέση Μάρμαρα-Θόλος. Επιπλέον τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι στη θέση του σημερινού χωριού Κάστρο στην ανατολική ακτή της Σίφνου υπήρχε οικισμός πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι το νησί συνέχισε αδιάκοπα να κατοικείται κατά τον 8^ο αιώνα και έπειτα. Αυτό προκύπτει από κάποια αρχιτεκτονικά γλυπτά και κεραμικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στο Κάστρο (βλ. παρακάτω), από τη χρονολόγηση αρκετών ναών του νησιού μέσα σε αυτή την περίοδο⁴⁰⁵ και τέλος από την ακριβή χρονολόγηση μέσω επιγραφής του ναού της Παναγίας Κιτρανής ή Κυπριανής το έτος 787.⁴⁰⁶

1. Πρωτοβυζαντινός οικισμός στο χωριό Κάστρο Σίφνου

Το χωριό Κάστρο βρίσκεται στην ανατολική ακτή της Σίφνου. Σε περιόδους καλοκαιρίας έχει οπτική επαφή με την Παροικία στη δυτική ακτή της Πάρου. Ο οικισμός έχει κτιστεί στο πλάτωμα ενός παραθαλάσσιου λόφου, απόκρημνου από την πλευρά της θάλασσας. Η αδιάκοπη κατοίκηση της θέσης μέχρι σήμερα έχει καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των παλαιότερων περιόδων με αποτέλεσμα λίγα στοιχεία να είναι γνωστά για την ιστορία του.

⁴⁰² Fedalto G. 1988, 219. *ACO* III, σελ. 119, σημ. 93

⁴⁰³ *Id.* 1988, 219, *ACO* II, 3, 1, σελ. 234, σημ.185: «*Athanasius episcopus Pari insulae suscripsi*»

⁴⁰⁴ Καμπανέλλης Ι. 1991, 37

⁴⁰⁵ Δημητροκάλλης Γ. 2005, 33-66

⁴⁰⁶ Malamut E. 2002, 23

Σημαντικά στοιχεία για την πρωτοβυζαντινή περίοδο της ιστορίας του Κάστρου προκύπτουν με το συνδυασμό των ευρημάτων από τις ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν από τον J. K. Brock την περίοδο 1935-8, σε διάφορα σημεία του οικισμού⁴⁰⁷ και των γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών και νομισμάτων, πολλά από τα οποία βρίσκονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κάστρου⁴⁰⁸.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών αποκαλύφθηκε σε τομές, που ανοίχθηκαν στις νότιες και νοτιοδυτικές υπώρειες του Κάστρου καθώς και σε θέσεις γύρω από το μονοπάτι που οδηγεί στο Φάρο, πρωτοβυζαντινή κεραμική.⁴⁰⁹ Πρόκειται για θραύσματα λύχνων αττικού εργαστηρίου, τα οποία, σύμφωνα με το Χ. Πέννα, χρονολογούνται από τον ύστερο 4^ο μέχρι και τον 6^ο αι.⁴¹⁰, καθώς και για σκεύη εστίασεως και πόσεως, όπως μια μικρή μόνωτη κούπα (4^ο^ς-5^ο^ς αι.)⁴¹¹ και ένα βορειοαφρικανικό πινάκιο του τύπου 103 του Hayes (6^ο^ς αι.)⁴¹².

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κάστρου φυλάσσονται αρκετά γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη της περιόδου, τα οποία προέρχονται από διάφορα σημεία του οικισμού. Πρόκειται για ένα κορινθιάζον κιονόκρανο με οδοντωτά φύλλα άκανθας στην κάτω ζώνη και υδροχαρή φύλλα στην άνω του 5^ο αι. (εικ. 62), ένα κολουροπυραμιδοειδές επίθημα με ανάγλυφο σταυρό του 5^ο-6^ο αι., ένα κορινθιάζον κιονόκρανο τέμπλου του πρώιμου 6^ο αι. και ένα θραύσμα ανάγλυφου θωρακίου του 6^ο αι.⁴¹³ Στον 7^ο ή τον 8^ο αιώνα χρονολογήθηκαν από το Χ. Πέννα ένα μικρό κορινθιακό κιονόκρανο με σχηματοποιημένη διακόσμηση, δυο θραύσματα διάτρητου θωρακίου και ένα τμήμα πεσσίσκου με συμφυές θωράκιο.⁴¹⁴ Ωστόσο, οι χρονολογήσεις των αρχιτεκτονικών μελών στον 7^ο και τον 8^ο αιώνα δεν μπορούν να τεκμηριωθούν. Επίσης από την ευρύτερη περιοχή του Κάστρου προέρχονται χάλκινα νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουλιανού (354-360), Ουάλη (364-378), Θεοδοσίου Α' (379-395), Ιουστίνου Β' (565-578) και Ηρακλείου (610-641).⁴¹⁵

Τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν μαρτυρίες της αδιάκοπης κατοίκησης του οικισμού του Κάστρου Σίφνου σε όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

---

⁴⁰⁷ Brock J. K. *BSA* 44 (1949)

⁴⁰⁸ Πέννας Χ. 2005. *Id.* 2002: Σύμφωνα με το Χ. Πέννα τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής χάθηκαν κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

⁴⁰⁹ Brock J. K. *BSA* 44 (1949), 70-2. Πέννας Χ. 2005, 17-21

⁴¹⁰ Πέννας Χ. 2005, 17-9

⁴¹¹ ό.π., 17

⁴¹² ό.π., 19. Hayes J. W. 1972, 157-160, 458, χάρτης 11

⁴¹³ Πέννας Χ. 2005, 21-23

⁴¹⁴ ό.π.

⁴¹⁵ ό.π., 23-4

Πιθανότατα στη θέση υπήρχε ένας οικισμός με αξιοσημείωτη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα, όπως μαρτυρείται από τα νομίσματα και τα όστρακα λύχνων αττικού εργαστηρίου και βορειοαφρικανικού πινακίου. Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη μαρτυρούν πιθανόν την ύπαρξη ενός ή περισσότερων πρωτοβυζαντινών ναών στον οικισμό. Το Κάστρο φαίνεται ότι δεν εγκαταλείφθηκε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Μικρός αριθμός κεραμικών ευρημάτων, όπως όστρακα κανάτας, τσουκαλιού, κούπας και πινακίου χρονολογούνται, σύμφωνα με το Χ. Πέννα, από τον 8^ο μέχρι και το 12^ο αι.⁴¹⁶

2. Βασιλική στο ναό της Αγίας Σοφίας στον Πλατύ Γιαλό

Ο ναός της Αγίας Σοφίας βρίσκεται στη θέση Πλατύς Γιαλός μέσα σε κολπίσκο που σχηματίζεται στη νότια ακτή της Σίφνου. Στις πεζούλες που έχουν διαμορφωθεί στον περίβολο του ναού έχουν ενσωματωθεί βάσεις κίωνων που χρονολογούνται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.⁴¹⁷ Στην ανατολική πλευρά του ναού εξωτερικά της κόγχης του Ιερού σώζονται τα κατάλοιπα ημικυκλικής αψίδας (εικ. 63), η οποία αποτελούσε τμήμα προγενέστερου οικοδομήματος.

Στις Κυκλάδες παρατηρείται συχνά το φαινόμενο της κατασκευής μικρών ναΐσκων σε μεταγενέστερες περιόδους πάνω στα ερείπια μεγάλων πρωτοβυζαντινών ναών με τη χρήση έτοιμου οικοδομικού υλικού. Συνήθως ο μεταγενέστερος ναός καταλαμβάνει τμήμα της αψίδας και του κεντρικού κλίτους της βασιλικής. Είναι πολύ πιθανόν η εκκλησία της Αγίας Σοφίας να κατασκευάστηκε πάνω στα ερείπια παλαιότερης πρωτοβυζαντινής βασιλικής. Περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση, το μέγεθος και τη διακόσμηση της βασιλικής δεν μπορούν να προκύψουν, καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα.

Η ύπαρξη μιας βασιλικής, σχετικά μεγάλων όπως φαίνεται διαστάσεων, σε ένα κόλπο προστατευμένο από το βόρειο άνεμο πιθανόν υποδηλώνει ότι στην περιοχή κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βρισκόταν ένας παραθαλάσσιος οικισμός με λιμάνι, αρκετά ασφαλές για τα πλοία.⁴¹⁸

---

⁴¹⁶ ό.π., 20-1

⁴¹⁷ ό.π., 12

⁴¹⁸ ό.π., 12-3

3. Βασιλική στον Άγιο Νικόλαο του Παλιού στα Εξάμπελα

Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Παλιού (εικ. 64) βρίσκεται στη θέση Εξάμπελα, λίγα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Κάστρου στην ενδοχώρα της Σίφνου. Στον περίβολο του ναού έχουν ενσωματωθεί δυο ακέραιοι μονολιθικοί αρράβδωτοι κίονες με τις βάσεις τους, οι οποίοι χρονολογούνται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Είναι πολύ πιθανόν τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη να ανήκουν σε θρησκευτικό κτήριο πρωτοβυζαντινής εποχής, το οποίο βρίσκεται είτε κάτω από το σημερινό ναό είτε σε κοντινή απόσταση από αυτόν.⁴¹⁹

4. Μεγάλο οικοδόμημα πρωτοβυζαντινής περιόδου στη θέση Μάρμαρα-Θόλος

Στη θέση Μάρμαρα-Θόλος που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του νησιού της Σίφνου ανακαλύφθηκε τοίχος μεγάλου οικοδομήματος, ο οποίος χρονολογήθηκε από την Ο. Χατζηαναστασίου στην υστερορωμαϊκή - πρωτοβυζαντινή περίοδο (εικ. 65).⁴²⁰ Ο τοίχος (σώζεται σε μήκος 20μ. και ύψος 2μ.), ο οποίος σε μεταγενέστερη περίοδο είχε χρησιμοποιηθεί ως αναλημματικός για τη διαμόρφωση αναβαθμίδων καλλιέργειας, είναι κτισμένος με μεγάλους τετραγωνισμένους λίθους και κονίαμα, ενώ σε δυο σημεία φέρει τοξωτές εσοχές. Το οικοδόμημα χρονολογήθηκε από κεραμικά ευρήματα, που συγκεντρώθηκαν από το χώρο κατά τη διάρκεια έρευνας της ΚΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Άγνωστη είναι η χρήση του καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα.

Συμπεράσματα

Αν και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο δεν μας είναι γνωστά ιστορικά στοιχεία σχετικά με τη Σίφνο, καθώς οι πηγές σιωπούν, φαίνεται ότι το νησί ακολούθησε την πορεία των υπόλοιπων Κυκλάδων. Η Σίφνος κατοικείται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, αναπτύσσει οικονομική και εμπορική δραστηριότητα και πιθανότατα γνωρίζει μια περίοδο σχετικής ευημερίας.

---

⁴¹⁹ ό.π.

⁴²⁰ Χατζηαναστασίου Ο. *ΑΔ* 43 (1988), 501

Όλες οι θέσεις της περιόδου εντοπίζονται στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού εκτός από μια που βρίσκεται στο βόρειο. Η απουσία πρωτοβυζαντινών θέσεων σε όλη τη δυτική ακτή αλλά και στο μεγαλύτερο κομμάτι της ενδοχώρας πιθανότατα οφείλεται σε ερευνητικό κενό. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι πιθανότατα ο οικισμός του Κάστρου αποτελούσε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο μια κοινότητα με αξιοσημείωτη οικονομική και εμπορική ζωή.

Περισσότερα στοιχεία για τη Σίφνο κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες δεν μπορούν να προκύψουν καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές αρχαιολογικές έρευνες.

Σίκινος

Οι πηγές της πρωτοβυζαντινής περιόδου δεν παρέχουν καμία πληροφορία ούτε για τη διοικητική υπαγωγή του νησιού ούτε για το εκκλησιαστικό του καθεστώς. Ωστόσο το πιθανότερο είναι πως η Σίκινος αποτελούσε τμήμα της “*επαρχίας των Νήσων*” με πρωτεύουσα τη Ρόδο, όπως και τα υπόλοιπα γειτονικά νησιά.

Η Σίκινος παραμένει σχεδόν ανεξερεύνητη αρχαιολογικά όσο αφορά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο ναός της Θεοτόκου στην Επισκοπή. Πρόκειται για ένα ταφικό μνημείο του 2^{ου} ή του 3^{ου} αιώνα, το οποίο μετατράπηκε, πιθανόν κατά την περίοδο αυτή σε χριστιανικό ναό.

1. Ναός της Θεοτόκου στην Επισκοπή

Στη θέση Επισκοπή στο νοτιοδυτικό τμήμα της Σικίνου, απέναντι από τα λείψανα της αρχαίας πόλης του νησιού, βρίσκονται τα κατάλοιπα ενός παλαιού μοναστηριακού συγκροτήματος, από το οποίο σήμερα σώζονται το καθολικό αφιερωμένο στη Θεοτόκο, γνωστό ως ναός της Επισκοπής, το βυζαντινό εκκλησάκι της Αγίας Άννας και τα ερειπωμένα κελιά.

Ο μονόχωρος ναός της Θεοτόκου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποτελεί μετατροπή αρχαίου κτηρίου (εικ. 66). Όσο αφορά το είδος του αρχαίου οικοδομήματος κάποιοι μελετητές θεώρησαν ότι επρόκειτο για ειδωλολατρικό ιερό του Πυθίου Απόλλωνα, στηρίζοντας την άποψή τους σε μια επιγραφή που βρέθηκε

στον περιβάλλοντα χώρο του ναού.⁴²¹ Άλλοι ερευνητές υποστήριξαν ότι πρόκειται για ένα ναόσχημο εν παραστάσει ταφικό μνημείο με υπόγειες θολωτές κρύπτες, δηλαδή για ένα τύπο μαυσωλείου ή ηρώου πιθανότατα των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁴²² Η δεύτερη άποψη θεωρείται πλέον πιθανότερη.

Οι αρχικές μετατροπές, που πραγματοποιήθηκαν, ώστε το οικοδόμημα να καλύπτει τις ανάγκες της χριστιανικής θρησκείας, ήταν εξαιρετικά ήπιου χαρακτήρα και επικεντρώθηκαν κυρίως στο χώρο του ιερού. Στο εσωτερικό του ναού σώζονται γλυπτά που προέρχονται από τέμπλο και χρονολογούνται από μελετητές κατά τον 7^ο αιώνα (εικ. 67).⁴²³ Πρόκειται για ένα πεσσίσκο και ένα θωράκιο, που βρίσκονται εντοιχισμένα στην αψίδα του ιερού, καθώς και ένα ακόμα πεσσίσκο τοποθετημένο ως βάση της Αγίας Τράπεζας. Ο πρώτος πεσσίσκος διακοσμείται μόνο στη μια στενή του πλευρά, με ένα σταυρό που εδράζεται πάνω σε ρόμβο μέσα στον οποίο υπάρχει φυτικό κόσμημα. Η διακόσμηση του θωρακίου διαμορφώνεται οριζόντια σε δυο μεγάλα τετράγωνα. Στο πρώτο τετράγωνο υπάρχει σταυρός με πεπλατυσμένες και γωνιώδεις τις ακμές των κεραιών. Τα δύο κενά διαστήματα που δημιουργούνται στις γωνίες πάνω από τις οριζόντιες κεραιές πληρούνται με κυκλικά φυτικά κοσμήματα, ενώ τα κάτω διακοσμούνται με φολιδωτά κοσμήματα. Το δεύτερο τετράγωνο φέρει συμμετρική διακόσμηση από ρόμβους. Το δεύτερο θωράκιο φέρει στη μία στενή του πλευρά φολιδωτή διακόσμηση, ενώ στη μία μακρά στο ανώτερο σταυρό με πεπλατυσμένες και γωνιώδεις τις ακμές των κεραιών και στο κατώτερο ρόμβο μέσα στον οποίο υπάρχει φυτικό κόσμημα.

Η χρονολόγηση των παραπάνω γλυπτών στον 7^ο αιώνα παραμένει προς το παρόν εξαιρετικά επισφαλής δεδομένου ότι τα γλυπτά αυτής της περιόδου αναγνωρίζονται με δυσκολία. Ωστόσο, κάποιοι μελετητές τοποθετούν την αρχική ήπια μετατροπή του οικοδομήματος σε χριστιανικό ναό κατά τον 7^ο αιώνα εξαιτίας των γλυπτών.⁴²⁴ Η πρακτική αυτή αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων, όπως η Νάξος, η Άνδρος, η Μήλος και η Πάρος κυρίως όμως κατά τον 4^ο και τον 5^ο αιώνα.

Σε κάποια μεταγενέστερη περίοδο ο ναός φαίνεται ότι υπέστη μια μερική καταστροφή με αποτέλεσμα να ανοικοδομηθούν τα τμήματα του που είχαν

⁴²¹ Η επιγραφή δεν εντοπίστηκε στην αρχική της θέση. Την είχαν αποθέσει στο προαύλιο του ναού άγνωστο ποια εποχή. Ross L. 1845, 177. Dawkins R. M. *BSA* 1911-2, 30-6

⁴²² Bent Th. 2002, 87. Frantz A.-Thompson H. A.-Travlos J. *AJA* 73 (1969), 399-400. Spieser J. M. 2001, 3. Πέννας Χ. 2002, 16

⁴²³ Frantz A.-Thompson H. A.-Travlos J. *AJA* 73 (1969), 418

⁴²⁴ ό.π.

καταρρεύσει.⁴²⁵ Η σημερινή μορφή του με την ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά, το τρούλο και τα τοιχισμένα μετακίονια διαστήματα, οφείλεται κυρίως σε αυτή τη δεύτερη μετασκευή.

Ανάφη

Άγνωστες είναι οι πτυχές της ιστορίας της Ανάφης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, καθώς αφενός οι πηγές σιωπούν, αφετέρου το νησί παραμένει σχεδόν ανεξερεύνητο αρχαιολογικά.

Το γεγονός ότι δεν αναφέρεται σε κανένα επισκοπικό κατάλογο μαρτυρεί ότι δεν αποτέλεσε ποτέ κατά τη διάρκεια της περιόδου έδρα ξεχωριστής επισκοπής. Η μοναδική αρχαιολογική μαρτυρία που έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στο νησί για την πρωτοβυζαντινή εποχή προέρχεται από την περιοχή του όρμου Καταλιμάτσα, στη νότια πλευρά της Ανάφης, όπου εντοπίστηκαν τα λείψανα οικισμού.

Η Ανάφη πιθανότατα κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες μέχρι και τον 8^ο αιώνα αποτέλεσε θαλάσσιο εμπορικό σταθμό, όπως προκύπτει από μολυβδόβουλλο του 8^{ου} αιώνα που βρέθηκε στη Μήλο με την επιγραφή: «*ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ ΜΙΛΟΥ, ΘΗΡΑΣ, ΑΝΑΦΗΣ, ΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΟΡΓΟΥ*».⁴²⁶

1. Οικισμός στην περιοχή του Όρμου Καταλιμάτσα

Στην περιοχή του Όρμου Καταλιμάτσα, στη νότια ακτή του νησιού βρισκόταν το επίγειο της αρχαίας πόλης της Ανάφης. Ανάμεσα στα ορατά κατάλοιπα ενός οικισμού εντοπίστηκαν διάσπαρτα μαρμάρινα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα τον 6^ο αιώνα.⁴²⁷ Μελλοντική ανασκαφική έρευνα στο χώρο ίσως αποκαλύψει τα λείψανα ενός εκτεταμένου πρωτοβυζαντινού οικισμού.

Σχοινούσα

---

⁴²⁵ ό.π., 419

⁴²⁶ Βλ. υποσ. 301, σελ. 83

⁴²⁷ Μητσάνη Α. 2002, 7-8

Οι πηγές της πρωτοβυζαντινής περιόδου δεν παρέχουν καμία πληροφορία για τη διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της Σχοινούσας. Ωστόσο, το πιθανότερο είναι πως αποτελούσε τμήμα της “*επαρχίας των Νήσων*”, ενώ εκκλησιαστικά ίσως βρισκόταν στη δικαιοδοσία της γειτονικής επισκοπής Νάξου.

Παρά την απουσία οποιασδήποτε πληροφορίας και τη μικρή του έκταση, το νησί παρουσιάζει σημαντικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον, καθώς σώζονται τα κατάλοιπα τριών βασιλικών στις θέσεις Τσιγκούρι, Άγιος Βασίλειος και Προφήτης Ηλίας και ενός εκτεταμένου οικισμού (ακρωτήριο Πορτοκάλι) της πρωτοβυζαντινής περιόδου.⁴²⁸

1. Πρωτοβυζαντινός οικισμός Σχοινούσας

Στην περιοχή ανάμεσα στους όρμους Τσιγκούρι και Λιβάδι και στο ακρωτήριο Πορτοκάλι στο νότιο τμήμα της Σχοινούσας εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα εκτεταμένου οικισμού της πρωτοβυζαντινής περιόδου.⁴²⁹

Ο οικισμός πιθανότατα ιδρύθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο, όπως προκύπτει από ενεπίγραφη στήλη, που είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Στη θέση δεν έχει πραγματοποιηθεί συστηματική ανασκαφική έρευνα ωστόσο είναι ορατά τα θεμέλια αρκετών οικοδομημάτων, ένα από τα οποία πιθανότατα ταυτίζεται με μεγάλων διαστάσεων βασιλική (σώζεται τοίχος μήκους 18μ.). Τμήμα του οικισμού εκτείνεται κάτω από τη σημερινή επιφάνεια της θάλασσας. Ο οικισμός, ο οποίος διέθετε ένα ικανό αριθμό κατοίκων, ανέπτυξε πλούσια εμπορική δραστηριότητα, όπως μαρτυρείται από κεραμικά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν μετά από την πρόσφατη επιφανειακή έρευνα.⁴³⁰ Πρόκειται για όστρακα αγγείων μεταφοράς και αποθήκευσης και κεραμική που προέρχονταν από εργαστήρια της Κύπρου και της Φώκαιας (Μ. Ασίας). Ευρήματα από τον 7^ο αιώνα και μετά δεν εντοπίστηκαν και είναι πολύ πιθανόν ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε.

---

⁴²⁸ Τα αρχαιολογικά δεδομένα, που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία σχετικά με τη Σχοινούσα, βασίζονται κυρίως στην ανακοίνωση του Δ. Χατζηλαζάρου στο Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης: Χατζηλαζάρου Δ. 2008, 103

⁴²⁹ ό.π.

⁴³⁰ ό.π.

2. Βασιλική στη θέση Σταυρός

Στη θέση Σταυρός, περίπου 1200μ. ανατολικά του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Σχοινούσας, σώζονται τα κατάλοιπα επιμήκους κτηρίου. Πιθανότατα πρόκειται για βασιλική του 6^{ου} αιώνα, καθώς στην περιοχή εντοπίστηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη της περιόδου, όπως θωράκια, κιονόκρανα, αμφικιονίσκοι κ.α..⁴³¹

3. Βασιλική στο ακρωτήριο Άγιος Βασίλειος

Στο ακρωτήριο Άγιος Βασίλειος κάτω από το σημερινό ομώνυμο ναό εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα βασιλικής πιθανότατα της πρωτοβυζαντινής περιόδου.⁴³²

Συμπεράσματα

Ο αριθμός των ευρημάτων φαντάζει δυσανάλογος με την έκταση του νησιού. Ωστόσο, φαίνεται πως το νησί από τον 4^ο μέχρι και τον 7^ο αιώνα βίωσε μια περίοδο ευημερίας. Η ακμή αυτή είναι σχεδόν αδύνατον να στηρίχτηκε στη γεωργική δραστηριότητα, καθώς οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις της Σχοινούσας είναι περιορισμένες και δεν μπορούν να συντηρήσουν μεγάλο αριθμό κατοίκων. Επομένως, η κινητήριος δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού θα πρέπει να ήταν το εμπόριο. Σε αυτό συνηγορούν και τα σωζόμενα κεραμικά ευρήματα, πολλά από τα οποία προέρχονται από αγγεία μεταφοράς και αποθήκευσης, ενώ άλλα προέρχονται από εργαστήρια περιοχών εκτός των Κυκλάδων (Φώκαια, Κύπρος).

Φαίνεται λοιπόν πως κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες το νησί συμμετείχε στο εμπορικό δίκτυο της εποχής. Η ευημερία του νησιού ίσως διήρκησε μέχρι και τον 7^ο αιώνα, καθώς δεν εντοπίστηκε στον πρωτοβυζαντινό οικισμό κεραμική μεταγενέστερης περιόδου. Ωστόσο, δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για μια οριστική εγκατάλειψη του ή για μετακίνηση των κατοίκων προς το εσωτερικό. Αρκετά ερωτήματα σχετικά με την πρωτοβυζαντινή Σχοινούσα μπορούν να βρουν απάντηση μόνο με τη συνέχιση των αρχαιολογικών ερευνών.

---

⁴³¹ ό.π.

⁴³² ό.π.

Όσο αφορά τις θέσεις των βασιλικών μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η μια βρίσκεται μέσα στον πρωτοβυζαντινό παραθαλάσσιο οικισμό του νησιού σε άμεση σχέση με το λιμάνι. Οι υπόλοιπες δυο κατασκευάστηκαν έξω από τον οικισμό αλλά σε κοντινή απόσταση από αυτόν (περίπου 1200μ.), η μία προς την ενδοχώρα και η άλλη σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα, πάνω σε ένα ακρωτήριο.

Ε. Γενικά Συμπεράσματα

Η ύπαρξη σημαντικού αριθμού πρωτοβυζαντινών μνημείων στις Κυκλάδες μαρτυρεί τη συνεχή κατοίκηση των νησιών σε όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, σε συνθήκες ειρήνης και ευημερίας.

Οι αρχαίες πόλεις της Νάξου, της Άνδρου, της Πάρου και της Μήλου εξακολούθησαν να κατοικούνται σε όλη τη διάρκεια των πρωτοβυζαντινών αιώνων. Η αρχαία Νάξος, πιθανότατα έπαψε να αποτελεί την πρωτεύουσα του νησιού, η οποία ίσως μεταφέρθηκε στην περιοχή του Χαλκίου στην ενδοχώρα. Η αρχαία Μήλος πιθανόν έχασε κάποιο τμήμα του πληθυσμού της, ο οποίος μεταφέρθηκε σε άλλες περιοχές του νησιού. Οι αρχαίες πόλεις της Άνδρου (Παλαιόπολη) και της Πάρου (Παροικία) συνέχισαν να αποτελούν τις πρωτεύουσες των νησιών τους. Αντίθετα, η αρχαία Θήρα καθώς και οι τρεις αρχαίες πόλεις της Αμοργού (Αιγιάλη, Μινώα, Αρκεσίνη) φαίνεται πως εγκαταλείφθηκαν. Δε συνέβη όμως το ίδιο με ορισμένα από τα επίνειά τους. Τα δύο λιμάνια της αρχαίας Θήρας, η Οία (Καμάρι) και η Ελευσίνα (Περίσσα), παρουσιάζουν την εικόνα δυο εκτεταμένων οικισμών από τον 4^ο μέχρι και το τέλος του 7^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αιώνα. Ο οικισμός των Καταπόλων, το λιμάνι της αρχαίας Μινώας στην Αμοργό, συνεχίζει να κατοικείται τουλάχιστον μέχρι τον 7^ο αιώνα, όπως μαρτυρεί η εύρεση της πρωτοβυζαντινής βασιλικής.

Εκτός από τις πρωτοβυζαντινές βασιλικές, που εντοπίστηκαν στις αρχαίες πόλεις και τα επίνειά τους, σημαντικός αριθμός βρέθηκε και σε άλλες θέσεις των νησιών. Πρόκειται για ορεινές, ημιορεινές, πεδινές αλλά και παραθαλάσσιες περιοχές, σε μερικές από τις οποίες πολύ συχνά υπήρχαν οικοδομήματα προγενέστερων περιόδων (ιερά, κοσμικά κτήρια). Οι βασιλικές αυτές μαρτυρούν ότι κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες στην ενδοχώρα και τις παραθαλάσσιες περιοχές νησιών, όπως η Νάξος, η Πάρος, η Μήλος, η Σίφνος και η Αμοργός, υπήρχαν αρκετοί μικρότεροι ή μεγαλύτεροι οικισμοί. Ο μεγαλύτερος αριθμός των πρωτοβυζαντινών

βασιλικών έχει εντοπιστεί στη Νάξο, πιθανότατα το κυριότερο κέντρο των Κυκλάδων την υπό εξέταση εποχή.

Στα νησιά των Κυκλάδων που εξετάστηκαν εντοπίστηκαν 46 θρησκευτικά κτήρια, από τα οποία τα 41 ταυτίζονται με βασιλικές. Ο αριθμός αυτός θα αυξηθεί αν προστεθούν οι γνωστές στη βιβλιογραφία βασιλικές από νησιά των Κυκλάδων που δεν συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα εργασία, όπως η Δήλος και η Κέα. Παρόλα αυτά προκύπτει ένα μέτρο σύγκρισης με άλλες νησιωτικές περιοχές. Για παράδειγμα στα Δωδεκάνησα έχουν βρεθεί 216 και στη Λέσβο 50 βασιλικές.⁴³³

Οι βασιλικές των Κυκλάδων ήταν τρίκλιτες, σχετικά μικρών διαστάσεων, σε σχέση με τις αντίστοιχες του ελλαδικού χώρου, με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, νάρθηκα στα δυτικά και λιτή αλλά προσεγμένη διακόσμηση. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους είτε με κιονοστοιχίες είτε με πεσοστοιχίες, ενώ η κάλυψη των οικοδομημάτων αυτών γινόταν με ξύλινη επικλινή στέγη ή με ημικυλινδρικές καμάρες. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις αρχιτεκτονικά μέλη του γλυπτού διακόσμου εισήχθησαν από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης (βασιλική στο Βουτάκο Πάρου, βασιλική Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα Θήρας, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αμοργό), αν και το μεγαλύτερο μέρος των αρχιτεκτονικών γλυπτών λαξεύτηκε από ντόπιους τεχνίτες.

Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο ναός της Παναγίας Εκατονταφυλιανής στην Παροικία. Ανάλογου μεγέθους και πολυτέλειας κτήρια κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο με αυτοκρατορική χορηγία μόνο σε μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας την ίδια περίοδο, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Έφεσος, η Ραβέννα, η Θεσσαλονίκη, οι Φίλιπποι. Στο συγκρότημα της Εκατονταφυλιανής παρατηρείται εκτεταμένη χρήση έτοιμου μαρμάρινου υλικού από αρχαία οικοδομήματα της πόλης της Πάρου, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκε τοπικό μάρμαρο αλλά και έτοιμα εισηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη από την Προκόννησο, όπως στην περίπτωση του κιβωρίου.

Όσο αφορά την κοσμική αρχιτεκτονική έχει εντοπιστεί μόνο ένας μικρός αριθμός οικιών στην Περίσσα και το Καμάρι Θήρας. Οι οικίες αποτελούνταν από ορθογώνια δωμάτια διατεταγμένα γύρω από μια αυλή ή σε ακανόνιστη διάταξη. Οι τοίχοι τους ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους, ασβεστοκονίαμα με θηραϊκή γη

---

⁴³³ Μπούρας Χ. 2001, 31

και αρχαίο οικοδομικό υλικό. Μερικές οικίες διέθεταν και όροφο, ενώ οι περισσότερες στεγάζονταν με κεραμοσκεπές. Επιπλέον έχουν εντοπιστεί βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, όπως κάποια εργαστήρια κεραμικής στο Σαγκρί της Νάξου και στην Νάουσα της Πάρου.

Οι βασιλικές των Κυκλάδων χρονολογούνται από τον 5^ο έως και τον 7^ο αιώνα, ενώ οι περισσότερες οικίες τοποθετούνται κυρίως στον 7^ο αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι προτεινόμενες χρονολογήσεις των υλικών καταλοίπων της περιόδου από τους μελετητές, στηρίζονται σε ελλιπή στοιχεία γεγονόσ που τις καθιστούν αμφισβητήσιμες.

Η οικονομία των νησιών των Κυκλάδων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στηριζόταν σε διάφορους τομείς. Ένας από τους βασικότερους αποτελούσε η γεωργική εκμετάλλευση της γης. Μαρτυρίες για οργανωμένο σύστημα καλλιέργειας της γης προέρχονται από την Νάξο (εκτεταμένο σύστημα ύδρευσης και άρδευσης στο Φλερίο) και τη Θήρα (κτηματολόγιο). Ωστόσο, συστηματική γεωργική δραστηριότητα θα πρέπει να σημειώθηκε και σε νησιά, όπως η Άνδρος, η οποία διέθετε άφθονους υδάτινους πόρους και η Πάρος, στην οποία υπήρχαν σημαντικές πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Στα υπόλοιπα νησιά, πιθανότατα υπήρξε γεωργική δραστηριότητα, ανάλογα με το μέγεθος και τις τοπικές γεωμορφολογικές ιδιαιτερότητές τους.

Εκτός όμως από τη γεωργία η οικονομία των νησιών στηριζόταν και στη βιοτεχνία. Στο Σαγκρί της Νάξου μαρτυρούνται βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως η επεξεργασία μαλλιού, που προϋποθέτει ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, η παραγωγή κεραμικών και η μελισσοκομεία. Στην Παλαιόπολη της Άνδρου τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν μια συστηματική ενασχόληση των κατοίκων με τη μελισσοκομεία, σε τέτοιο βαθμό που πιθανότατα ένα σημαντικό ποσοστό του παραγόμενου προϊόντος αποτελούσε αντικείμενο εξαγωγής.

Σημαντική δραστηριότητα παρατηρείται στον τομέα της εκμετάλλευσης του γεωλογικού πλούτου. Στην Πάρο τα λατομεία μαρμάρου συνέχισαν να λειτουργούν μέχρι και τον 6^ο αιώνα. Επομένως η Πάρος συμμετείχε στο εμπόριο και τη διακίνηση του μαρμάρου, το οποίο αποτελούσε σημαντικό παράγοντα στην άνθηση της τοπικής οικονομίας. Στην Άνδρο οι μεγάλες ποσότητες από υπολείμματα κατεργασίας χαλκού και σιδήρου, που εντοπίστηκαν στην περιοχή της Παλαιόπολης, μαρτυρούν πιθανή συνέχεια της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου του νησιού και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στη Μήλο σημειώνονται περιοχές του νησιού με σημαντική

μεταλλευτική δραστηριότητα τους αιώνες αυτούς, όπως η Αγία Κυριακή και η Κάτω Κώμια.

Επιπλέον, η έντονη οικοδομική δραστηριότητα, που παρατηρείται κατά τους πρωτοβυζαντινούς αιώνες, προϋποθέτει την ύπαρξη και στελέχωση αρκετών τοπικών συνεργειών οικοδόμων, γλυπτών, τοιχογράφων και ψηφοθετών. Αρκετά από αυτά πιθανότατα θα μετακινούνταν από νησί σε νησί. Τα εργαστήρια μαρμαρογλυπτών της Πάρου μάλιστα πιθανότατα εξήγαγαν και έτοιμα αρχιτεκτονικά μέλη σε άλλες περιοχές, εντός και εκτός των Κυκλάδων.

Τέλος, εξαιρετική σημασία στην οικονομική ζωή των νησιών των Κυκλάδων διαδραμάτισε και το εμπόριο. Οι επιγραφές της Σύρου και της Τήνου μαρτυρούν έντονη κινητικότητα και επαφές, είτε των νησιών μεταξύ τους, είτε με άλλες γειτονικές (Μικρά Ασία, ηπειρωτική Ελλάδα) ή μακρινές περιοχές (Βόρεια Αφρική). Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται και από τα αποσπασματικά αρχαιολογικά ευρήματα. Τα λιμάνια κάποιων νησιών, πιθανότατα αποτέλεσαν σταθμούς των θαλάσσιων εμπορικών οδών, οι οποίες διέρχονταν μέσα από τις Κυκλάδες. Πολύ μικρά νησιά, όπως η Σχοινούσα, που βρίσκονται πάνω σε εμπορικούς δρόμους, κατοικούνται γνωρίζοντας αξιοσημείωτη ευημερία.

Από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και μετά αρκετές περιοχές της Αυτοκρατορίας υπέστησαν τις επιθέσεις των Σλάβων. Τα Βαλκάνια από το Δούναβη μέχρι και την Πελοπόννησο γνώρισαν μεγάλη αναστάτωση. Ωστόσο, η αναφορά του *βίου του Αγίου Δημητρίου* ότι οι Σλάβοι έφτασαν μέχρι και τα νησιά των Κυκλάδων⁴³⁴ δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες. Αντίθετα σε όλη τη διάρκεια του 6^{ου} μέχρι και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα η εικόνα που παρουσιάζουν τα νησιά δε μαρτυρεί καμία επιθετική ενέργεια εναντίον τους. Οι παραθαλάσσιοι οικισμοί, της Περίσσας και του Καμαρίου στη Θήρα, των Καταπόλων στην Αμοργό, της Παλαιόπολης στην Άνδρο, της Παροικίας στην Πάρο, από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται πως συνεχίζουν να κατοικούνται χωρίς να υπάρχουν ίχνη καταστροφής τους. Επιπλέον δε σώζεται κανένα υλικό κατάλοιπο, που θα μπορούσε να πιστοποιήσει πιθανή παρουσία ή εγκατάσταση σλαβικών φύλων στα νησιά των Κυκλάδων.

Το β' μισό του 7^{ου} και ο 8^{ος} αιώνας σημαδεύονται από τις αραβικές επιθέσεις και τις εσωτερικές διαμάχες. Η αυτοκρατορία συρρικνώθηκε, χάνοντας μεγάλο

---

⁴³⁴ Μπακιρτζής Χ. 1997, 236-7

αριθμό εδαφών, μερικά από τα οποία ήταν ζωτικής σημασίας για την ίδια την Κωνσταντινούπολη, όπως η Αίγυπτος. Αρκετές περιοχές αντιμετώπισαν σημαντικά προβλήματα, γεγονός που είχε άμεσο αντίκτυπο στην οικονομική και δημογραφική τους κατάσταση. Παρόλα αυτά οι πηγές δεν αναφέρουν καμία επίθεση εναντίον των Κυκλάδων τουλάχιστον την πρώτη περίοδο των αραβικών επιδρομών μέχρι την κατάληψη της Κρήτης. Σε αυτό συνηγορούν και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες. Φαίνεται πως η παρουσία του βυζαντινού στόλου ήταν αρκετά εδραιωμένη στα τέλη του 7^{ου} και στις αρχές του 8^{ου} αιώνα στις Κυκλάδες. Οι Άραβες την περίοδο αυτή επιτίθενται κυρίως στα μεγαλύτερα νησιά των νότιων μικρασιατικών παραλίων, όπως η Ρόδος και η Κως.

Οι Κυκλάδες αποδείχθηκαν ιδιαίτερης σημασίας χώρος για την από θαλάσσης άμυνα της αυτοκρατορίας. Η ίδρυση τον 7^ο-8^ο αιώνα των κάστρων του Απαλύρου στη Νάξο, του Παλαιόκαστρου στην Ίο, της Χώρας και της Λαγκάδας στην Αμοργό θα μπορούσε να αποδοθεί περισσότερο σε μια κεντρικού σχεδιασμού προσπάθεια αμυντικής θωράκισης των νησιών και των κατοίκων τους από ενδεχόμενη αραβική απειλή, παρά σε καταστροφές παραθαλάσσιων οικισμών από επιθέσεις. Άλλωστε η εγκατάλειψη των παραθαλάσσιων οικισμών του Καμαρίου και της Περίσσης στη Θήρας στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} αιώνα, φαίνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα πως έγινε με οργανωμένο τρόπο και όχι υπό την πίεση κάποιου βίαιου γεγονότος.⁴³⁵ Επιπλέον την ίδια εποχή εγκαταλείφθηκε ο πρωτοβυζαντινός οικισμός της Σχοινούσας χωρίς να είναι γνωστό αν πρόκειται για μια οριστική εγκατάλειψη του μικρού νησιού ή για μετακίνηση των κατοίκων προς το εσωτερικό. Τον 7^ο αιώνα επίσης οι κάτοικοι της Παλαιόπολης Άνδρου μετακινήθηκαν από την πόλη σε περιοχές της ενδοχώρας του νησιού, χωρίς ωστόσο να προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα ως αιτία του γεγονότος κάποια εχθρική ενέργεια. Από τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα δεν προκύπτουν σε κανένα νησί ίχνη βίαιης καταστροφής κάποιου οικισμού την περίοδο αυτή.

Κατά την εικονομαχία και την μεσοβυζαντινή περίοδο φαίνεται πως τα περισσότερα νησιά δε γνώρισαν την ολοκληρωτική εγκατάλειψη. Τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν ότι η ζωή συνεχίστηκε και κανένα από τα μεγάλα τουλάχιστον νησιά δεν ερημώθηκε. Η πιο ξεκάθαρη εικόνα προέρχεται από τη Νάξο, στην οποία έχει βρεθεί πλήθος μνημείων της εικονομαχικής και μεσοβυζαντινής περιόδου.

---

⁴³⁵ Γερούση Ε. *ΑΔ* 47 (1992). *Ead.* *ΑΔ* 48 (1993). *Ead.* *ΑΔ* 50 (1995). Σιγάλας Χ. 1996, 77

Μνημεία, που χρονολογούνται στους μεσοβυζαντινούς αιώνες, έχουν εντοπιστεί και σε άλλα νησιά, όπως η Πάρος, η Μήλος, η Θήρα, η Άνδρος, η Τήνος. Η εικόνα του μαρασμού και της ερήμωσης των νησιών τους αιώνες αυτούς, που συχνά αναπαράγεται στη βιβλιογραφία, δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Γεγονός είναι βέβαιο ότι οι Κυκλάδες δεν βίωσαν κατά τους μεσοβυζαντινούς αιώνες, ούτε τη μακρά ειρηνική περίοδο ούτε την ευημερία της προηγούμενης περιόδου.

Βιβλιογραφία

Αβραμέα Α. 2006: Αβραμέα Α., «Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4^{ος}-15^{ος} αιώνας)», στο *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, Λαΐου Α. (επιμ.), Αθήνα 2006, 125-167

Αλιπράντης Θ. 1996: Αλιπράντης Θ., *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου, 1670 Χρόνια από το Τάμα της Αγίας Ελένης*, Πάρος 1996

Αλιπράντης Θ. 2007: Αλιπράντης Θ., *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, Πάρος 2007

Αλιπράντης Ν. 1989: Αλιπράντης Ν., «Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου (1896-1979). Δέκα χρόνια απ' το θάνατό της», *Παριανά* 32, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989, 23-8

Αλιπράντης Ν. 1996: Αλιπράντης Ν., *Το παριανό μάρμαρο στην ιστορία και την τέχνη*, Αθήνα 1996

Ανδρέου Η. ΑΔ 29 (1973-1974): Ανδρέου Η., «Αρχαιότητες και Μνημεία Κυκλάδων. Θήρα. Καθαρισμός χώρων-τυχαία ερήματα. Περίσσα», *ΑΔ 29 (1973-1974)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 871-2

Ασλανίδης Κ.-Πέννας Χ. 2008: Ασλανίδης Κ.-Πέννας Χ., «Η Μονή του Φωτοδότη στη Νάξο: Νέα στοιχεία», *Εικοστό όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2008, 77-8

Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ. ΑΔ 35 (1980): Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 35 (1980)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 486-495

Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ. ΑΔ 36 (1981): Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 36 (1981)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 381-5

Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ. ΑΔ 37 (1982): Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 37 (1982)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 367-373

Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ. ΑΔ 38 (1983): Αχειμάστου-Παταμιάνου Μ., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 38 (1983)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 351-353

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ. 1983: Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Νέος ανεικονικός διάκοσμος στη Νάξο», στο *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1983, 11

Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ. 1992: Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., «Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο» στο *Το Αιγαίο επίκεντρο του ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 131-200

Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ. 1993: Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ., «Μονή Φωτοδότη στο Δανακό Νάξο», στο *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων*. Τεχνική Περιοδική Έκδοση. Υπουργείο Πολιτισμού, τ. Γ', Αθήνα 1993, 173-194

Βαγιακάκου Δ. ΕΕΚΜ ΙΔ' (1991-3): Βαγιακάκου Δ., «Τα ονόματα των Κυκλάδων νήσων κατά τας πηγάς», *ΕΕΚΜ ΙΔ' (1991-3)*, 233-248

Βάος Ζ. 1964: Βάος Ζ., *Ναοί και ναῦδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964

Βαρριάς Α. 1998: Βαρριάς Α., «Η Πάρος κατά τη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας της», στο *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 221-230

Βαρριάς Α. 2000: Βαρριάς Α., «Η Παρία λίθος και η Πάρος κατά τη Βυζαντινή Περίοδο (έως το 12^ο αι.)», στο *Πάρια Λίθος: Λατομεία, Μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου*, Αθήνα 2000, 267-278

Βογιατζής Σ. 2008: Βογιατζής Σ., «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Καταπολιανής Πάρου» στο *Εικοστό όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2008, 18-19

Βολανάκης Ι. 1976: Βολανάκης Ι., *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976

Γαβαλάς Ζ. ΕΕΒΣ Ζ' (1930): Γαβαλάς Ζ., «Ανέκδοτον Σιγίλλιον περί του εν Σικίνω ναού της Επισκοπής», *ΕΕΒΣ Ζ' (1930)*, 335-340

Γαβαλάς Ζ. 1931: Γαβαλάς Ζ., *Η νήσος Σίκινος*, Αθήνα 1931

Γερολυμάτου Μ. 2001: Γερολυμάτου Μ., «Εμπορική δραστηριότητα κατά τους σκοτεινούς αιώνες» στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος}-9^{ος} αι.)*, Αθήνα 2001, 347-364

Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε. ΑΔ 43 (1988): Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε., «2^η ΕΒΑ. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα», *ΑΔ 43 (1988)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 522-524

Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε. ΑΔ 44 (1989): Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε., «2^η ΕΒΑ. Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ 44 (1989)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 425-427

- Γερούση Ε. ΑΔ 47-48 (1992-1993): Γερούση Ε., «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του «Επισκοπείου» Σάμου», *ΑΔ 47-48 (1992-1993)*, Μέρος Α΄-Μελέτες, 251-268
- Γερούση Ε. ΑΔ 47 (1992): Γερούση Ε., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 47 (1992)*, Μέρος Β΄2-Χρονικά, 550-553
- Γερούση Ε. ΑΔ 48 (1993): Γερούση Ε., «2^η ΕΒΑ», *ΑΔ 48 (1993)*, Μέρος Β΄2-Χρονικά, 439-444
- Γερούση Ε. ΑΔ 49 (1994): Γερούση Ε., «2^η ΕΒΑ. Θήρα», *ΑΔ 49 (1994)*, Μέρος Β΄2-Χρονικά, 690-695
- Γερούση Ε. 1996: Γερούση Ε., «Ρωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο στην Περίσσα Θήρας. Συμβολή στον προσδιορισμό του οικισμού της Ελευσίνας», στο *Δέκατο Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1996, 51-2
- Γερούση Ε. 1999: Γερούση Ε., *Μήλος: Τα Χριστιανικά Μνημεία του νησιού*, Αθήνα 1999
- Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε. ΑΔ 54 (1999): Γερούση-Μπέντερμαχερ Ε., «2^η ΕΒΑ. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα. Καμάρι», *ΑΔ 54 (1999)*, Μέρος Β΄2-Χρονικά, 540-542
- Γερούση Ε. 2003: Γερούση Ε., «“Αιγαιακό” εργαστήριο παραγωγής λυχναριών του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.», στο *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, Μπακιρτζής Χ. (επίμ.), Αθήνα 2003, 513-6
- Γεωργαντόπουλου Ε. 2005: Γεωργαντόπουλου Ε., *Τηνιακά, ήτοι αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα 2005
- Γιαγκάκης Γ. 1987: Γιαγκάκης Γ., *Συμβολή στη μελέτη και την ανάπτυξη των Μικρών Ανατολικών Κυκλάδων (Ηρακλείας, Σχοινούσας, Κουφονησίων, Κέρου, Δονούσας): η οικονομία των μικρονήσων και της αιγαιοπελαγίτικης εσχατιάς*, Αθήνα 1987
- Γκιολές Ν. ΔΧΑΕ Κ΄ (1998): Γκιολές Ν., «Οι παλαιότερες τοιχογραφίες της Παναγίας Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή της», *ΔΧΑΕ περ. Δ΄, Κ΄ (1998)*, 65-70
- Γκιολές Ν. 2003: Γκιολές Ν., «Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες της Παναγίας Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή της» στο *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Νάξος διαμέσου των αιώνων»*, Χαλκί 4-7 Σεπτεμβρίου 1997, Αθήνα 2003, 229-234
- Γκιών Κ. 1995: Γκιών Κ., *Ιστορία της νήσου Σίφνου*, Ανατύπωση: Σύνδεσμος Σιφνίων 1995
- Δακορώνια Ι. ΕΕΚΜ Η΄ (1969-1970): Δακορώνια Ι., «Ο επί εν έτος περιορισμός του πάπα Μαρτίνου Α΄ εις Νάξον (653-4)», *ΕΕΚΜ Η΄ (1969-1970)*, 395-411

Δενεξά Δ. 1927: Δενεξά Δ., *Εκκλησιαστικός οδηγός των εν Θήρα και Θηρασία ναών*, Αθήνα 1927

Δημητροκάλλης Γ. *EEKM Ζ'* (1968): Δημητροκάλλης Γ., «Ο Βυζαντινός ναός της Ευαγγελιστρίας εις Επισκοπιανά Πάρου», *EEKM Ζ'* (1968), 642-671

Δημητροκάλλης Γ. 1969: Δημητροκάλλης Γ., *Οι Βυζαντινοί ναοί της Νάξου (Τουριστική έρευνα Νάξου)*, Αθήνα 1969

Δημητροκάλλης Γ. *EEKM Η'* (1969-1970): Δημητροκάλλης Γ., «Ο εις Πρωτόρια Πάρου Βυζαντινός ναΐσκος», *EEKM Η'* (1969-1970), 287-304

Δημητροκάλλης Γ. 1972: Δημητροκάλλης Γ., *Συμβολαί εις την Μελέτην των Βυζαντινών Μνημείων της Νάξου*, τομ. Α', Αθήνα 1972

Δημητροκάλλης Γ. *Παρνασσός ΙΕ'* (1973): Δημητροκάλλης Γ., «Οι πρώτες μνείες της ονομασίας Παναγία η Εκατονταπυλιανή», *Παρνασσός ΙΕ'* (1973), 520-4

Δημητροκάλλης Γ. 1993: Δημητροκάλλης Γ. «Τυπολογική και Μορφολογική Θεώρηση της Μεταβυζαντινής Ναοδομίας των Κυκλάδων» στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τομ. IV, Αθήνα 1993,

Δημητροκάλλης Γ. *EEKM ΙΕ'* (1994): Δημητροκάλλης Γ., «Η βασιλική του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία Νάξου», *EEKM ΙΕ'* (1994), 247-305

Δημητροκάλλης Γ. 1998: Δημητροκάλλης Γ., «Οι βυζαντινοί ναοί της Πάρου», στο *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 193-203

Δημητροκάλλης Γ. 2000: Δημητροκάλλης Γ., *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο*, Αθήνα 2000

Δημητροκάλλης Γ. *Τηνιακά Ανάλεκτα 5* (2003): Δημητροκάλλης Γ., «Μια παλαιοχριστιανική βασιλική στην Τήνο (πρόδρομη δημοσίευση)», *Τηνιακά Ανάλεκτα 5* (2003), 401-4

Δημητροκάλλης Γ. 2005: Δημητροκάλλης Γ., «Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί στην Σίφνο», στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, 33-66, Αθήνα 2005

Δρανδάκης Ν. *ΑΔ 18* (1963): Δρανδάκης Ν., «Μεσαιωνικά Κυκλάδων. Άνδρος», *ΑΔ 18* (1963), Μέρος Β'2-Χρονικά, 302-308

Δρανδάκης Ν. *ΑΔ 20* (1965): Δρανδάκης Ν., «Μεσαιωνικά Κυκλάδων. Νάξος», *ΑΔ 20* (1965), Μέρος Β'3-Χρονικά, 541-548

- Δρανδάκης Ν. ΑΔ 21 (1966): Δρανδάκης Ν., «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κυκλάδων. Νάξος», *ΑΔ 21* (1966), Μέρος Β΄2-Χρονικά, 401-3
- Δρανδάκης Ν. ΑΑΑ 3 (1970): Δρανδάκης Ν., «Προεικονοκλαστικά τοιχογραφία της Νάξου», *ΑΑΑ 3* (1970), 414-421
- Δρανδάκης Ν. 1988: Δρανδάκης Ν., *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου*, Αθήνα 1988
- Δρανδάκης Ν. 1989: Δρανδάκης Ν., «Παναγία η Δροσιανή», στο *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Νάξος*, Μ.Χατζηδάκης (επιμ.), Αθήνα 1989, 18-26
- Δρανδάκης Ν. ΕΕΚΜ ΙΓ΄ (1985-1990): Δρανδάκης Ν., «Αρχαιολογικοί περίπατοι στη Βυζαντινή Νάξο», *ΕΕΚΜ ΙΓ΄* (1985-1990), 5-55
- Δρανδάκης Ν. ΕΕΚΜ ΙΗ΄ (2002-2003): Δρανδάκης Ν., «Ανασκαφή στη Μήλο», *ΕΕΚΜ ΙΗ΄* (2002-2003), 5-25
- Δροσογιάννη Φ. 1998: Δροσογιάννη Φ., «Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στην Εκατονταφυλιανή Πάρου», στο *Η Εκατονταφυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 55-84
- ΕΓΕ: Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδόσεις Τεγόπουλος-Μανιατέας, τ. Α-Γ, Αθήνα 1991
- Ευαγγελίδης Δ. ΑΔ 13 (1930-1): Ευαγγελίδης Δ., «Πρωτοβυζαντινή βασιλική Μυτιλήνης», *ΑΔ 13* (1930-1), 2-40
- Ζερβάκος Φ. 1977: Ζερβάκος Φ. (Αρχιμ.), *Οσία Θεοκτίστη η Λεσβία*, Αθήνα 1977
- Ζερλέντης Π. ΒΖ 10 (1901): Ζερλέντης Π., «Περί του αξιοπίστου του συναξαρίου Θεοκτίστης της οσίας», *ΒΖ 10* (1901), 159-165
- Ζερλέντης Π. ΒΖ 11 (1902): Ζερλέντης Π., «Ναξία, νήσος και πόλις», *ΒΖ 11* (1902), 491-9
- Ζερλέντης Π. 1913: Ζερλέντης Π., *Ιστορικά έρευναι περί τας Εκκλησίας των Νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, Ερμούπολη 1913
- Ζερλέντης Π. Αθηνά ΚΗ΄ (1916): Ζερλέντης Π., *Ναξίων Εθνικά*, *Αθηνά ΚΗ΄* (1916), 302
- Ζίας Ν. ΑΑΑ 4 (1971): Ζίας Ν., «Εκ των αποκαλυφθέντων τοιχογραφιών εις Πρωτόθρονον Νάξου», *ΑΑΑ 4* (1971), 368-377
- Ζίας Ν. ΑΔ 26 (1971): Ζίας Ν., «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία νήσων Αιγαίου. Νάξος. Πρωτόθρονος», *ΑΔ 26* (1971), Μέρος Β΄2-Χρονικά, 474-5

- Ζίας Ν. ΑΔ 27 (1972): Ζίας Ν., «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία νήσων Αιγαίου. Νάξος. Ανασκαφή Αγίου Ματθαίου», *ΑΔ 27 (1972)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 615-6
- Ζίας Ν. ΑΔ 27 (1972): Ζίας Ν., «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα Μνημεία νήσων Αιγαίου. Νάξος. Πρωτόθρονος», *ΑΔ 27 (1972)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 613
- Ζίας Ν. 1989: Ζίας Ν., «Πρωτόθρονη στο Χαλκί», στο *Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Νάξος*, Μ.Χατζηδάκης (επιμ.), Αθήνα 1989, 30-49
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1976: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1976*, 302-307
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1977: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1977*, 378-386
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1978: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1978*, 217-218
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1979: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1979*, 252-258
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1981: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου: Ο ναός του Γύρουλα», *ΠΑΕ 1981*, 295-297
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1982: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1982*, 257-259
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1984: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1984*, 306-312
- Gruben G.-Κορρές Μ. ΠΑΕ 1985: Gruben G.-Κορρές Μ., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1985*, 158-161
- Gruben G.-Κορρές Μ.-Λαμπρινουδάκης Β. ΠΑΕ 1983: Gruben G.-Κορρές Μ.-Λαμπρινουδάκης Β., «Ανασκαφή Νάξου: Σαγκρί», *ΠΑΕ 1983*, 297-298
- Καλογερόπουλος Ν. Δ. Νέα Εστία ΙΔ' (1933): Καλογερόπουλος Ν. Δ., «Τριάκοντα πέντε άγνωστοι βυζαντινοί ναοί της Νάξου», *Νέα Εστία ΙΔ' (1933)*, 799-805, 871-877, 928-934
- Καλοκύρης Κ. ΠΑΕ 1960: Καλοκύρης Κ., «Αρχαιολογικά Έρευναι εις νήσους του Αιγαίου», *ΠΑΕ 1960*, 263-272
- Καλοκύρης Κ. 1960: Καλοκύρης Κ., *Έρευναι χριστιανικών μνημείων εις τας νήσους Νάξον, Αμοργόν και Λέσβον*, Αθήνα 1960
- Καμπανέλης Ι. 1991: Καμπανέλης Ι., *Η Ιερά Μητρόπολις Παροναζίας δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1991

- Κεφαλληνιάδης Ν. *ΕΕΚΜ Δ΄* (1964): Κεφαλληνιάδης Ν., «Δύο κάστρα της Νάξου, τ' Απαρίλου και τ' Απάνω Κάστρο», *ΕΕΚΜ Δ΄* (1964), 155-230
- Κεφαλληνιάδης Ν. 1967: Κεφαλληνιάδης Ν., *Μονοίτσια*, Αθήνα 1967
- Κεφαλληνιάδης Ν. 1968: Κεφαλληνιάδης Ν., *Το Μοναστήρι του Φωτοδότη στο Δανακό Νάξου*, Αθήνα 1968
- Κεφαλληνιάδης Ν. 1969: Κεφαλληνιάδης Ν., «Η Πρωτόθρονος Χαλκίου (Παναγία η Ευαγγελίστρια)», *Ναξιακή Πρόοδος*, Νάξος 1969
- Κεφαλληνιάδης Ν. 1971: Κεφαλληνιάδης Ν., *Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των*, Αθήνα 1971
- Κιουρτζιαν Γ. 2001: Κιουρτζιαν Γ., «Οι Κυκλάδες κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή: ανάπτυξη και ζωτικότητα», στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998, Αθήνα 2001 9-18
- Κοκκορού-Αλευρά Γ. *ΑΕ* 131 (1992): Κοκκορού-Αλευρά Γ., «Τα αρχαία λατομεία μαρμάρου της Νάξου», *ΑΕ* 131 (1992), 101-127
- Κοντολέων Ν. *ΠΑΕ* 1954: Κοντολέων Ν., «Ανασκαφή εν Νάξω», *ΠΑΕ* 1954, 331-338
- Κοντολέων Ν. 1957: Κοντολέων Ν., *Ανασκαφαί Παλαιοπόλεως Άνδρου κατ' Αύγουστον 1956. Προσωρινή Έκθεσις*, Εκδόσεις Ανδριακού ομίλου 1957
- Κοντολέων Ν. 1960: Κοντολέων Ν., «Ειδήσεις περί των χριστιανικών μνημείων της Νάξου», στο *Εις Μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, 468-474
- Κορδώσης Μ. 1996: Κορδώσης Μ., *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996
- Κορρές Γ. 1954: Κορρές Γ., *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου*, Αθήνα 1954
- Κορρές Μ. 2001: Κορρές Μ., «Η χριστιανική βασιλική στο Γύρουλα Σαγκρίου Νάξου» στο *Ναξος: Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001, 21-26
- Κορρές Ν. *ΕΕΚΜ Στ΄* (1967): Κορρές Ν., «Επωνυμιαί της Παναγίας εν Νάξω», *ΕΕΚΜ Στ΄* (1967), 558-578
- Κορρές Στ. *ΕΕΚΜ Α΄* (1961): Κορρές Στ., «Κυκλάδες», *ΕΕΚΜ Α΄* (1961), 9-31
- Κραutheimer R. 1991: Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991
- Κουμανούδης Ι. 1960: Κουμανούδης Ι., *Λαϊκή αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*, Αθήνα 1960
- Κουστένης Α. 2007: Κουστένης Α. (μτφρ.), *Θεοφάνους Ηγουμένου του Άγρου και Ομολογητού Χρονογραφία*, τ. Γ΄, Αθήνα 2007

Κουτελάκης Χ. 2001: Κουτελάκης Χ., *Τήνος Αρχαία και Χριστιανική. Προβλήματα και απαντήσεις για το παρελθόν της*, Αθήνα 2001

Κυπραίος Ν.: Κυπραίος Ν., *Η Εκατονταπυλιανή της Πάρου (Συνοπτική Ιστορική Ανασκόπησης)*, Αθήνα

Κωνσταντινίδης Ε. 1998: Κωνσταντινίδης Ε., «Εκκλησιαστική οργάνωση της Πάρου (απ' αρχής μέχρι του ΙΣΤ' αιώνας)», στο *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 205-210

Λαζαρίδης Π. ΑΔ 23 (1968): Λαζαρίδης Π., «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Νήσων Αιγαίου», *ΑΔ 23 (1968)*, Μέρος Β'2-Χρονικά, 394-401

Λαΐου Α. 2006: Λαΐου Α., «Περίγραμμα πολιτικής ιστορίας», στο *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, Λαΐου Α. (επιμ.), Αθήνα 2006, 55-67

Λαμπρινουδάκης Β. ΠΑΕ 1974: Λαμπρινουδάκης Β., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1974*, 189-193

Λαμπρινουδάκης Β. ΠΑΕ 1991: Λαμπρινουδάκης Β., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1991*, 266-267

Λαμπρινουδάκης Β. ΠΑΕ 1993: Λαμπρινουδάκης Β., «Ανασκαφή Νάξου», *ΠΑΕ 1993*, 162-163

Λαμπρινουδάκης Β. ΕΕΚΜ ΙΒ' (1995): Λαμπρινουδάκης Β., «Προσπάθεια συστηματικής διαχείρισης αρχαιολογικών χώρων της Νάξου», *ΕΕΚΜ ΙΒ' (1995)*, 458-465

Λαμπρινουδάκης Β.-Gruben G. Αρχαιογνωσία 5 (1987-88): Λαμπρινουδάκης Β.-Gruben G., «Ανασκαφή αρχαίου ιερού στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987», *Αρχαιογνωσία 5 (1987-88)*, 133-191

Λαμπρινουδάκης Β. 2007: Λαμπρινουδάκης Β. «Η διαχείριση της πέτρας, του νερού και του πρασίνου. Ανάδειξη έργων τέχνης και τεχνικής της αρχαιότητας», στο [www.monumenta.org \(http://topikesoikonomiesmnimeia.wordpress.com\)](http://topikesoikonomiesmnimeia.wordpress.com), Αύγουστος 2007

Λεοντάρης Σ. Ν. 1994: Λεοντάρης Σ. Ν., «Γεωλογική-Μορφολογική δομή και εξέλιξη της νήσου Νάξου», στο *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα 'Η Νάξος δια μέσου των αιώνων'*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, 65-70

Μαζαράκης-Αινιάν Α. ΠΑΕ 1995: Μαζαράκης-Αινιάν Α., «Επιφανειακές Αρχαιολογικές Έρευνες στην Κύθνο (1990-1995)», *ΠΑΕ 1995*, 137-209

- Μακρή Ε. ΔΧΑΕ ΚΓ΄ (2002): Μακρή Ε., «Τα Χριστιανικά Κοιμητήρια στην Ελλάδα», ΔΧΑΕ περ. Δ΄, ΚΓ΄ (2002), 163-176
- Μανιάτης Γ.-Πολυκρέτη Κ.-Βάκουλης Θ. ΔΧΑΕ ΙΘ΄ (1996-1997): Μανιάτης Γ.-Πολυκρέτη Κ.-Βάκουλης Θ., «Χαρακτηρισμός δειγμάτων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από την Καταπολιανή Πάρου», ΔΧΑΕ περ. Δ΄, ΙΘ΄ (1996-1997), 335-340
- Μαραγκού Λ. ΕΕΚΜ ΙΕ΄ (1994): Μαραγκού Λ., «Νέες μαρτυρίες για την ιστορία της αρχαίας Αμοργού. Μνήμη Στυλιανού Γ. Κορρέ», ΕΕΚΜ ΙΕ΄ (1994), 307-332
- Μαραγκού Λ. 2002: Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι – Η Μινώα: Η πόλις, ο λιμάν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήνα 2002
- Μαραγκού Λ. 2005: Μαραγκού Λ., *Αμοργός ΙΙ: Οι αρχαίοι πύργοι*, Αθήνα 2005
- Μαστορόπουλος Γ. 1994: Μαστορόπουλος Γ., «Περί της Ι. Μονής Αγίας Νάξου» στο *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου "Η Νάξος δια μέσου των αιώνων"*, Φιλώτι 3-6/9/1992, Αθήνα 1994, 449-478
- Μαστορόπουλος Γ. 1999: Μαστορόπουλος Γ., «Το πρώιμο βυζαντινό κάστρο τ' Απαρίλου», στο *Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1999, 75-6
- Μαστορόπουλος Γ. 2002: Μαστορόπουλος Γ., *Βυζαντινοί ναοί της Νάξου*, Αθήνα 2002
- Μαστορόπουλος Γ. 2006: Μαστορόπουλος Γ., «Βυζαντινά μνημεία της Νάξου», στο *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Νάξος 2006, 110-132
- Μαστορόπουλος Γ. 2007: Μαστορόπουλος Γ., *Νάξος το άλλο κάλλος: περιηγήσεις σε βυζαντινά μνημεία*, Αθήνα 2007
- Μηλιαράκης Α. 1874: Μηλιαράκης Α., *Κυκλαδικά ήτοι Γεωγραφία και Ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, Αθήνα 1874
- Μητσάνη Α. ΔΧΑΕ ΙΘ΄ (1996-1997): Μητσάνη Α., «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», ΔΧΑΕ περ. Δ΄, ΙΘ΄ (1996-1997), 319-333
- Μητσάνη Α. 2002: Μητσάνη Α., «Ανάφη. Από τους Βυζαντινούς στην όψιμη τουρκοκρατία», στο ένθετο *Επτά Ημέρες* της Καθημερινής, 21/07/2002, 7-11
- Μητσάνη Α. 2003: Μητσάνη Α., «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Ίος», στο ένθετο *Επτά Ημέρες* της Καθημερινής, 03/08/2003

- Μητσάνη Α. *ΕΕΒΣ ΝΒ΄* (2004-2006): Μητσάνη Α., «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6^ο μέχρι τον 14^ο αι. Η μαρτυρία των επιγραφών», *ΕΕΒΣ ΝΒ΄* (2004-2006), 391-446
- Μητσάνη Α. *ΔΧΑΕ ΚΖ΄* (2006): Μητσάνη Α., «Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Εκατονταπυλιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄, ΚΖ΄ (2006), 75-90
- Μητσάνη Α.-Κίτσου Σ. *ΑΔ* 49 (1994): Μητσάνη Α.-Κίτσου Σ., «2^η ΕΒΑ. Πάρος», *ΑΔ* 49 (1994), Μέρος Β΄2-Χρονικά, 695-697
- Μπακιρτζής Χ. 1997: Μπακιρτζής Χ., *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανώνυμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1997
- Μπελιβανάκης Γρ. 2001: Μπελιβανάκης Γρ., *Ιστορία της Μήλου*, Αθήνα 2001
- Μπούρας Χ. 1992: Μπούρας Χ., «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου» στο *Το Αιγαίο επίκεντρο του ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 121-130
- Μπούρας Χ. 2001: Μπούρας Χ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001
- Ναζός 1997: *Νάζος: Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Υγρια, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρον*, Υπουργείο Αιγαίου, Αθήνα 1997
- Ναζός 2001: *Νάζος: Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001
- Νίγδελης Π. 1990: Νίγδελης Π., *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1990
- Νικολούδης Ν. *Βυζαντινός Δόμος 8-9* (1995-1997): Νικολούδης Ν., «Η βυζαντινή Μήλος», *Βυζαντινός Δόμος 8-9* (1995-1997), 183-192
- Νικολούδης Ν. 2001: Νικολούδης Ν., «Η Σίφνος κατά τη Μεσαιωνική περίοδο», στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, 49-58, Αθήνα 2001
- Ντούμας Χ. *ΑΔ* 18 (1963): Ντούμας Χ., «Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Θήρα», *ΑΔ* 18 (1963), Μέρος Β΄2-Χρονικά, 284-5
- Οθωναίος Θ. 1938: Οθωναίος Θ., *Η νήσος Ίος: Ιστορία, Λαογραφία, Γενικά*, Αθήνα 1938
- Οικονομίδου Μ. 1964: Οικονομίδου Μ., «Μολυβδόβουλον εκ Μήλου», στο Βάος Ζ., *Ναοί και ναύδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, 559
- Ορλάνδος Α. *ΑΔ* 12 (1929)α: Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Λέσβου», *ΑΔ* 12 (1929), 1-72

- Ορλάνδος Α. ΑΔ 12 (1929)β: Ορλάνδος Α., «Το καθολικό της Μονής του Λατόμου εν Θεσσαλονίκη και το εν αυτώ ψηφιδωτόν», *ΑΔ 12 (1929)*, 142-180
- Ορλάνδος Α. ΑΒΜΕ Στ' (1948): Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *ΑΒΜΕ Στ' (1948)*, 3-54
- Ορλάνδος Α. ΑΒΜΕ Ζ' (1951): Ορλάνδος Α., «Η Ύπισκοπή της Σαντορίνης», *ΑΒΜΕ Ζ' (1951)*, 178-214
- Ορλάνδος Α. 1952-7: Ορλάνδος Α., *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1952-7
- Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1960: Ορλάνδος Α., «Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής “Τριών Εκκλησιών” Πάρου», *ΠΑΕ 1960*, 246-257
- Ορλάνδος Α. ΑΕ 1960: Ορλάνδος Α., «Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ευρεθέντα κατά την αναπαλαίωσιν του ναού Καταπολιανής Πάρου και αλλαχού της νήσου», *ΑΕ 1960*, 1-5
- Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1961: Ορλάνδος Α., «Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής “Τριών Εκκλησιών” Πάρου», *ΠΑΕ 1961*, 184-190
- Ορλάνδος Α. ΑΔ 18 (1963): Ορλάνδος Α., «Μεσαιωνικά Κυκλάδων. Ανασκαφή βασιλικής Τριών Εκκλησιών Πάρου», *ΑΔ 18 (1963)*, Μέρος Β' 2-Χρονικά, 298-301
- Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1963: Ορλάνδος Α., «Ανασκαφή εν τω ναω της Καταπολιανής Πάρου», *ΠΑΕ 1963*, 141-147
- Ορλάνδος Α. ΕΕΚΜ Ε' (1965-6): Ορλάνδος Α., «Η πρόσφατος αναστήλωσις της Καταπολιανής της Πάρου. Πορίσματα ερευνών και νέα ευρήματα», *ΕΕΚΜ Ε' (1965-6)*, 9-52
- Ορλάνδος Α. ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969): Ορλάνδος Α., «Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες της Πάρου», *ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969)*, 177-206
- Ορλάνδος Α. ΠΑΕ 1964: Ορλάνδος Α., «Ανασκαφή εν τω ναω της Καταπολιανής», *ΠΑΕ 1964*, 140-1
- Ορλάνδος Α. ΑΕ 1975: Ορλάνδος Α., «Αδημοσίευτοι επιγραφαί ευρεθείσαι κατά την αναστήλωσιν της Καταπολιανής Πάρου», *ΑΕ 1975*, 3-36
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολις Άνδρου. Τα οικοδομικά από την προανασκαφική έρευνα*, Άνδρος 1996
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2001: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., «Αρχαιολογικό έργο Παλαιόπολης Άνδρου», στο *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, 125-6

- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολις Άνδρου. Είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, Αθήνα 2007
- Παναγιωτίδη Μ. ΔΧΑΕ Στ' (1970-2): Παναγιωτίδη Μ., «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', Στ' (1970-2), 82-129
- Παναγιωτίδη Μ. 1994: Παναγιωτίδη Μ., «Η Εκκλησία της Γέννησης στο Μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης», στο *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 540-559
- Παπαθανασόπουλος Γ. ΠΑΕ 1981: Παπαθανασόπουλος Γ., «Νάξος: Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα», *ΠΑΕ* 1981, 298-302
- Πασχάλης Δ. Π. 1925: Πασχάλης Δ.Π., *Η Άνδρος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημας*, Αθήνα 1925
- Πελεκανίδης Σ.-Ατζακά Π. 1974: Πελεκανίδης Σ.-Ατζακά Π., *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας*, I, Αθήνα 1974
- Πέννα Β. 2001: Πέννα Β., «Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8^ο και 9^ο αιώνες», στο *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7^ος-9^ος)*, Αθήνα 2001, 399-410
- Πέννας Χ. 2002: Πέννας Χ., *Σπουδή για τη Βυζαντινή Σίφνο (4^ος-11^ος αι.)*, Αθήνα 2002
- Πέννας Χ. 2005: Πέννας Χ., «Ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη βυζαντινή Σίφνο», στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, Αθήνα 2005, 9-26
- Πολέμης Δ. 1981: Πολέμης Δ., *Ιστορία της Άνδρου*, Αθήνα 1981
- Ραγκαβής Ι. 1997: Ραγκαβής Ι., *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες νήσοι: περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδας*, Αθήνα 1997 (ανάτυπο)
- Ross L. 1837: Ross L., *Αρχαιολογία της Νήσου Σικίνου*, Αθήνα 1837
- Σαββίδης Α. 1992: Σαββίδης Α., *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και πολιτικής ιστορίας. Ανάτυπα άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1992
- Σαββίδης Α. 1994: Σαββίδης Α., «Σημειώσεις για τη μεσαιωνική Θήρα-Σαντορίνη ως τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Μέρος Α'», στο *Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανάτυπα άρθρων 1991-1994*, Αθήνα 1994, 131-141
- Σαββίδης Α. 2006: Σαββίδης Α., «Η Νάξος κατά τα βυζαντινά χρόνια (4^ος αι. – 1207 μ.Χ.)» στο *Νάξος: Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Νάξος 2006, 103-109

- Sauger R. 1878: Sauger R., *Ιστορία των Αρχαίων Δουκών και λοιπών Ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους*, (μετάφρ. Α. Καράλη), Ερμούπολις 1878
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε. 2001: Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., «Η κεραμική και τα μικρά ευρήματα από το ιερό του Γύρουλα Σαγκρίου Νάξου» στο *Ναξος: Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001, 27-31
- Σιγάλας Χ. 1996: Σιγάλας Χ. «Το τέλος των παράλιων οικισμών της Θήρας», στο *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1996, 77
- Σιώτου Μ. 1984: Σιώτου Μ., *Αι κατακόμβαι της Μήλου και η εμφάνισις του Χριστιανισμού εις τας Κυκλάδας*, Αθήνα 1984
- Σκλάβου-Μαυροειδή Μ. 1999: Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999
- Σοφινός Δ. 1998: Σοφινός Δ., «Ο Βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας», στο *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 253-268
- Σπεράντζας Θ. Κιβωτός 2 (1953): Σπεράντζας Θ., «Οι κατακόμβες της Μήλου», *Κιβωτός 2 (1953)*, 451-9
- Σπυρόπουλος Π. 1997: Σπυρόπουλος Π., *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα (βάσει αρχαίων και βυζαντινών κειμένων, κωδίκων, αφηγήσεων περιηγητών κ.α.)*, Αθήνα 1997
- Συμεωνίδης Σ. 2002: Συμεωνίδης Σ., *Ιστορία της Σίφνου: Από την προϊστορική εποχή*, Αθήνα 2002
- Σφουγγατάκη Α. 1982: Σφουγγατάκη Α. (Αρχιμ.), *Αι κατακόμβαι της Μήλου*, Αθήνα 1982
- Σωτηρίου Γ. ΠΑΑ 1928: Σωτηρίου Γ., «Η χριστιανική Κατακόμβη της νήσου Μήλου», *ΠΑΑ 1928*, τόμος 3^{ος}, 33-46
- Τελεβάντου Χ. 1996: Τελεβάντου Χ., *Άνδρος: Τα μνημεία και το αρχαιολογικό μουσείο*, Αθήνα 1996
- Τουράτσογλου Ι. 1999: Τουράτσογλου Ι., «Ο "Θησαυρός" της Αρκεσίνης Αμοργού», στο *Φως Κυκλαδικόν, Τιμητικός τόμος στη Μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), Αθήνα 1999, 348-356

Τωμαδάκης Ν. 1965: Τωμαδάκης Ν., «Περί του Βίου και της Εορτής της Αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας και η εισαγωγή της εορτής της εις το Εορτολόγιον», στο *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ.Α΄, Αθήνα 1965, 108

Φιλιππίδου Λ. ΕΕΚΜ Γ΄ (1963): Φιλιππίδου Λ., «Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της νήσου Τήνου», *ΕΕΚΜ Γ΄ (1963)*, 9-166

Φουντούλη Ι. 1998: Φουντούλη Ι., «Η Οσία Θεοκτίστη η Λεσβία», στο *Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος: Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, Πάρος 1998, 231-243

Φραγκίσκος Ζ. ΕΕΚΜ Α΄ (1961): Φραγκίσκος Ζ., «Περί των ονομάτων της νήσου Νάξου», *ΕΕΚΜ Α΄ (1961)*, 479-483

Χαριτωνίδης Σ. ΑΔ 23 (1968): Χαριτωνίδης Σ., «Παλαιοχριστιανική Τοπογραφία της Λέσβου», *ΑΔ 23 (1968)*, Μέρος Α΄-Μελέται, 10-69

Χαρκιολάκης Ν. 1986: Χαρκιολάκης Ν., «Οι κατακόμβες της Μήλου», στο *Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1986, 63-4

Χατζηαναστασίου Ο. ΑΔ 43 (1988): Χατζηαναστασίου Ο., «ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Σίφνος. Μάρμαρα-Θόλος», *ΑΔ 43 (1988)*, Μέρος Β΄2-Χρονικά, 501

Χατζηδάκη Ν. 2001: Χατζηδάκη Ν., «Η Παναγία της Κιτριανής ένα άγνωστο βυζαντινό εκκλησάκι στη Σίφνο», στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, 197-226, Αθήνα 2001

Χατζηλαζάρου Δ. 2008: Χατζηλαζάρου Δ., «Ο πρωτοβυζαντινός οικισμός της Σχοινούσας», στο *Εικοστό Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2008, 103

Abadie-Reynal C. 1989: Abadie-Reynal C., «Céramique et commerce dans le bassin Égéen du IVe au VIIe siècle», στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine IVe-VIIe siècle*, I, Παρίσι 1989, 143-159

Avraméa A. 1997: Avraméa A., *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle: changements et persistances*, Παρίσι 1997

- ACO: Schwartz E. (εκδ.), *Acta Consiliorum Oecumenicorum (Continuavit Johannes Straub)*, Βερολίνο-Λειψία 1927
- ACO 2^η σειρά: Riedinger R. (εκδ.), *Acta Consiliorum Oecumenicorum (Continuavit Johannes Straub)*, Βερολίνο-Λειψία
- Ahrweiler H. 1966: Ahrweiler H., *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966
- Altripp M. Orthodox Forum 11 (1997): Altripp M., «Die Piscina im Baptisterium der Ekatonapyliane auf Paros», *Orthodox Forum* 11 (1997), 193-203
- Antoniades-Bibicou H. 1963: Antoniades-Bibicou H., *Recherches sur les Douanes à Byzance*, Παρίσι 1963
- Antoniades-Bibicou H. 1966: Antoniades-Bibicou H., *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du «thème des caravisiens»*, Παρίσι 1966
- Arnaud P. 2005: Arnaud P., *Les routes de la navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*, Παρίσι 2005
- Avramea A. 1997: Avramea A., *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et Persistances*, Παρίσι 1997
- Bayet Ch. BCH 1878: Bayet Ch., «La necropole chrétienne de Milo», *BCH* 1878, 347-359
- Bent Th. 2002: Bent Th., *The Cyclades or Life among the insular Greeks*, Οξφόρδη 2002 (ανατύπωση)
- Bernhardy G. 1974: Bernhardy G., *Dionysius Periegetes. Graece et Latine: cum vetustis commentariis et interpretationibus ex recensione et cum annotatione*, I, Νέα Υόρκη 1974
- Bosanquet R. C. BSA 2 (1895-6): Bosanquet R. C., «Cruciform Fonts in the Greek Islands», *BSA* 2 (1895-6), 168
- Brock J. K. BSA 44 (1949): Brock J. K., «Excavations in Siphnos», *BSA* 44 (1949), 2-92
- Broodbank C. 2000: Broodbank C., *An island archaeology of early Cyclades*, Κέμπριτζ 2000
- Buhlmann M. 1914: Buhlmann M., *Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche*, Χαϊδελβέργη 1914
- Casson S. BSA 1912-3: Casson S., «The baptistry at Kepos in Melos», *BSA* 1912-3, 118-122
- Darrouzès J. 1981: Darrouzès J., *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981

- Dawkins R. M. BSA 1911-2: Dawkins R. M., «The Apollo temple on Sikinos», *BSA* 1911-2, 30-6
- Dawkins R. M. BSA 1912-3: Dawkins R. M., «Cruciform fonts in the Aegean Area», *BSA* 1912-3, 123-132
- De Boor C. 1980: De Boor C., *Theophanis Chronographia*, Hilbesheim-New York 1980
- Delehaye H. Byzantion 1 (1924): Delehaye H., «La vie de sainte Théoctiste de Lesbos», *Byzantion* 1 (1924), 191-200
- Dimitrokallis G. AJA 72 (1968): Dimitrokallis G., «The Byzantine Churches of Naxos», *AJA* 72 (1968), 283-286
- Eberhard H. EEKMI' (1974-1978): Eberhard H., «Mittelaltelische Burgen auf den Kykladen. Ein Überblick», *EEKMI'* (1974-1978), 501-585
- Empereur J. Y. – Picon M. BCH CX (1986): Empereur J. Y. – Picon M., «Des ateliers d'amphoras à Paros et à Naxos», *BCH CX* (1986), I. Études, 495-511
- Zacos G.-Veglery A. 1972: Zacos G.-Veglery A., *Byzantine Lead Seals*, τ.1, Βασιλεία 1972
- Fedalto G. 1988: Fedalto G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, I: *Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padoue 1988
- Feissel D. BCH CIV (1980): Feissel D., «Inscriptions Byzantines de Ténos», *BCH CIV* (1980), 477-518
- Fletcher H. M.-Kitson S. D. BSA 2 (1895-6): Fletcher H. M.-Kitson S. D., «The Churches of Melos», *BSA* 2 (1895-6), 155-168
- Frantz A.-Thompson H. A.-Travlos J. AJA 73 (1969): Frantz A.-Thompson H. A.-Travlos J., «The "Temple of Apollo Pythios" on Sikinos», *AJA* 73 (1969), 397-432
- Graindor P. BCH 1905: Graindor P., «Fouilles de Karthaia (Ile de Keos)», *BCH* 1905, 329-361
- Gruben G. AA 1982: α) Gruben G., «Naxos und Paros, Vierter vorläufiger Bericht über die Forschungskampagnen 1972-80, I. Archaische Bauten», *AA* 1982, 159-195
β) Gruben G., «Der Burgtempel A von Paros, Naxos-Paros», *AA* 1982, 197-229
γ) Gruben G., «Naxos und Paros, Vierter vorläufiger Bericht die Forschungskampagnen 1972-80, II. Klassische und hellenistische Bauten auf Paros», *AA* 1982, 621-689
- Hayes J. W. 1972: Hayes J. W., *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Pottery*, Λονδίνο 1972

- Heclercq H. 1933: Heclercq H., *Melos «Dictionnaire d' Archeologie et Liturgie»*, Παρίσι 1933
- Hetherington P. 2001: Hetherington P., *The Greek Islands. Guide to the Byzantine and medieval buildings and their art*, Λονδίνο 2001
- Hiller de Gaertringen F. 1903: Hiller de Gaertringen F. (εκδ.), *Inscriptiones Insularum Maris Aegaei Praeter Delum*, Βερολίνο 1903
- Hiller F. F. et alii 1904: Hiller F. F. et alii, *Thera*, III, Βερολίνο 1904
- Jakobs P. 1987: Jakobs P., *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, 1987
- Jewell H. H.-Hasluck F. W. 1920: Jewell H. H.-Hasluck F. W., *The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliane) in Paros*, Λονδίνο 1920
- Khatchatrian A. 1962: Khatchatrian A., *Les baptistères paleochrétiens*, Παρίσι 1962
- Kiourtzian G. 2000: Kiourtzian G., *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, Παρίσι 2000
- Kirch P. V. 1986: Kirch P. V. (εκδ.), *Island Societies: Archeological Approaches to Evolution and Transformation*, Κέμπριτζ 1986
- Korres M. 2005: Korres M., «The tower of Agia Triada on Amorgos», στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Papers in honour of J. J. Coulton*, Yeroulanou M.-Stamatopoulou M. (επιμ.), Οξφόρδη 2005, 173-194
- Lambertz M. AA 3 (2001): Lambertz M., «Eine frühchristliche basilica auf Naxos-Mit Bauteilen aus dem Heiligtum von Yria?», *AA 3 (2001)*, 379-408
- Lambrinoudakis V. 2005: Lambrinoudakis V., «A new Archaic building on Naxos. Some Thoughts on the Oikos of the Naxians on Delos», στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Papers in honour of J. J. Coulton*, Yeroulanou M.-Stamatopoulou M. (επιμ.), Οξφόρδη 2005, 79-86
- Lemerle P. 1979: Lemerle P., *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I. Le texte*, Παρίσι 1979
- Lemerle P. 1981: Lemerle P., *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, II. Commentaire*, Παρίσι 1981
- Lemerle P. 1986: Lemerle P., «Le monde égéen entre l'antiquité et les temps modernes: quelques remarques sur l'insularité», στο *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τ. I, Αθήνα 1986, 129-137
- MaCarthur R. H. – Wilson E. O. 1967: MaCarthur R. H. – Wilson E. O., *The theory of island biogeography*, Princeton 1967

- Mackenzie D. JHS 1897: Mackenzie D., «Excavations of the British School at Athens. The Site of the “Three Churches”», *JHS* 1897, 122-133
- Malamut E. 1988: Malamut E., *Les îles de l'empire byzantin VIIIe-XIIIe siècles*, Παρίσι 1988
- Malamut E. 1993: Malamut E., *Sur la route des saints byzantins*, Παρίσι 1993
- Malamut E. 2001: Malamut E., «Siphnos Byzantine», στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, Αθήνα 2001, 19-32
- Mango C. 1976: Mango C., *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976
- Mango C. 1990: Mango C., *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History*, Ουάσιγκτον 1990
- Mansi: Mansi D. J. (εκδ.), *Sacrorum cosiliorum nova et amplissima collectio*, Graz 1961
- McCormick M. 2001: McCormick M., *Origins of the European Economy. Communication and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2001
- Meinekii A. 1958: Stephan von Byzanz, *Ethnika. Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii*, Graz 1958
- Millet G. 1916: Millet G., *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Παρίσι 1916
- Mitsani A. 2000: Mitsani A., «Observations on the Origins Marbles Used in the Katapoliani Church of Paros», στο *Πάρια Λίθος: Λατομεία, Μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου*, Αθήνα 2000, 279-284
- Müllerus C. 1882: Müllerus C., *Geographi Graeci Minores*, Παρίσι 1882
- Nikolaou Y. 2004: Nikolaou Y., «Numismatic circulation in the Aegean islands during the seventh century», στο *Graeco-Arabia*, τ. IX-X, Αθήνα 2004, 291-309
- Nobbe C. F. A. 1881: Nobbe C. F. A., *Claudii Ptolemaei Geographia*, τ. I, Λειψία 1881
- Ohnesorg A. 2005: Ohnesorg A., «Naxian and Parian architecture. General features and new discoveries», στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Papers in honour of J. J. Coulton*, Yeroulanou M.-Stamatoroulou M. (επιμ.), Οξφόρδη 2005, 135-152
- Oikonomidès N. 1989: Oikonomidès N., «Commerce et production de la soie à Byzance», στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine IVe-VIIIe siècle*, Παρίσι 1989, 187-192
- Orlandos A. BCH 1936: Orlandos A., «Délös Chrétienne», *BCH* 1936, 68-100

- Pallas D. Cah. Arch. XXIV: Pallas D., «Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin», *Cah. Arch. XXIV*, 1-19
- Pallas D. JÖB 23 (1974): Pallas D., «Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria. Zur Tradition der bilderlosen Kirchengestaltung (Mit vier Tafeln und drei Textabbildungen)», *JÖB 23 (1974)*, 271-314
- Pallas D. 1977: Pallas D., *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1977
- Pallas D. Βυζάντιον 48 (1978): Pallas D., «Une note sur la décoration de la chapelle de Hagios Basileios de Sinasos», *Βυζάντιον 48 (1978)*, 208-225
- Parthey G. 1967: Parthey G. (εκδ.), *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Άμστερνταμ 1967
- Peeters P. Anal. Boll. 51 (1933): Peeters P., «Une vie grecque du pape saint Martin Ier», *Anal. Boll. 51 (1933)*, 225-260
- Pertusi A. 1952: Pertusi A., *Costantino Porfirogenito De Thematibus*, Βατικανό 1952
- Photos E.-Jones, Hall A. J., Aktinson J. A., Sanders G. D. R., Cottier A., Tompsett G. BSA 94 (1999): Photos E.-Jones, Hall A. J., Aktinson J. A., Sanders G. D. R., Cottier A., Tompsett G., «The Aghia Kyriaki, Melos survey: prospecting for the elusive “earths” in the Roman period in the Aegean», *BSA 94 (1999)*, 413-377
- Radt S. 2004: Radt S., *Strabons Geographika. Buch IX-XII*, Göttingen 2004
- Renaoult-Miskovsky J.-Dalongeville R. 1994: Renaoult-Miskovsky J.-Dalongeville R., «Les paysages végétaux de Naxos et leur évolution récente: quelques éléments de réflexion», στο *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα “Η Νάξος δια μέσου των αιώνων”*, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, 75-92
- Renfrew C.-Wagstaff M. 1982: Renfrew C.-Wagstaff M., *An Island Polity. The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge University Press 1982
- Ross L. 1845: Ross L., *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, 3, Στουτγκάρδη 1845
- Schultze V. 1882: Schultze V., *Die Katakomben*, Λειψία 1882
- Smith C. BSA 1895-6: Smith C., «Excavations in Melos», *BSA 1895-6*, 63-76
- Smith H. M. JHS 16 (1896): Smith H.M., «Archaeology in Greece, 1895-1896», *JHS 16 (1896)*, 352,
- Sodini J.-P.-Kolokotsas K. 1984: Sodini J.-P.-Kolokotsas K., *Aliki, II: La basilique Double*, École Française d’Athènes, Παρίσι 1984

- Sodini J.-P. 1989: Sodini J.-P., «Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine», στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine IVe-VIIe siècle*, Παρίσι 1989, 163-186
- Spieser J. M. 2001: Spieser J. M., «The Christianisation of Pagan Sanctuaries in Greese», στο *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*, Aldershot-Burlington USA-Singapore-Sydney 2001, VI, 1-13 (ανατύπωση)
- Stein E. 1949: Stein E., *Histoire du Bas-Empire II*, Παρίσι-Βρυξέλλες-Άμστερνταμ 1949
- Stein H. 1970: Stein H. (εκδ.), *Herodotos. Buch V und VI*, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1970
- Touchais G. BCH 109 (1985): Touchais G., «Chronique des fouilles en 1985. Paros. Travaux de l'Université technique de Munich», *BCH 109 (1985)*, 837
- Touchais G. BCH 110 (1986): Touchais G., «Chronique des fouilles en 1985. Paros. Travaux de l'Université technique de Munich», *BCH 110 (1986)*, 736-8
- Vasmer M. 1970: Vasmer M., *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970
- Von Lingenthal Z. 1881: Von Lingenthal Z. (εκδ.), *Imp. Iustiniani pp. a. Novellae quae vocantur*, I, Λειψία 1881
- Warmington E.H. 1969: Warmington E.H., *Pliny: Natural History*, IV, Λονδίνο 1969
- Welter G. AM XLIX (1924): Welter G., «Altionische Tempel», *AM XLIX (1924)*, 17-25
- Witt R. 1978: Witt R., *Hommages a M. J. Vermaseren III*, 1978

Χάρτες

Χάρτης 1: Ανατολική Μεσόγειος

Χάρτης 2: Κυκλάδες

Χάρτης 3: Νάξος⁴³⁶

Χάρτης 4: Άνδρος

Χάρτης 5: Πάρος-Αντίπαρος

⁴³⁶ Στα τετραγωνισμένα τοπωνύμια στους χάρτες των νησιών δηλώνονται οι πρωτοβυζαντινές θέσεις.

Χάρτης 32: Σίκινος

Χάρτης 13: Ανάφη

Χάρτης 14: Σχοινούσα

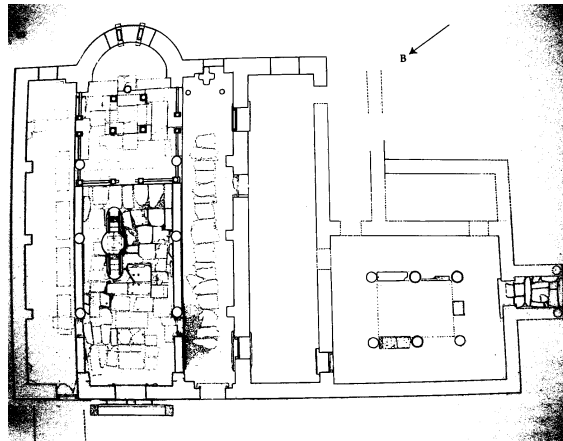
Εικόνες

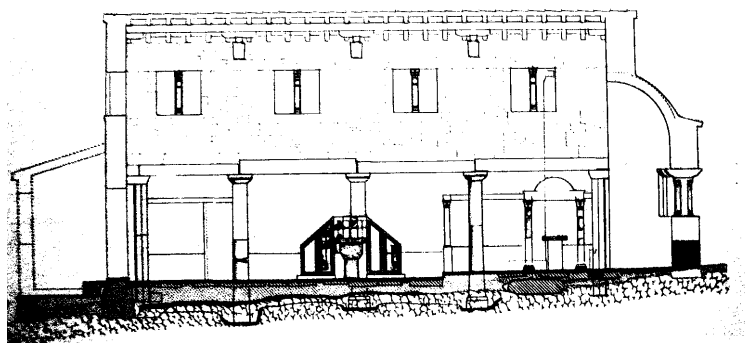
**Εικ. 1 Βασιλική Αγίου Στεφάνου στα Αγκίδια Νάζου
(Καλοκύρης Κ. ΠΑΕ 1960)**

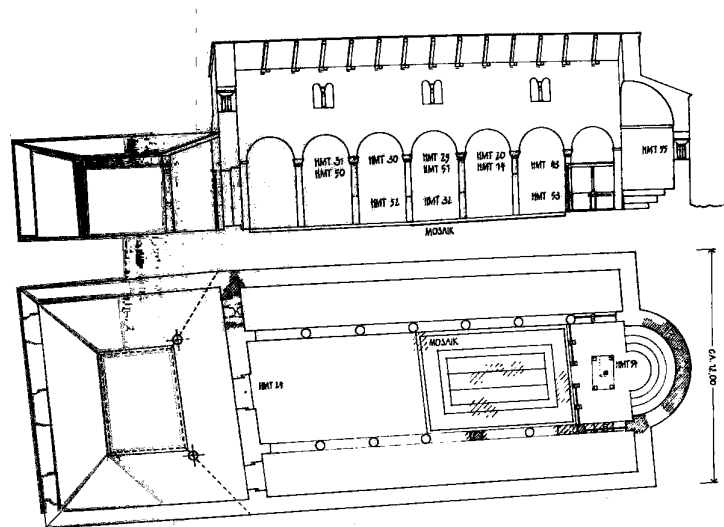
Εικ. 2 Κάτοψη αρχαϊκού ιερού στο Σαγκρί Νάξου
(Ναξος 2001, 8)

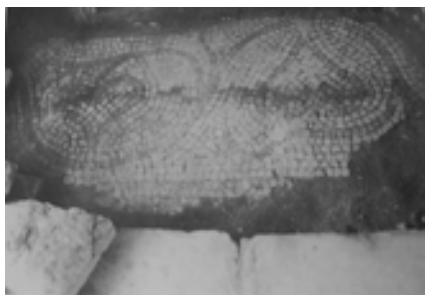
Εικ. 3 Κάτοψη βασιλικής 6^{ου} αιώνα στο Σαγκρί Νάξου
(Ναξος 2001, 23)

Εικ. 4 Αναπαράσταση βασιλικής 6^{ου} αιώνα στο Σαγκρί Νάξου
(Ναξος 2001, 21)

**Εικ. 5 Κάτοψη βασιλικής Αγίου Ματθαίου Βίβλου Νάξου
(Lambertz M. AA 3 2001, 383)**

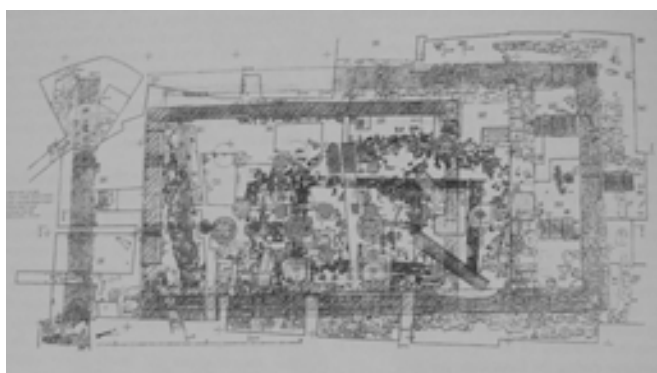
**Εικ. 6 Ψηφιδωτό δάπεδο βασιλικής Αγίου Ματθαίου
(Lambertz M. AA 3 2001, 384)**

**Εικ. 7 Μαρμάρινη κολυμπήθρα
(Lambertz M. AA 3 2001, 385)**

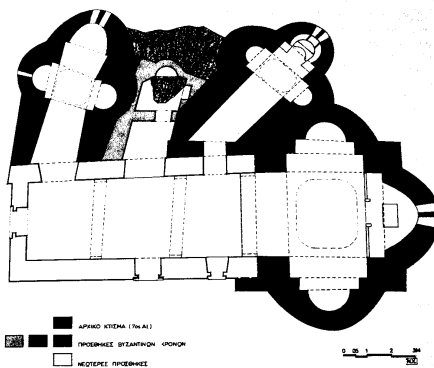
**Εικ. 8 Άγιος Ακεψίμας Νάξου
(Μαστορόπουλος Γ. 2006, 11)**

**Εικ. 9 Κάτοψη αρχαϊκού ιερού Υρίων Νάξου
(Λαμπρινουδάκης Β.-Gruben G. 1987-8)**

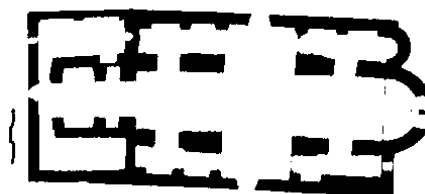
Εικ. 10 Άγιος Ισίδωρος Νάξου
(Μαστορόπουλος Γ. 2006, 41)

Εικ. 11 Κάτοψη ναού Παναγίας Δροσιανής Νάξου
(Δρανδάκης Ν. 1988, 21)

Εικ. 12 Θωράκιο Παναγίας Δροσιανής
(Δρανδάκης Ν. 1988)

Εικ. 13 Κάτοψη Προτοθρόνου Χαλκίου
(Ζίας Ν. 1989, 33)

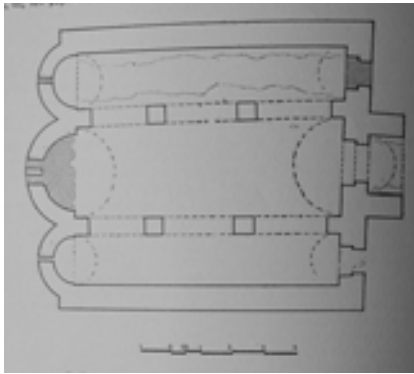
Εικ. 14 Κάτοψη Μονής Φωτοδότη Δανακού
(Βαβατσιούλας Ο.-Διαμαντοπούλου Μ. 1993, 186)

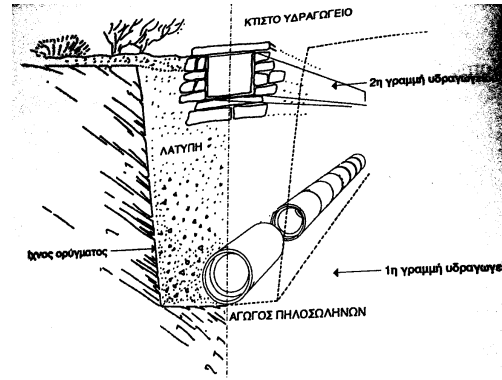
Εικ. 15 Βασιλική Πύργου-Χειμάρρου
(Μαστορόπουλος Γ. 2006, 45)

Εικ. 16 Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Καμίνου Νάξου
(Μαστορόπουλος Γ. 2006, 46)

Εικ. 17 Άγιος Ιωάννης τ' Απειράνθου Νάξου
(Αρανδάκης Ν. ΑΔ 20 1965, 542)

Εικ. 18 Υδραγωγείο στο Φλεριό Νάξου
(Lambrinouidakis V. 2005)

Εικ. 19 Παλαιόπολη Άνδρου
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007, 28)

Εικ. 20 Νότια αυλή ναού Εισοδίων της Θεοτόκου
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 159)

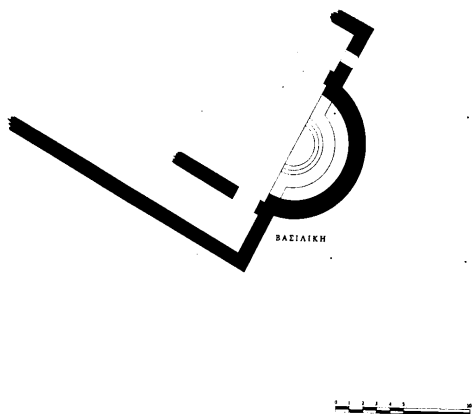

Εικ. 21 Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος Χριστού
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 138)

Εικ. 22 Αεροφωτογραφία περιοχής Αγοράς
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007, 47)

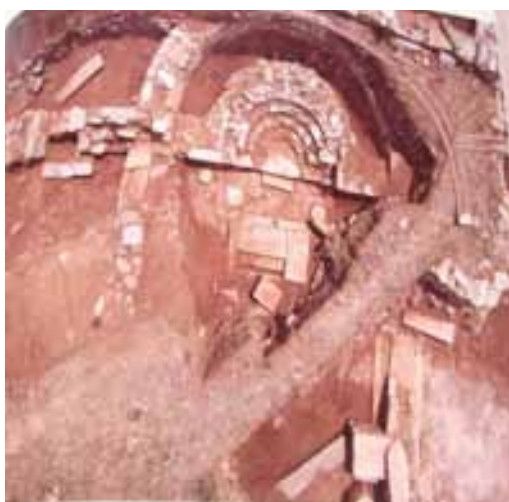

Εικ. 23 Κάτοψη βασιλικής στην Αγορά
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007, 62)

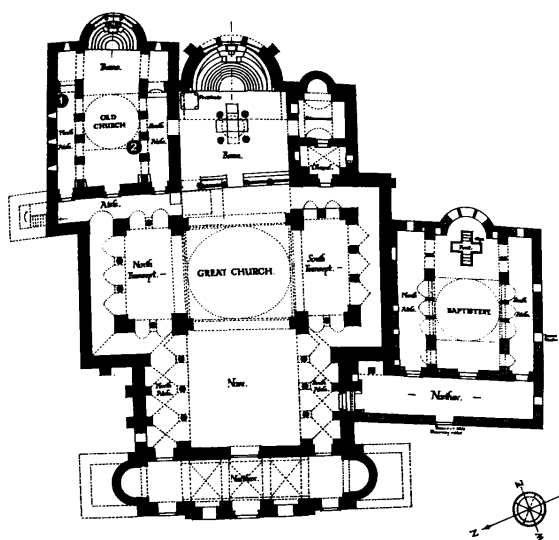
Εικ. 24 Γλυπτά από τη βασιλική της Αγοράς
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007, 62)

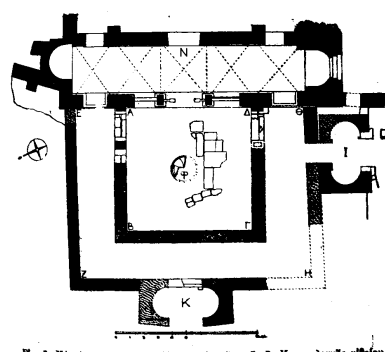
Εικ. 25 Αποψη περιοχής Ιερού
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 2007, 63)

Εικ. 26 Βάση ημικίονα κοντά στο κτήριο 150 (ΝΔ)
(Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. 1996, 162)

Εικ. 27 Κάτοψη συγκροτήματος Εκατονταπυλιανής

Εικ. 28 Κάτοψη αίθριου

(Ορλάνδος Α. *ΕΕΚΜ* Ε΄ 1965-6, 10)

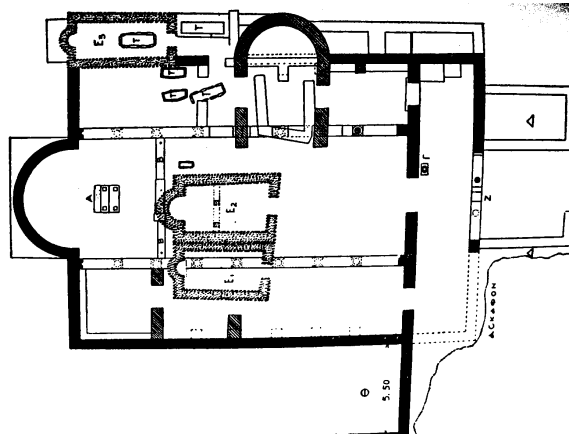

Εικ. 29 Μαρμάρινο κιβώριο Εκατονταπυλιανής
(Μητσάνη Α. *ΔΧΑΕ* ΙΘ΄ 1996-1997, 322)

(Ορλάνδος Α. *ΠΑΕ* 1964, 140)

Εικ. 30 Πτυχωτό κιονόκρανο κιβωρίου
(Μητσάνη Α. *ΔΧΑΕ* ΙΘ΄ 1996-1997, 325)

Εικ. 31 Κάτοψη βασιλικής Τριών Εκκλησιών Πάρου
(Ορλάνδος Α. *ΠΑΕ* 1961, 185)

Εικ. 32 Τεκτονικά κιονόκρανα βασιλικής Τριών Εκκλησιών
(Ορλάνδος Α. *ΠΑΕ* 1960)

Εικ. 33 Ναός Αγίου Γεωργίου Βουτάκου Πάρου

Εικ. 34 Λείψανα αψίδας βασιλικής

Εικ. 35 Θραύσμα κιονίσκου Εικ. 36 Θραύσμα κιονόκρανου Εικ. 37 Αρχαία βάση και κιονόκρανο

Εικ. 38 Θωράκιο με φολιδωτή διακόσμηση

Εικ. 39 Θωράκιο εντοιχισμένο στην είσοδο

α)

β)

Εικ. 40 Γλυπτά ενσωματωμένα σε σύγχρονη τριγωνική διαμόρφωση πάνω από την είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου

Εικ. 41 Το τέμπλο του Ιερού του Αγίου Γεωργίου

Εικ. 42 Θωράκιο εντοιχισμένο στο τέμπλο

Εικ. 43 Θωράκιο εντοιχισμένο στο τέμπλο

Εικ. 44 Ιωνικό κιονόκρανο στο τέμπλο

Εικ. 45 Κιονόκρανο ως βάση της Αγίας Τράπεζας

Εικ. 46 Θωράκιο ως Αγία Τράπεζα

Εικ. 47 Θωράκιο εντοιχισμένο στην οροφή πάνω από το Ιερό

Εικ. 48 Κορινθιακό κιονόκρανο

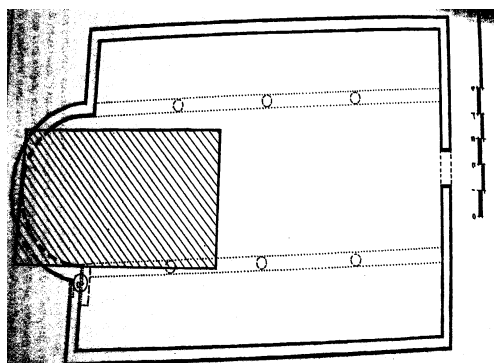
Εικ. 49 Κιονόκρανο κιονίσκου

Εικ. 50 Θραύσματα δίζωνου κιονόκρανου

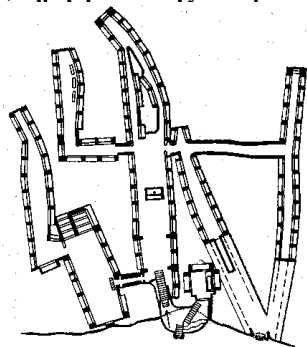
Εικ. 51 Θραύσμα δίζωνου κιονόκρανου

Εικ. 52 Κάτοψη βασιλικής Αγίας Αναστασίας Τήνου
(Δημητροκάλλης Γ. *Την. Αν.* 5 2003, 402)

Εικ. 53 Αψίδα βασιλικής
(Δημητροκάλλης Γ. *Την. Αν.* 5 2003, 403)

Εικ. 54 Κάτοψη κατακομβών Μήλου
(Γερούση Ε. 1999, 15)

Εικ. 55 Εσωτερικό κατακομβών Μήλου
(Γερούση Ε. 1999, 16)

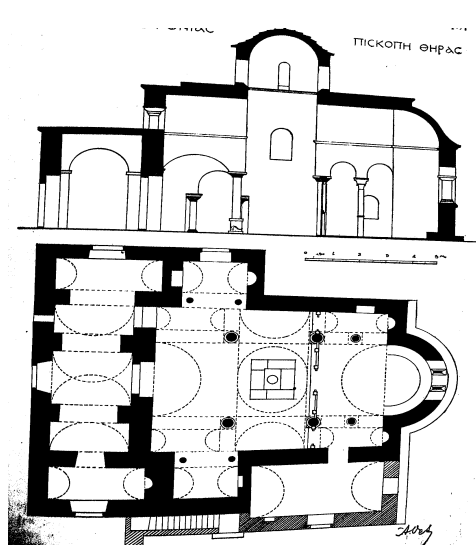
Εικ. 56 Κολυμπήθρα Τριών Εκκλησιών Μήλου
(Γερούση Ε. 1999, 20)

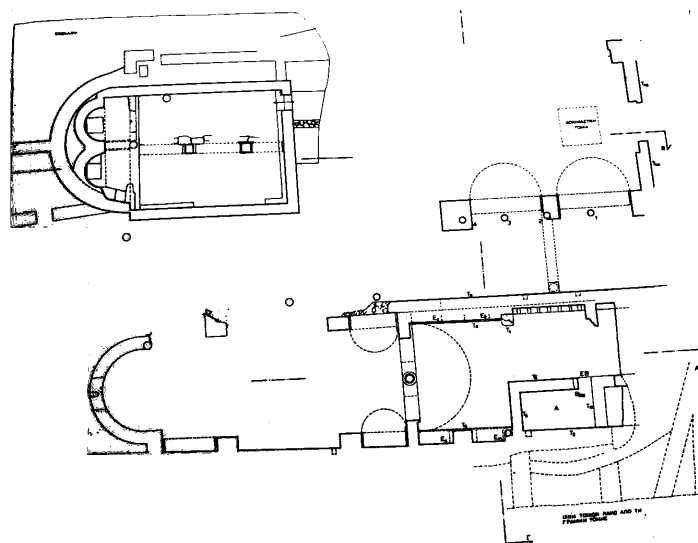
Εικ. 57 Κολυμπήθρα Κήπου Μήλου
(Γερούση Ε. 1999, 35)

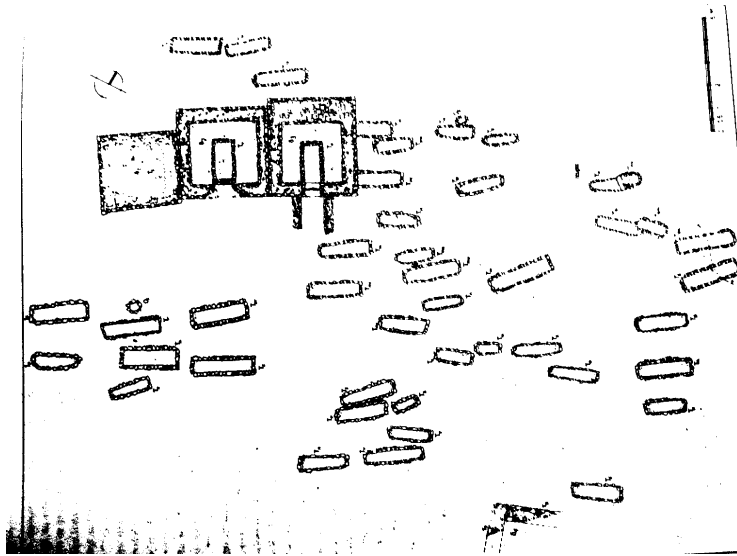
Εικ. 58 Παλαιόκαστρο Ίου
(Μητσάνη Α. 2003)

Εικ. 59 Ναός Επισκοπής Γωνιάς Θήρας
(Ορλάνδος Α. *ABME Z'* 1951, 187)

Εικ. 60 Κάτοψη βασιλικής Αγίας Ειρήνης Περίσσας Θήρας
(Γερούση Ε. *ΑΔ* 49 1994, 691)

Εικ. 61 Κάτοψη νεκροταφείου Περίσσης Θήρας
(Γερούση Ε. ΑΔ 49 1994, 691)

Εικ. 62 Κιονόκρανο από το «Κάστρο» Σίφνου
(Πέννας Χ. 2002, 28)

Εικ. 63 Λείψανα αψίδας κάτω από το ναό της Αγία Σοφίας στον Πλατό Γιαλό Σίφνου
(Πέννας Χ. 2002, 21)

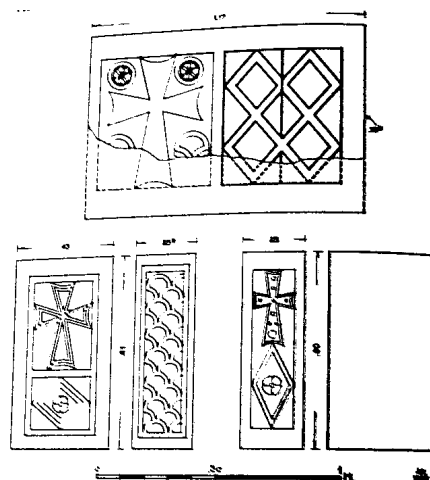
Εικ. 64 Άγιος Νικόλαος Εξάμπελα Σίφνου
(Πέννας Χ. 2002, 19)

Εικ. 65 Τοίχος κτηρίου στα Μάρμαρα- Θόλος Σίφνου
(Πέννας Χ. 2002, 23)

Εικ. 66 Ναός Επισκοπής Σικίνου
(Frantz A. AJA 73 1969)

Εικ. 67 Γλυπτά από το ναό της Επισκοπής
(Frantz A. AJA 73 1969, 418)